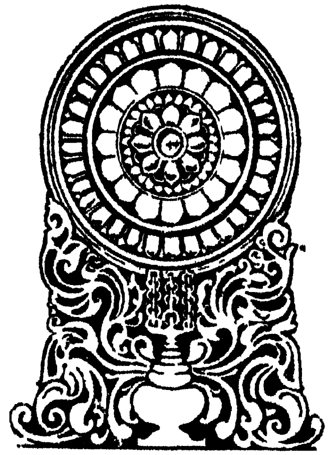

અંક : ૪ વાર્ષિક ૧૯૨૯

ગુજરાતનું પાટનગર

અમદાવાદ

બાવન ફોટોગ્રાફોનું મોટું સુંદર આલ્બમ

દેશમાં વસતા કે પરદેશ સેવતા ગુજરાતીઓ પોતાના પ્રાંતના પાટનગર વિષે શું જાણે છે?

સાધારણ રીતે ધુળ અને ધુળીવાળા ગણાતા, વાંકા આંકડા ને ગંદા રસ્તાઓવાળા એ નગરમાં કલા અને સ્થાપત્યનાં એવાં સ્થાનો પડેલાં છે કે જે જોઇને મન આશ્ચર્યમાં પડે ને ઇજિનેરી લજવાય; પત્થર ને લાકડામાં એવી સુંદર કારીગરી કરેલી છે કે જે જોઇને સોનીનું ટાંકણું ને ચિતારાની પીછી અટકી જાય.

જે જગતના સ્થાપત્યમાં અદ્‌ભુત કારીગરી તરીકે સ્થાન પામ્યાં છે; જેણે પશ્ચિમના નામચીન કલામિમાંસકોને મુગ્ધ કર્યા છે; જેની પ્રશસ્તિ સાંભળી જગત-યાત્રીઓ અમદાવાદ આવી ઉતરે છે; એ શિલ્પ અને સ્થાપત્યનાં કાવ્યો સમાં અમદાવાદનાં મકાનોનું આ આલ્બમ પ્રત્યેક ગુજરાતીના ઘરમાં હોવું જોઇએ. તેમાંથી દરેકને કંઇક નવું, કંઈક વધારે, કંઇક ઉપયોગી મળી જ રહેશે.

પરદેશવાસીઓને ભેટ મોકલવા માટે તો આ સરસ પસંદગી છે.

દરેક ચિત્રની નીચે ટૂંકી ઐતિહાસિક અને લાક્ષણિક માહીતી આપતી નોંધ છે; અને તે ઉપરાંત, અમદાવાદ શહેરના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કેમ રીતે થયો, એણે શી શી ચડતી પડતી જોઇ, તે વર્ણવતો વિદ્વત્તાભર્યો અને સહૃદયભાવે લખાએલો જુનાીના અભ્યાસી શ્રી રત્નમણિરાવ ભીમરાવનો લાંબો પરિચયલેખ એ આ આલ્બમનું ઉપયોગી અંગ છે.

કુમાર કાર્યાલય કીમત ૨ રૂપિયા **અમદાવાદ નં. ૧**

પોસ્ટેજ ૦-૬

જાન્યુઆરીથી

શરૂ થતા નવા વર્ષમાં

શક્તિ અને સાધનાના, બલ અને બલિદાનના, પ્રકાશ અને પ્રેરણાના વિચારો ઉગતી પ્રજામાં રોપી તેને વિકસાવવાના આ માસિકના પ્રયત્નો પ્રજાએ આજ પાંચ વર્ષથી નીહાળ્યા છે. વર્ષોવર્ષ એ વધારે ને વધારે સારૂં થતું આવ્યું છે એ સૌએ જોયું છે. અંકે અંકે એની વિવિધતા અને સંગીનતા વધતી જ ગઈ છે એની સૌને પ્રતીતિ છે. આ નવા શરૂ થતા વર્ષથી એના એ પ્રયત્નો વધારે બળવાન, વધારે વ્યાપક બનશે.

- દેશનું સાચું દર્શન કરાવનારાં અનેકવિધ તત્ત્વોનો હજી એમાં ઉમેરો થશે.
- એની કલા અને સાહિત્યની સમૃદ્ધિ હજી વધારે સંગીન અને વિવિધતાવાળી થશે.
- દર મહીને એમાં એકેક ઉચ્ચ કોટિનું સુંદર ત્રિરંગી ચિત્ર અપાશે.
- પ્રાણીજીવનની નવી વાર્તાઓનો રસ ગુજરાતને પ્રથમ જ ચખાડનાર આ માસિક આવતે વર્ષે એમાં ખુબ ઉમેરો કરશે.
- 'કિરીટ'ની પ્રખ્યાત વાર્તાના લેખક શ્રીધનગોપાલની બીજી એટલી જ રસભર ચાલુ વાર્તા 'ગિરેબાજ ચિત્તુ' આ વર્ષથી શરૂ થશે.

આધુનિક કુમાર-સાહિત્યમાં પહેલી અને મોખરે વાર્તાઓની ચુંટણીમાં અનોખી અને ઉત્તમ કપરંગ અને મુદ્રણમાં સુંદર અને શ્રેષ્ઠ

કિરીટ અને બીજી વાતો

કુમારજીવનની જિજ્ઞાસાઓ ને આકાંક્ષાઓને પોષતી ટુંકી વાતોનો સંગ્રહ

રૂ. એક
પોસ્ટેજ જુદું

: અંક ૪ : : ૧૯૨૯ :

વીણા

: તંત્રી :
સનાતન જન્મશંકર બુચ

: સહાયક :
ચીનુભાઈ નારણભાઈ

: વ્યવસ્થાપક :
કૃષ્ણચંદ્ર ગંગાશંકર ભટ્ટ

પ્રકાશક : સાહિત્ય ઉત્તેજક સમાજ, અમદાવાદ.

મુદ્રક :
[illegible]ભાઈ ત્રીકમલાલ પટેલ

મુદ્રણસ્થાન :
શ્રી સૂર્યપ્રકાશ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ
પાનકોરનાકા, અમદાવાદ.

વીણા

ક્રમ

કિંમત—છુટક નકલ રૂા. ૧–૦–૦

વીણા

વાર્ષિક

પ્રથમ અંક

એક પણ નકલ બાકી રહી નથી.
મહેરબાની કરી કોઈએ મંગાવવો નહિ

પ્રકૃતિનો બાળ

ચિત્રકાર : કનુ દેસાઈ

: વાર્ષિક :

: ૧૯૮૫ : **વીણા** : ૧૯૨૯ :

તંત્રીઃ **સનાતન જન્મશંકર બુચ.**

विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ।

નવસર્જન

દેશની દિશાએ દિશા નવસર્જન ઝંખી રહી છે.
યૌવન! જાગ ને ઉઠ, ત્હારે એ કાર્ય કરવાનું છે.

યૌવન પ્રભુની વિભૂતિ છે, પ્રભુનું આત્મતત્ત્વ છે, પ્રભુનું સર્જનચૈતન્ય છે. યૌવન જ નવસર્જન કરે છે.

દેશમાં પ્રજા રાજ્યશાસનથી દબાય છે, દગાય છે, રીબાય છે ત્યારે **યૌવન** રાષ્ટ્રીય નવસર્જન કરે છે.

સમાજમાં ત્હેનાં અનિષ્ટ બંધનો ને દુષ્ટ રીવાજોમાં માનવીનું મનુષ્યત્વ જકડાય છે, ત્હેનો હ્રાસ થાય છે ત્યારે યૌવન સામાજિક નવસર્જન કરે છે.

સમાજમાં જ્યારે અનીતિ ને અસત્યથી પ્રજાના ચારિત્ર્યનો હ્રાસ થાય છે ત્યારે યૌવન ધાર્મિક નવસર્જન કરે છે.

યૌવન! બલ બલિદાન ને આજસથી રાષ્ટ્રીય **નવસર્જન** કર.
બલ નિર્ભયતા ને સાહસથી સામાજિક નવસર્જન કર.
બલ સત્ય ને સાત્ત્વિકતાથી ધાર્મિક નવસર્જન કર.

દેશની દિશાએ દિશા નવસર્જન ઝંખી રહી છે.

"**વીણા**"

વાર્ષિક વિચાર

કાકા કાલેલકર

ઉછીનું લેવાથી ગરજ સરતી નથી અને દારિદ્ય વધે છે. પછી એ ઉછીની વસ્તુ હોય, સેવા હોય, વિચાર હોય કે સંસ્કૃતિ હોય. ભેળવેલું જૂદું પડે છે, મેળવેલું બોજારૂપ હોય છે, કેળવેલું જ કામ આવે છે.

તારા સ્નાને–

૧

તારા સ્નાને, ધીમી ઉગી ઉષા રમ્ય કૌમાર બાલા–
સ્વર્ગંગામાં હસતી ઉછળે ગાતી ભાવે રસાળા–
એવી કન્યા વ્રત–દીપ ધરી નર્મદાનીર ન્હાતી–
હૈયે નેત્રે ચમક ઝીલવે ગૌરીઓ ગીત ગાતી!

૨

દશ્યે ઉભાં, નમી રહી અમે દંપતી, એ મધુરે–
ત્યાં તો કંપ્યા અમ જીવિતના તાર કૈં ભવ્ય સૂરે!
સૌભાગ્યાર્થે વ્રત વર તણાં કન્યકા આમ પૂરે:
ને સંસારે પ્રણય–વિજયે સુંદરી સ્હોય ઉરે!

૩

ત્યારે જાણ્યું ભવ–રમણની એક આરાધ્ય નારી!
બ્રહ્માંડે યે પ્રકૃતિ પ્રભુને સર્વસત્તાક સ્હાતી–
સન્નારી તો દિલની દીવડી દોરતી ધર્મ–પન્થે!
પત્ની–પ્રેર્યો જીવિત–વીરતા સાધતો ધીર કન્થે!

૪

એ ભાને તો સતી મલપતાં એ દીઠાં ભાવઘેલાં–
હૈયું ઝૂકયું શરણ સતીને શાંતિમૌને ઉભેલાં–
હાસ્યે મ્હાલ્યાં નયનવદને કાંઈ બોલ્યાં ન ચાલ્યાં–
ત્યાં તો 'તારા ગીત' ગજવતાં કન્યકા ઘેર જાતાં!

૫

"તારા! આવો, અમ નયનમાં! વ્યોમનીરે નચાવો!
તારા! વ્હેજો ઉર–કુલીનતા! દિવ્ય તેજે ઝગાવો!
તારા! લેજો હરી મલીનતા! પુણ્ય–ગંગા તરાવો!
તારા! દેજો પ્રણયવીરને! પ્રેમ–ઝૂલે ઝૂલાવો!"

લલિત

ભવિષ્યનો નાગરિક

ધૂમકેતુ

[આસિ. કલેકટર મી. મુકુંદરાવનું દીવાનખાનું: એક તરફ ઇંગ્લીશ ઢબની આરામ ખુરશીઓ પડી છે: બીજી તરફ સોફામાં પડયો પડયો એક છોકરો વાંચે છે: અને ટેબલ પાસે ખુરશીપર બેઠા બેઠા મુકુંદરાવ કાંઇક લખે છે.]

મુકુંદરાવ:—(થોડીવારે) વામન! તારા પરિણામનો તાર આવ્યો કે?

વામનરાવ:—ના, બાપુજી, તાર નથી આવ્યો. કાલે છાપામાંજ મેટ્રીકનું પરિણામ આવશે તેમાં જોઇ લેશું. નાહકના તારના પૈસા કોણ ખર્ચે?

મુકુંદરાવ:—તમને પૈસા બચાવવા બહુ ગમે છે તે તો હું જાણું છું, પણ તેં કોઇને તાર કરવા કેમ કહ્યું નહિ? કે પછી પાસ થવાનીજ આશા નથી.

વામનરાવ:—આ વખતે તો પેપર સહેલાં હતાં: અને મારૂં લખેલું મારા દોસ્તો હંમેશાં વખાણે છે. ને કહે છે કે તારી ખરી કદર આંહી નહિ થાય, પણ ઈંગ્લાંડમાં થશે.

મુકુંદરાવ—એ તો જાણે ઠીક. તમે ઈંગ્લંડમાં નામ કાઢો તેવા છો તે જાણ્યું પણ તારા દોસ્તો વખાણે, એ પરીક્ષકને બિચારાને શી રીતે ખબર પડે? એને શું ખબર કે તું મોટો લેખક છે માટે તને પાસ કરવો જોઇએ?

વામનરાવ:—એમાં જ તો હું તમને કહું છું કે આંહીના પરીક્ષકો પેપરને હાથમાં તોળીને જોયા વિના માર્ક મૂકે છે. આપણા જેવાની શક્તિ ઇંગ્લંડ ગયા વિના પૂરેપૂરી બહાર આવે નહિ!

મુકુંદરાવ:—હાસ્તો. ઇંગ્લંડમાં સૌ રાહ જોતા હશે કે કયારે વામનરાવ આવે, ને કયારે અમે એને ડીગ્રી આપી દઇએ! આવો શક્તિશાળી વિદ્યાર્થી એમને પણ બિચારાને કયાંથી મળે?

(વામનની મા સવિતા, પડદામાંથી બોલે છે)

સવિતા:—વામન! ભાઇ! પરીક્ષાનો તાર આવ્યો?

(પટાવાળો પ્રવેશ કરે છે—પ્રવેશ કરીને મુકુંદરાવને-)

જડ્જ સાહેબ આવ્યા છે.

મુકુંદરાવ:—દિવાનખાનામાં બેસારો, હું આવું છું.

(જાય છે.)

સવિતા—વામન ! બેટા ! તાર લઇને કોઇ આવ્યું કે નહિ ?

વામન—(એક તરફ)—હવે તાર લઇને કોણ કાકો આવવાનો હતો—તાર તો આ પડયો ખીસ્સામાં—ઠીક થયું ચોથી 'ટ્રાયલ'માં પણ નપાસ થયો તે—

સવિતા—વામન ! શું તાર આવ્યો ?

વામન—(મોટેથી) હજી તાર નથી આવ્યો મા !—
(એક તરફ) હવે બાપાને કહેવાનું કે બાપુજી ! ઈંગ્લંડ મોકલો તો પાસ થવાય—બાકી આંહી તો કોઇને પરીક્ષા લેતાંજ આવડતી નથી--પટાવાળાના, ને પાટીદારના, ને ભાંમણનાં, ને એવાં એવાં ગોખણીયાં છોકરાંમાં આપણે તો થાકી જઇએ બા !—સાળાને, બૂટની દોરી પણ ફેશનમાં બાંધતાં ન આવડે એવા બી. એ. ને એમ. એ. થઇ જાય !—હડહડતો ગોખણજુગ જ છે નાં ?

[એટલામાં એક તરફનું બારણું ધીમેથી ખુલે છે, ને વામનનો મિત્ર રસિકલાલ આવે છે. તેના હોઠ તાજા ચાવેલ પાનથી રાતા બન્યા છેઃ ને ખીસ્સામાંથી અરધો રૂમાલ બહાર લટકે છે હાથમાં એક જેમ તેમ વાળી નાખેલી ચોપડી છે.]

રસિકલાલ—કાં વામન ?

(વામન નાક આડે આંગળી ધરીને તેને થોડે દૂર ખેંચે છે) બોલ, શું સમાચાર છે ?

રસિકલાલ—તાર આવ્યો ?

વામન—તારો તાર આવ્યો ?

રસિક—હા,

વામનઃ—આવેસ્તો. એ તો મને ખબર જ હતી, ગોખણીયા તો પાસ થાય જ. તેં છેલ્લા ત્રણ દિવસ તો બહુજ ગોખ્યું હતું. પણ હું તો કહું છું કે પાસ થવામાં કાંઇજ નથી.

રસિકઃ—પણ સાંભળ તો ખરો, મારો તાર નપાસ થવાનો આવ્યો છે !

વામન—(કુદે છે) હાં, મને ખબર જ હતી, કે આપણા જેવા, ખરેખરા Genius—પ્રતિભાશાળી વિદ્યાર્થીઓ પાસ થાય જ નહિ. તું છેલ્લું અઠવાડીયું વાંચવા માંડયો ત્યારે મને બહુ લાગી આવ્યું હતું ! એવી રીતે તું તારૂં તારાપણું ગૂમાવી બેસત ! ભાઇ !—

રસિક—પણ તારો તાર આવ્યો નથી ?

વામનઃ—આવ્યો છે ને ? હું તો નાપાસ જ થાઉં છું. પાસ થયો હત, તો મારૂં ઈંગ્લંડ જવાનું બગડત.

રસિકઃ—કેમ ?

વામન—કેમ શું ? બાપાજી કહેત કે બેટમજી ભણો પ્રિવિયસમાં. કરો "સાઇન એ" વધતાં "કોસ એ" અને આ તો કહેશું કે, મોકલો ઇંગ્લંડ તો ત્યાંની પરીક્ષામાં પાસ થઇ આવું !

રસિકઃ—મારા બાપા મને મોકલે નહિ તો એ તો હવે કહેશે કે લે ગજ ને કાતર ને ભરવા માંડી જા કાપડ—એ આપણું "એમ. એ."

વામનઃ—એ તો તમને પોસાય વેપારીને. અમને ગવર્નમેન્ટ પેન્શનેબલ સર્વીસવાળા, ઉંચા મોભાદાર માણસોને એ પોસાય નહિ !–

રસિકઃ—ખરચો બહુ થાય તો. નહિતર હું આવું.

વામન—એ તમારૂં વાણિયા-વેપારીનું કામ નહિ. આ તો અમારે ગવર્નમેન્ટ પેન્શનેબલ સર્વિસ રહી, એટલે પોસાય. મારા બાપા, કાલે એક કામ કરે, ને પાંચ હજાર ઉપાડી લે–એ અમારે પોસાય, તમારૂં કામ નહિ.

રસિક—આ કાળમુખો તાર–(પોતાના ખીસ્સામાંથી તાર કાઢે છે) લાવ. દિવાસળી લાવ. એને સળગાવી દઇએ.

વામન—(દિવાસળી લાવતાં)–લાવ, હું સળગાવું. (ઉખેડીને વાંચે છે. આશ્ચર્યથી) લે, તું તો પાસ થાય છે એલા રસિક ! મને બનાવે છે કે ?

રસિકઃ—હવે મશ્કરી રહેવા દે. લાવ સળગાવી મૂકીએ.

વામન—પણ આમાં તો ' યુ નોટ ફેઇલ ' છે. તમે નાપાસ નથી એમ લખ્યું છે.

રસિકઃ—(સાશ્ચર્ય) હેં !

વામનઃ—(ખિન્નતાથી) મને ખબર જ હતી, તું ગોખણિયો છે. ગોખણિયા પાસ થયા વિના રહે ?

રસિક;—(તાર લઇને આતુરતાથી વાંચે છે.) હા–શ. હું ઉતાવળમાં 'નોટ' વાંચતાં જ ભૂલી ગયો.

વામન—એ તો એમ જ. બાકી, હવે તારામાં પ્રતિભા નથી એ સાબીત થયું. ગોખણિયો !

રસિકઃ—એ...લા, હું નપાસ થાઉં ત્યારે પ્રતિભા આવે, ને પાસ થાઉં એટલે 'પ્રતિભા' નાસી જાય, એ તે કયાંનો ન્યાય ? જો લે, આ તાર, મેં વાંચવામાં ભૂલ કરી હતી.

(વામન તાર હાથમાં લે છે. એટલામાં મુકુંદરાવ તેને બોલાવે છે.)

રસિક—ઠીક, લે, વામન, હું તને પછી મળીશ–

(જાય છે.)

પ્રવેશ ૨

જમવાનો ઓરડો.—

[મુકુંદરાય જમવા બેઠા છે: સવિતા પીરસે છે: સામે વામન જમવા બેસે છે]

સવિતા—બોલ્યા કાંઇ ? નવનીધરાય જજ હતા નાં ?

મુકુંદ—બીજું બોલવાનું શું હતું ?—એમની મરજી તો સોળે સોળ આના છે. પણ વામનના પરિક્ષાનું પરિણામ આવે ત્યારે ખબર પડે નાં ? અત્યારે એ પરિણામ જ જાણવા આવ્યા હતા. જો પરીક્ષામાં પાસ હોય તો, ચાંદલો તરત ' થઇ જાય '—ને બન્નેનાં મન મળે માટે આજથી જ ચંદનને આંહીં મૂકી જવાની એમની ઇચ્છા હતી. કલાક પછી ચંદનને તેડીને જ આવવાના છે.

સવિતા—વામન, સાંભળે છે કે ? તારો તાર આવે તો તરત એમને ખબર દેવાય.

મુકુંદ—પણ એણે તાર જ મગાવ્યો નથી.

સવિતા—બેટા, તાર ન મગાવીએ ?—નવનીધરાય જજ જેવું ઘર, ને ચંદન જેવી રૂપાળી શાળી છોકરી–જાય તો પછી તો એવું મળતાં મળે.

મુકુંદ—હા, સ્તો. ચંદન ભણેલી છે.

વામનઃ—તારનું કહ્યું તો છે, બાપુજી! પણ વખતે ન આવે તો, એટલા માટેજ તો હું ના પાડતો હતો!

મુકુંદઃ—તો તો ઘડી બે ઘડીમાં જ આવવો જોઇએ.

[વામન હાથ ધોઇને બહાર નીકળે છે. પટાવાળાને નિશાની કરે છે.]

વામનઃ—રઘુ! લે, આ તાર, (પેલો તાર આપે છે) ને પા કલાક પછી મારા બાપાજી સાથે હું દિવાનખાનામાં બેસું ત્યાં આવીને આપી જજે.

રઘુઃ—(સલામ કરીને તાર લે છે)

વામનઃ—ભૂલતો નહિ.

રઘુ—જી!

વામનઃ—અને બરાબર બીડી દે.

રઘુઃ—જી!

વામનઃ—આવવાનું ભૂલતો નહિ. બસ જા.

(રઘુ જાય છે)

વામનઃ—(એકલો) "આજનો લાવો લીજીયે રે કાલ કોણે દીઠી છે"!—એ કોણે લખ્યું છે?—હું જો પરીક્ષક હોઉં તો એ એક લીટી લખવા માટે એને એમ. એ. ની ડીગ્રી આપી દઉં. પણ આજના પરીક્ષા લેનારા હવે મૂર્ખા પાકયા છે. અરધો અરધ પરીક્ષકોને તો બૂટની દોરી પણ ફેશન ભરેલી રીતે બાંધતાં નહિ આવડતી હોય, ને એ બધા અમારા પરીક્ષકો! શું જમાનો છે?—પણ જવા દે, કાલની વાત કાલ. આજે તો પાસ બનીને ચંદન સાથે ઓળખાણ જમાવી લઇએ.

[એટલામાં મોટરનું ભૂંગળું વાગે છે, મુકુંદરાય ઉતાવળા ઉતાવળા, ધોતીયે હાથ લોતા આવે છે. 'વામન! નવનીધરાય જજ ને ચંદન આવ્યાં લાગે છે હો' એમ બોલતા દીવાનખાનામાં જાય છે. સવિતા પણ અધખુલ્યા બારણામાં આવીને ઉભે છેઃ]

સવિતા—કાં માડી તાર આવ્યો?

વામનઃ—(કંટાળીને જતાં જતાં) આ ડોશીમા, તાર તાર જંખે છે. પણ હવે તાર આવે કયાંથી? (મોટેથી)

હા, મા હવે ઘડી બે ઘડીમાં તાર આવશે.

(જાય છે)

પ્રવેશ ૩

દીવાન ખાનું.

મુકુંદરાવ—(પ્રવેશ કરતા રઘુને) શું છે તાર કોનો છે?

રઘુઃ—ભાઇનો, ભાઈ કયાં છે?

મુકુંદઃ—વામન!

(વામન પ્રવેશ કરે છે)

મુકુંદઃ—(રઘુ પાસેથી હાથ લાંબો કરી તાર લેતાં) કયારે હમણાં આવ્યો?

રઘુઃ—જી, હા,

મુકુંદ—(વાંચે છે)–હ–લ્લો ! વામન–તું પાસ થાય છે.

વામન—(કૂદે છે) હેં !

(એ જ વખતે નવનીધરાય ને ચંદન પ્રવેશ કરે છે બન્ને 'ફેશનેબલ અપટુડેઇટ' ડ્રેસમાં છે)

નવનીધરાય—હલ્લો ! મુકુંદરાય ! ખુશખબર આવ્યા લાગે છે.

મુકુંદ—જી, હા, ઇશ્વર કૃપાથી, વામન પાસ થાય છે.

નવનીધ—(ચંદન તરફ ફરીને) બેટા, પેલા વામનરાવ, તમે બન્ને હરો ફરો. વાતો કરો. અમે આંહી બેઠા છીએ.

મુકુંદ—વામન, ચંદનબાળાને બગીચો બતાવો.

વામન—જી, હા.

(બન્ને બહાર જાય છે)

નવનીધ—મુકુંદરાવ ! મને ખબર જ હતી કે તમારો વામન પાસ થશે જ.

મુકુંદ—ચોથી 'ટ્રાયલ' હતી. પણ એનામાં બીજી શકિત ઘણી છે.

નવનીધ—શકિતશાળી છે, હું તો એની બૂટ પહેરવાની ઢબથી જ સમજ્યો હતો, કે તેમાં શક્તિ ઘણી છે, અને કહો ન કહો: પણ મુકુંદરાવ, મને 'પેન્ટ'માં, ફરતાં છોકરાં બહુ જ ગમે છે. એ બધામાં શકિત બહુ જ હોય છે.

મુકુંદ—હા સ્તો, હાસ્તો.

નવનીધ—અને એટલે જ મેં ચંદનનું વેવીશાળ તમારા મુકુંદ સાથે કરવા નિશ્ચય કર્યો છે. તમારો શું મત છે.

મુકુંદ—હું એ વાત સોળે સોળ આના વધાવું છું. બાકી તો, આપણા કરતાં, એ છોકરાં પોતે જ સારૂં કરશે. પણ વામનને ઈંગ્લંડ જવાની બહુ ઇચ્છા છે.

નવનીધ—એ કાંઇ ખોટું નથી. આ દેશમાં શું બળ્યું છે ? "ઇંગ્લાંડ રીટર્ન્ડ" એ એક મોટો અધિકાર છે, અને ઇંગ્લંડથી આવેલા બધા માણસો હોંશિયાર થઇ જાય છે ! છો ઈંગ્લંડ જતો, ઘડાશે ઘડાશે.

મુકુંદ—પણ વખતે વંઠી જશે તો ?

નવનીધ—તો ત્યાંના વંઠેલા પણ આંહી સારામાં ગણાશે માટે જવા દો. ને પરણાવીને મોકલવો એટલે પછી વાંધો નહિ.

મુકુંદ—હા, બસ, એ ખરું.

નવનીધ—એટલે મેં તમને ચંદનના વેવિશાળ વિષે કહ્યું છે, ને તમારો પણ મત છે. માટે એ નક્કી કરીને ખબર આપો. મારે કામ છે એટલે અત્યારે તો હું જાઉં છું. અને ચંદનને પછી તેડાવી લઇશ. ઠીક ત્યારે–હલ્લો–સાહેબજી !

(જાય છે)

પ્રવેશ ૪.

વામન—ચંદનબાળા ! તમે ટેનીસ રમો છો કે ?

ચંદન—બહુ 'નાઇસ' તો નહિ, પણ "પ્લે" કરું ખરી.

વામન—તમારું ઈંગ્લીશ સારું લાગે છે !

ચંદન—બાપુજી પણ એમ જ કહે છે. ઘણી વખત મને 'આઇડીયા બી' ઈંગ્લીશમાં જ આવે જાય છે.

વામનઃ—એમ કે ? ઓ હો ! એ તો ઘણું કહેવાય: મને શબ્દો ઘણા મળે છે પણ 'આઈડીઆઝ' મળતા નથી, એટલે તમારી પાસેથી લઈ લેઇશ.

ચંદનઃ—(હસીને) જાઓ રે, તમે પણ 'જોક' કરતા લાગો છો.

વામનઃ—ના, 'જોક' તો શું, પણ સાચું જ કહું છું.

(એટલામાં રઘુ આવે છે)
(વામન પાસે આવે છે)

રઘુઃ—સાહેબ, પેલો રસિકલાલ આવ્યો છે. કહે છે મારો તાર આપો.

વામનઃ—ધીમે બોલ, ધીમે બોલ, બધું પોલ ખુલ્લું પડી જશે.

(રસિક આવે છે)

રસિકઃ—કાં ભાઈ !

વામનઃ—(નાકપર આંગળી મૂકી તેને દૂર ખેંચે છે).

રસિકઃ—એ લા, મારો તાર તો તારી પાસે રહી ગયો. લાવ, મારે બાપાને બતાવવો છે.

વામનઃ—મેં મારા બાપાને તો બતાવી લીધો છે.

રસિકઃ—પણ તારા બાપાનું મારે શું કામ ? મારે તો મારા બાપાનું કામ છે.

વામનઃ—એ લા, એટલી વારમાં ભૂલી ગયો.

'એક પિતા પરમેશ્વર જાણો આપો,
આપણ સૌ તેના પરિવાર જો.'

રસિકઃ—ઠીક હવે તાર ક્યાં છે લાવ જોઉં ?

વામનઃ—જો, હું તને કહું. એ તારના પ્રતાપે તો પાસ થયા, ને આ ચંદન જેવી બાળા સાથે વાર્તાલાપનો લ્હાવો મળ્યો છે. માટે હવે કાલે લઇ જજે.

રસિકઃ—તેં તારા બાપુજીને એ તાર બતાવીને પાસ થયાનું ગપ્પ હાંકયું છે ?

વામનઃ—હા, સ્તો. નહિતર તો અત્યારે, મારા ઉપર શું શું બની જાત.

રસિકઃ—પણ, તું મારો તાર દે.

વામનઃ—કાલે લઈ જાજે. અત્યારે તો મારા બાપુજીની પાસે હશે.

રસિકઃ—પણ કાલે છાપામાં આવશે ત્યારે તો તારા બાપાને ખબર પડશે કે તું નપાસ થયો છે એનું કેમ ?

વામનઃ—જે વાત કાલે બનવાની છે એની હું આજે ચિંતા કરતો નથી. એવી ચિંતા માત્ર વેદીયાં ઢોર જ કરે.

રસિકઃ—સારૂં, ત્યારે તું સાંજે મારે ત્યાં તાર પહોંચાડજે.

વામનઃ—ચોક્કસ.

ચંદનઃ—કેમ મી. વામનરાવ ! તમારા મિત્ર છે ?

વામનઃ—હાં. મારા મિત્ર મી. રસિકલાલ એવણ મને પાસ થયા બાબત અભિનંદન આપવા આવ્યા છે.

રસિકઃ—(ધીમેથી) અરે ! તારું ભૂંડું થાય ? મને ખોટું બોલતાં શીખવાડે છે ?

વામનઃ—(ધીમેથી) હવે એવા ઢોર ન થઇએ. હજી તો આવાં ખોટાં હમેશાં બોલવાં પડશે.

ચંદનઃ—એવણુને તમે આંહી લાવોને કાંઈ વાંધો નથી.

વામન—(ધીમેથી) રસિક! લે ચાલ દોસ્ત! તને પણ ગલગલીયાં થાય તેવી વાતો સાંભળવા મળશે. (મોટેથી) હા, રસિક! ચાલને.

(બન્ને ચંદનબાળા પાસે જાય છે)

ચંદનઃ—(રસિકને) તમે બી પાસ થયા કે?

વામનઃ—(વચ્ચેથી) ના, એ બિચારો નાપાસ થયો છે!

ચંદન—અને છતાં તમને અભિનંદન આપવા આવ્યા છે? એવણ બહુ ઉદાર હૃદયના લાગે છે.

વામનઃ—હા, એનો સ્વભાવ પહેલેથી જ એવો છે. પોતાની ચીજો હમેશાં પારકાને વાપરવા આપે છે.

ચંદન—એમ કે?

રસિક—વામનરાવ જરા ટીખળી છે.

ચંદન—ના, હું એમને આનંદી કહું છું. અમને સ્ત્રીઓને એવા સ્વભાવ બહુ ગમે છે.

વામન—તે મારું ધન્ય ભાગ્ય માનું છું. તમારા જેવાં વિદ્વાનને હું રીઝવી શકું તે ઘણું કહેવાય.

ચંદન—એમ તો નહિ. પણ ઘણા મને રીઝવી શકતા નથી. હું હમેશાં "આઇડીયાઝ" વિચારો માગું છું.

વામન—એ તો જણાય જ છે. તમને કોઇ છેતરી શકે તેમ લાગતું નથી. તમને વિચારો બહુ ગમે છે કાં?

ચંદન—બહુ જ. બહુ જ. મને તમે સ્વમાં જોનારી સ્ત્રી કહી શકો!

વામન—(મશ્કરીમાં) એમ કે? ઓ હો! એ તો બહુ કહેવાય હો.

(રઘુ પટાવાળો પ્રવેશ કરે છે. 'સાહેબ! રસિકલાલભાઇને ઘેરથી બોલાવવા માણસ આવ્યું છે, ને બેન સાહેબની મોટર આવી છે.)

ચંદન—ઓહો! તમારી સાથે વખત જલ્દી પસાર થયો. તમે બહુ આનંદી છો.

વામન—ના. તમેજ મને બહુ આનંદ આપ્યો છે. તમારી વિચારશક્તિએ મને તો ઘેલો જ કરી મૂક્યો છે. ખરેખર, નવી ભણેલી છોકરીઓમાં બુદ્ધિ બહુ જ વધી છે!

ચંદન—પણ આપણે પૂરી વાત તો કરી નહિ, તમે...મને એમ કહેવાનું મન હતું કે-તમે ભવિષ્યમાં શું કરશો?

વામન—હું? હું ઇંગ્લેંડ જવાનો છું.

ચંદન—ચોક્કસ?

વામન—હાસ્તો.

ચંદન—ત્યારે તો પપા—શું બધું મને કહેતા હતા—

વામન—શું કહેતા હતા કહો તો ખરા—?

ચંદન—એમ કે તમે—પણ એ કાંઈ નહિ—હલ્લો સાહેબજી!—

(જાય છે)

રસિક—એલા! છેવટ સુધી બનાવી!

વામન—પતંગીયું! જો ને 'પપા' કહેતા હતા–જે એવું એવું કહી નાખવાની તૈયારીમાં હતી.

રસિક—અને તેં ઇંગ્લેંડનું ગપ્પ લગાવી એને ડાંભી નાખી.

વામન—અરે! ગપ્પ શાનું?—પણ ચાલ હવે દિવાનખાનામાં, બાપુજી નથી ત્યાં તું તાર લઇ જા —તમને વાણીયાં વેપારીને એ કામ આવશે.

(જાય છે)

પ્રવેશ ૫ મો.

વામન, મુકુંદ, સવિતા.

(વામન છાપું વાંચે છે.)

મુકુંદઃ—છાપામાં નામ નથી એ કેમ બને? કાલનો તાર તો બરાબર હતો કે?

વામનઃ—તારવાળા કાંઇ ખોટું સમજે? સાળા, છાપાવાળા ઘણી વખત ઉથલપાથલ કરી નાખે છે. પણ હું તો આવી ગેરવ્યવસ્થાથી કંટાળી ગયો છું. ઈંગ્લંડ ગયા વિના મારી ખરી કિમ્મત નહિ જ થાય.

મુકુંદઃ—પણ આટલું બધું અંધારું?

વામનઃ—અંધારું શું? હમણાં કોઇ જઇને ખબર આપે વામન ઇંગ્લંડ જવાનો છે તો તરત નાપાસ કરી નાખે.

મુકુંદઃ—કેમ?

વામનઃ—કેમ શું? એવું ઝેર, અમારા પ્રોફે. તો કોઈ ઇંગ્લંડ જઇ શકે નહિ. માટે આપણે જઈને તેમના કરતાં આગળ વધીએ તો અટકાવે. એમને ખબર તો હોય જ કે આ છોકરામાં શક્તિ છે. માટે તે વધશે જ.

મુકુંદઃ—પણ પેલો તાર ક્યાં છે?

વામનઃ—એ જ ખૂબી છે નાં? પાછો તાર પણ મળતો નથી. આંહીનો પવન પણ ઉપયોગી નિરુપયોગી કાંઇ ચીજ જોવાનો જ નહિ. બધું ધસડી જાય.

મુકુંદઃ—ત્યારે ઇંગ્લંડમાં પવન પણ એવો નિયમિત હશે? એમ?—

વામનઃ—હાસ્તો પપા. ઈંગ્લેંડમાં તો બધું નિયમસર. ત્યાં આવા ગોટા થાય જ નહિ.

(રઘુ પ્રવેશ કરે છે આ ચીઠ્ઠી છે.)

મુકુંદઃ—લાવ તો કોની છે?

(વામન ચિંતાતુર દેખાય છે)

મુકુંદ—(વાંચીને વામન સામે જૂએ છે.)

વામન! આ ચીઠ્ઠી તો ચંદનબાળાની છે. કાલે તમે તેને છેતરી માટે દિલગીરી બતાવી છે. રસિકલાલનો તાર ઉપયોગમાં લીધો માટે અફસોસ કર્યો છે. બોલો હવે આપણો પવન ઇંગ્લંડ જેવો જ નિયમિત છે કે નહિ!

વામન—એ તો કોણ જાણે. પણ હું નપાસ થયો તે જ સારૂં થયું. કારણ કે આંહી તો ગોખણીયા જ પાસ થાય છે. ખરાં Genius તો રહી જ જવાનાં.

મુકુંદઃ—હાસ્તો. તમારી પ્રતિભા–તમે આ તારના કિસ્સામાં જ સ્પષ્ટ બતાવી ને છતાં કોઇ તમને માન મરતબો આપતું નથી. ખરેખર, તમારા જેવા શક્તિશાળી જુવાનોની ઇંગ્લેંડ સિવાય બીજે કદર જ નહિ થાય.

પધારો, મારા શક્તિશાળી પુત્ર! પધારો.

(જાય છે)

જયા: એક માનવી

શાશ્વતિક

આપણી દૃષ્ટિ છે
એટલું જ કંઈ આભ ઉંચુ નથી—જયા જયન્ત.

જયા માટે જેટલું કહેવાતું સાંભળ્યું છે ને વાંચ્યું છે ત્હેમાંના ઘણા મ્હોટા અંશનો ભાવાર્થ એ છે કે જયા એ એક અમાનુષ તત્ત્વ છે. મ્હેં જ્યારે જ્યારે 'જયા અને જયન્ત' વાંચ્યું છે ત્યારે ત્યારે મ્હને એ નથી સ્હમજાયું કે જયાને અમાનુષ તત્ત્વ માનનારા શાથી એમ માને છે. જયા કલ્પના તો નથી જ પણ વાસ્તવિકતા છે એ તો કોઇ પણ સ્હમજી શકે એવું સત્ય છે. કારણ કે વાસ્તવિક જીવનની પ્રેરણાથી જ કવિએ એને સરજી છે. એટલું ખરૂં કે એ આદર્શ છે. અને આદર્શ ને વાસ્તવિકતા એ બન્ને વિરોધી તત્ત્વો છે ને વાસ્તવિકતા તેજ માનુષને આદર્શ તે અમાનુષ એમ માનીને જો કોઈ નિર્ણય લાવતું હોય કે જયા માનુષ નથી તો તે મ્હોટી ભૂલ છે. વાસ્તવિકતાનુંજ સૌથી ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ તે આદર્શ. આદર્શ એટલે બાલવાર્તાની અપ્સરા સૃષ્ટિ તો નહિંજ. આદર્શ એટલે ઉત્ક્રાન્તિક્રમનાં સૌથી ઉપરનાં પગથિયાં. આપણે જ્યાં સૂધી આદર્શને નહિં ઓળખીએ ને ત્હેને અમાનુષ પ્રદેશનાં તત્ત્વ માનીશું ત્યાં સુધી ઉત્ક્રાન્તિથી વેગળાજ રહીશું. બેન્જામિન કીડ એક સ્થળે સાચું જ કહે છે કે the passion for the Ideal is the passion of perfection, which is the passion for God. જયા ગિરિદેશની રાજકુમારી છે પણ એ ગિરિદેશ પૃથ્વી ઉપરનો જ છે એ ન ભૂલવું જોઇએ. ત્યાંથી એ ઉંચે ઉંચે નથી ઉડતી પણ સંસારમાં સાધુતા જન્માવવા વારાણસીના વનમાં આવીને વાસ કરે છે. ઉત્ક્રાન્તિનાં સૌથી ઉંચાં પગથિયાં ઉપર વિરલ મહાત્માઓ પ્હોંચે છે. જયા પણ એવી વિરલ છે. એ વિરલ મહાત્માઓ આપણા જેવા "અધૂરા આત્માના વામનજીઓ" ને અશક્ય ને અમાનુષ લાગે પણ તેથી કંઈ એમની માનુષતા લુપ્ત નથી થતી. આદર્શ ને વાસ્તવિકતાની એક જ સળંગ સીડી છે. ત્યાં કોઈ ચ્હડે છે તો કોઈ ઉતરે છે.

અને આદર્શો શા માટે? જીવનની ઉત્ક્રાન્તિને માટે. આદર્શ વિના જીવન અધૂરૂં છે, ત્હેની પ્રગતિ જ નથી એ સહુ કોઇ સ્વીકારશે. આદર્શ જીવનમાં મહત્ત્વાકાંક્ષા સરજે છે. અને મહત્ત્વાકાંક્ષા વિના જીવનમાં પ્રગતિ ક્યાં છે? "જયા અને જયન્ત" પોતાના નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યના આદર્શથી

જીવનમાં સંયમની આકાંક્ષા ઉત્પન્ન કરે છે. આજકાલ ક્ષીણ થતા ચારિત્ર્યતા જમાના માટે જીવનનું અત્યંત ઓજસ્વી ને શકિતમાન તત્ત્વ એમાંથી મળી શકે એમ છે. આર્નોલ્ડની દ્રષ્ટિએ જોતાં એમાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું જીવન સત્ત્વ ભર્યું છે. એવી ઓજસ ને શકિતની પ્રેરણા આપતી જયાને અશકય ને અસંભવિત આદર્શ કહી ફેંકી દેવી એ ચારિત્ર્યની નિર્બળતાની કરુણ પરિસીમા નહિં તો બીજું શું છે? અને જયાને અસંતભવિત માનનારાંને મારો પ્રશ્ન છે કે એનામાં એવું કયું અમાનુષ તત્ત્વ દેખાય છે કે એ અસંભવિત ઠરે છે? એ કંઇ પોતાના બ્રહ્મચર્યના બળથી જાદૂના પ્રયોગો નથી કરતી, કોઇને શાપથી બાળી નથી મૂકતી કે અંજલિથી સજીવન નથી કરતી. જે તડકો ને છાંયડો, સુખ ને દુ:ખ, આશા ને નિરાશા આપણને સ્પર્શે છે તેજ એને સ્પર્શે છે. કોઈ સ્થળે એનું અહંત્વ દ્રષ્ટિગોચર નથી થતું કે જ્યાં એ બીજાં મનુષ્યોથી પર ને દૈવી લાગે. એ પોતેજ કબૂલ કરે છે કે,

હું તો માનવી છું.

અને એ નિ:સંશય માનવીજ છે. માનવ લોકનાજ સુન્દરી સંઘમાંની એ એક વિરલ સુન્દરી જ છે. એની રગેરગમાં માનુષ સ્ત્રીત્વજ ધબકારા મારી રહ્યું છે. ચાલો એ જોઇએ:

જયાનું સ્ત્રીત્વ જોવા માટે પ્રથમ સ્ત્રી જીવનની ન્હાની સમીક્ષા કરવાની આવશ્યકતા છે. એક Woman: a vindication નામના પુસ્તકમાં ત્હેનો લેખક સ્ત્રીને secret and unconscious ally of Life, Life's ambassador, Life's custodian વગેરે કહે છે. મ્હને લાગે છે કે એ કથનમાં સ્ત્રી જીવનનું બધું રહસ્ય આવી જાય છે. સ્ત્રી મનુષ્યજીવનની ભંડારણ છે: સ્ત્રી જીવનરસિક છે.–પણ કોઇને એમ થશે કે એનો અર્થ શો? ત્યારે શું પુરુષો જીવનરસિક નથી? મ્હારી માન્યતાએ સ્ત્રીની સાથે તુલનામાં એ ઘણા ઓછા જીવન રસિક છે. અને એ સત્ય આપણે જીવનની ન્હાની ન્હાની સ્થૂલ પ્રવૃત્તિઓથી માંડીને જોઇશું તો જણાશે. પ્હેલાં ઘરનું મ્હોટું અંગ--ખાવા પીવાની બાબત લઇએ. પુરુષ એકલો રહેતો હોય ત્યારે આ બાબતમાં શું કરે છે એ આપણે જોઇએ છીએ. ગમે તેમ ખાઇને ચલાવી લેશે. એનું કારણ શું? આળસ નહિંજ. પણ એ કંટાળી જાય છે. અને સ્ત્રી અને પુરુષના જીવનમાં એજ ભેદ છે કે પુરુષ જીવનથી કોઈ કોઈ વાર કંટાળે છે અને સ્ત્રી જીવનની પૂરેપૂરી રસિયણ બને છે. રાંધવામાં પણ એને બધી સામગ્રી વિના ન ચાલે. અને ત્હેનું કારણ એને એ કાર્ય સોંપાયું છે તેથી એમ કરે છે એમ નથી. દીવાળી કે એવા ઉત્સવો આવે ત્યારે સ્ત્રી કેવા ઉત્સાહ ને ઉલ્લાસથી વાનીઓ બનાવવાની ધમાલમાં પડી જાય છે! વસ્ત્રાદિમાં પણ જૂઓ: સ્ત્રીને રંગરંગીન, ઝળહળતાં વગેરે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં વસ્ત્રો તેમજ અલંકારો જોઇએ. ત્હેમને ભભકજ જોઇએ છે. દરેક સ્ત્રીને એકવાર એક લુગડું પહેર્યું એટલે ત્હેનો મોહ ઉતરી જાય છે. કોઈ કહેશે એ તો સ્ત્રી સ્વભાવનું અનિષ્ટ અંગ. ના, એ તો સ્ત્રીની સુન્દર વિશિષ્ટતા છે, **क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति** તેજ રમણીયતા ને રમણી. સ્ત્રીઓ વ્રતાદિ ઉત્સવો કરે છે, રાસ ગરબા રમે છે, જીવનના દરેક વર્ષને અનેક પ્રકારના ઉત્સવોથી વિભૂષિત કરી રસશાલી બનાવે છે. એ બધામાં શું દેખાય છે? પુરુષમાં વ્રત, વસ્ત્ર, ઉત્સવ વગેરે માટે હોંસ કેટલી જોઇ છે? સ્ત્રીમાં એટલું જીવનનું કોઈ ગૂઢ ચેતનતત્ત્વ ઝગઝગી રહ્યું છે જે સ્ત્રીનાજ નહિ પણ પુરુષના જીવનને પણ ચેતનવન્તું ને પરમ રસશાલી બનાવે છે, સંસારને આનંદમય કરે છે. સ્ત્રી છે તો જીવનમાં--સંસારમાં રસ ને ચૈતન્ય છે એમ ઘણા કવિઓ અનેકાનેક રીતે કહેતા આવે છે ત્હેનો સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ અર્થ આ જ. સ્ત્રી જીવનને અંતરના ઉલ્લાસે વધાવી ત્હેમાં લીન થાય છે. એ જીવનને એટલું બધું પોતાનું કરી લે છે કે એ એને એક ઘણીજ ગંભીર–serious વસ્તુ લાગે છે. જીવન એ ત્હેને મન રમત નથી, ગંભીર વાત છે. પુરુષ જીવનનો જુગાર રમે છે. તે જીવનને એક દ્યૂતનો

ખેલ સહમજી ગમે તેમ પાસા ફેંકયે જાય છે ને જુગારમાં દ્રૌપદીને મૂકતાં પણ અચકાતો નથી. સ્ત્રી જીવનનો રાસ રમે છે. એમાં ગમે તેમ ન ચાલે. બધુંયે તાલબદ્ધ ને વ્યવસ્થિત જોઇએ. પુરુષ જીવનના દ્યૂતમાં ગમે તેમ પાસા ફેંકે છે, હોહા કરે છે ને ગડબડનો જંગ મચાવે છે. સ્ત્રી જીવનમાં તાલબદ્ધ સંગીતની મધુરતા, સુન્દરતા ને સુરવતા લાવે છે, અને એ જ તત્ત્વ સ્ત્રીને જીવનમાં મહત્તા અપાવે છે. એ જ તત્ત્વે મ્હોટા ન્હાના કવિઓ પાસે કાવ્યો ને કલાઓના ભંડાર સરજાવ્યા છે, સ્ત્રી સમક્ષ રસનૃત્યે નચાવ્યા છે, પાર્વતી સમક્ષ તાંડવનૃત્ય કરાવી નટરાજ બનાવ્યા છે. પુરુષ જીન્દગીના જુગાર ખેલી ખેલી થાકીને સ્ત્રી પાસેથી માધુર્ય, સૌન્દર્ય આનન્દ, ચૈતન્ય, શાન્તિ ને અવનવીન ઉલ્લાસ પામે છે ને સ્ત્રી સમક્ષ પ્રેમના પ્રણિપાતો કરે છે.

ત્યારે સ્ત્રી જીવનનું આ ચેતનતત્ત્વ જયામાં છે કે નહિ? એનામાં એ જીવન રસિકતા કેટલી છે? પુનરુક્તિ જેવું કરીએ તો જયા સાધારણ ભૂમિકાની સ્ત્રી નથી પણ વિરલ સંસ્કારવાળી સ્ત્રી છે એ આપણે પ્રથમ ધ્યાનમાં રાખવું પડશે. ત્હેનું સ્ત્રીત્વ ને ત્હેની જીવન રસિકતા પણ એટલાં જ સંસ્કૃત છે. અસ્તુ.

પ્રથમ અંકના પ્રથમ જ પ્રવેશમાં ત્હેના ઉલ્લાસનું પ્હેલું દર્શન થાય છે. નાટકમાં એ પ્હેલો પ્રવેશ જ માનવ સ્ત્રી તરીકે કરે છે. જયન્ત જય મેળવીને આવે છે ને જયા ગીતના ઉમંગથી ત્હેનો સત્કાર કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. ત્હેને મન તે દિવસે "આનંદનો સૂરજ ઉગ્યો છે." અને

આનન્દના અમૃતફુવારા
ફૂટે છે હૈયાહૈયામાંથી.

"જીવનનાં ધનથી" એ વધાવવા નીકળી છે. "ગરવા ગિરિઓ ધીમે ધીમે ધીમે" ન્હડે છે પણ ત્હેના અન્તરમાં કેટલો ઉછળાટ થઈ રહ્યો છે! ત્હેનો ઉમળકો તો જાણે સમાતો નથી, એને તો

આનન્દ આનન્દ આજે, વિજયવાજે,
દિશ દિશ ગાજે :

એ જ ત્હેની જીવનરસિકતા. જયન્ત દૈત્યોને જીતીને આવ્યો પણ એ "આનન્દનો ભાસ્કર" શાથી ઉગ્યો?

જયા! એ ત્હારી પ્રેરણાનો પરિપાક.

આગળ ચાલિયેઃ "હંસની પુણ્યજ્યોત જોડલી" પકડવા પણ પ્રથમ જયા જ સૂચવે છે. ત્હેના હૃદયમાં જ એ ઊર્મિ પ્હેલી જાગે છે. બન્ને પકડે છે પણ વળી જયાની સંસ્કારિતા કંઈક પ્રબલ બને છે અને ત્હેનાથી કહ્યા વિના નથી રહેવાતું કે

એવા મહર્ષિ સમા પંખીરાજને
પિંજરમાં પૂરવા તે પાપ નથી?

પણ એમ છતાં યે ત્હેનું સ્ત્રીચૈતન્ય ત્હેને એ ફિલસુફીમાં ઉતરતાં ઉતરતાં યે જીવનતત્ત્વથી વેગળી જવા નથી દેતું. હૈયાના ઉંડાણમાં જે ઊર્મિઓ ભરી છે તે છાની નથી રહી શકતી. વીસમી જન્મતિથિને દિવસે ત્હેના હૃદયમાં એક વિગ્રહ થયો હતો કે "જીન્દગી એટલે શું?" અને એને પરિણામે એનામાં અસ્વાભાવિક વિચાર પરંપરા જન્મી હતી. એ ત્હેને પોતાના સ્ત્રીત્વ તરફ બંડ કરવા પ્રેરે છે. એ પોતાની જીવનરસિકતાથી વિરુદ્ધ વૃત્તિ કેળવવા પ્રયત્ન કરતી હતી (અને એને લીધે આગળ ઉપર ગોથું ખાય છે તે આપણે જોઇશું.) પણ એ બંડ કરી પોતાના સ્ત્રીત્વને દબાવે પણ એ શે દબાય? એનું અંતર ઉઘડ્યા વિના નથી રહેતું કે

(જયન્ત !) એ નહિં તો તૂં તો સાંભળ.

શું ? હૈયાને સરોવરે આવો

ઓ રાજહંસ ! હૈયાને સરોવરે આવો.

સ્ત્રી તરીકે જયાની જીવનરસિકતા ત્હેના હૃદયમાં મૃદુલ ભાવ જગાડે છે, ઊર્મિએ ઉછાળે છે: ત્હેના હૈયાના સરોવરમાં ઉંડે ઉંડે સ્થળે કંક કંક ઉમળકો સળકયાજ કરે છે. ત્હેના બંડ છતાં યે એ દબાતા જ નથી. વનવાસ, વામીઓ ને પારધીનો અનુભવ વગેરે વિટંબણાઓ પછી પણ એ ચેતન-તત્ત્વ ત્હેને સચેત રાખે છે. વનનાં આમંત્રણનો ભ્રમ થયો, મોર ને ઢેલે બોલાવી ને જયા ગઈ. પણ આ તત્ત્વ તેથી નાશ ન પામ્યું. વિપદોએ એ તત્ત્વને મારી ન નાંખ્યું. ગંગાને કિનારે આવતાં એ ચાનગારી જાગી, અંતરની ઊર્મિ-જ્વાલા ભભૂકી, ત્હેના અંતરનો નાદ ત્હેને ગવડાવવા લાગ્યોઃ

હું તો જોગણ બની છું મ્હારા વ્હાલમની;

વ્હાલમની જોગણ બનીને એ "દિલમાં છે ત્હેને દુનિઆમાં" શોધવા નીકળી છે. કેટલી સ્ત્રીત્વની પ્રબલતા ! આટલાં કષ્ટ પછી યે વૈરાગ્યની શુષ્કતા ધરીને નહિં પણ વ્હાલમના ગીતથી ઉલ્લસિત બનીને ફરે છે.

ત્યારે અંતરના અદશ્ય તત્ત્વને એ શા માટે પ્રત્યક્ષ ન્હોતી કરતી ? જયન્ત તો સ્હામેથી ન્હોતરતો હતો:

જયા ! ગૂંથીશું એવાં જીવન ?

તૂં મ્હારૂં ધનુષ્ય

ને હું ત્હારૂં બાણ.

શા માટે એ કહેતી હતી ? કે:

જયન્ત ! વિલાસને હજી વાર છે.

કોઈ કહેશે કયાં છે અહીં જયાની જીવનરસિકતા ? હા, બ્હારથી તેમ લાગે છે પણ ત્હેના હૃદયના ઊંડાણમાં તો એ સંતાયલી જ છે અને સમય આવે એની મેળેજ વ્યક્ત થાય છે. પણ એ સંતાયલીજ રહે છે ને ત્યાં જયાનો સ્ત્રી સ્વભાવ આવે છે. સ્ત્રીના માનસની કેટલીક વાતો અગમ્ય છે. સ્ત્રી કેટલીક વૃત્તિઓ ને વાસનાઓ બહુ જ સંયમમાં રાખી પુરુષથી ગુપ્ત જ રાખે છે. જયા "વ્હાલમની જોગણ" બની છે એ વૃત્તિ જયન્ત પાસે કયાં યે નથી કહેતી. એનો સંયમ અજબ છે. શા માટે ?

ઉડજે, જયન્ત ! અંતરાય નહિં કરૂં.

ત્હેને જયન્તને અંતરાય નથી કરવો. જયન્તને ઉડવા દેવા છે. પોતાને પણ ઉડવું છે. સાથે પણ જૂદાં અંતરાયરૂપ થઇને નહિં. બાકી જયાનુ સ્ત્રીચૈતન્ય, ત્હેની જીવનરસિકતા છેવટ સુધી કરમાતાં જ નથી. એ પોતાને 'ક્રૌંચી' કહે છે, પોતાની 'સીતાવાડી' કહેવામાં એને પોતાની આંતરવૃત્તિ સંતોખાતી લાગે છે. દાસીને પણ શું સદ્બોધે છે ?

કામ ત્યાગી પ્રેમ પારખ,

લગ્નના લ્હાવા લે,

પત્ની થઇ પુનરુદ્ધાર પામ.

એ એમ નથી કહેતી કે હવે સંસાર તજી દે ને વૈરાગ્ય લે. કામ અને રસની ભિન્નતા ન

સ્વીકારીએ તો આ ન સ્હમજનાર પણ એ કામથી ભિન્ન રસાનન્દ લેવાનો ઉપદેશ આપે છે. ત્હેને દીક્ષા લીધા પછી પણ ભગવા ભેખ નથી ઘડવા પણ

શૃંગારના કાવ્યશણગાર

તૈયાર કરવા છે. છેલ્લે છેલ્લે વરદાન પણ એ જ કે:

સંસારીઓના સંસાર ઉણા ન રહે.

જૂઓ, દરેક ઉક્તિમાં જયાનું સ્ત્રીહૃદય વ્યક્ત થાય છે. બ્રહ્મજ્યોતિની તેજ ચુંદડી ઓઢયા પછી યે જયાનું સ્ત્રીચૈતન્ય તો જાગ્રત જ રહે છે. એ જીવનનો સંબંધ નથી છોડી શકતી. એનું અંતરનું અંતર ત્હેને જીવન તરફ જ પ્રેરે છે. કેટલું પ્રબલ સ્ત્રીત્વ ! **જયન્તે ધૂણી ધખાવી, ભેખ ધર્યા, ભગવાં પ્હેર્યાં પણ જયાએ કયાંય પણ એ વૈરાગ્યની શુષ્કતા નથી સ્વીકારી.** ત્હેનું વિશુદ્ધ સ્ત્રીહૃદય છેવટ સુધી 'જીવન' 'જીવન' પુકારી રહ્યું છે.—અને તે રસજીવન, કામજીવન નહિ. 'શૃંગારના કાવ્યશણગાર'થી 'સંસારીઓના સંસારની ઉણપો' પૂરવી એ જ ત્હેનું પરમ ધ્યેય, ત્હેનો પરમ અભિલાષ. અને એ પણ સંસારી જનકુલ માટે જ: પોતા કાજે તો પરમ નિષ્કામ રસિકતાનો રસાનન્દ જ. પોતે તો **रसिका कामवर्जिता** જ.

આટલું પ્રબલ સ્ત્રીત્વ, સ્ત્રીજીવનનું આટલું ઓજસ્વી નિરુપણ જેનામાં પ્રકાશી રહ્યું છે તે જયાને અમાનુપ શે મનાય ? અને એટલું સ્પષ્ટ કરવું જોઇએ કે જ્યાં જ્યાં એ પોતાની અંતરની વૃત્તિઓ ને પોતાના સ્ત્રીત્વ સ્હામે બંડ ઉઠાવી ત્હેમને દાબી દઇ શુષ્કતાની વાતો કરે છે ત્યાં એ અવળે માર્ગે જ ભૂલી પડે છે. "જીન્દગી એટલે શું ?" એ બુદ્ધિવાદની વિચાર પરંપરાથી ત્હેની એ બંડખોર વૃત્તિનો આરંભ થાય છે અને એક પ્રસંગે ત્હેની અવધિ આવે છે. એ જબ્બર ગોથું ખાય છે ને ત્હેને સાન આવે છે. એ પ્રસંગ આ રહ્યો: ત્હેને વનનાં આમંત્રણોનો ભ્રમ થાય છે. વનના જીવનની ત્હેને જુઠ્ઠી ઝાંખી થાય છે. ત્હેને લાગે છે કે:

મ્હારા આયુષ્યનો અવશેષ
શિખરે ને વગડે વસે.

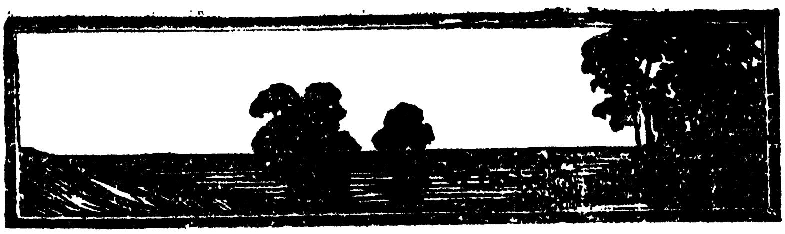
ત્હેને થાય છે કે ત્હેનું જીવન હવે વગડામાં છે. ત્હેના ભાવિનું ત્હેને વિશાળ દર્શન નથી થતું પણ ભૂલાવો ખાઇને તે ઝાંખુ ઝાંખું જ દેખે છે. કારણ ? એ ત્હેનો જીવન પ્રદેશ નથી. એ પોતાના સ્ત્રીત્વની સ્હામે જ બંડ ઉઠાવે છે. એ પોતાના રાસમાં તાલભંગ કરવા માગે છે. જયન્ત બધું જૂએ છે ને ત્હેને સ્હમજાવે છે ને વારે છે:

નથી જીવનનો બોલ જયા ! એ,
નથી ટહુકો એ આત્મનનો:
નથી ઉરઝરણાં, એ ભ્રમરમણા:
એ ઘોર ધ્વનિ કંઇ વનવનનો.

જયન્ત કહે છે; જયા ! **એ જીવનનો બોલ નથી,** માટે ન જા. પણ જયાએ ન માન્યું ને તાલભંગ કર્યો એટલે એ 'ભ્રમરમણા'માં ફસાઇ ગઇ ને દુ:ખી થઈ ને જ્યારે "આવ્યાં ત્યારે આદર ન દીધાં" ત્હેના પસ્તાવાથી "છાતલડી દાઝી" ત્યારે વળી ત્હેની સ્ત્રી ચૈતન્યની ચીનગારી પરથી રાખ ઉડી ને એ પ્રોજ્જ્વલ થઇ. "રસના ઉપાસકની એ રસિકા" "વ્હાલમની જોગણ" બનીને "દિલમાં છે ત્હેને દુનિયામાં શોધવા" ચાલી. "ભ્રમરમણા"માં ભૂલી પડેલી જયા પાછી સાન આવતાં જીવનનાં ગાન ગાતી જીવનરસિક સ્ત્રી જ રહી; ને તે છેવટ સુધી "જગની જાહ્નવી"નાં ગાન ગાય છે.

પણ એક વાત રહી જાય છે. ઘણાંને જયાનું બ્રહ્મચર્યવ્રત ખૂંચે છે. સ્ત્રી બ્રહ્મચારિણી? એ તે કેમ બની શકે? જાણે સ્ત્રી માટે તો વિલાસ જ સરજાયો હશે! આપણી એ કેટલી મુર્ખ માન્યતા છે? પુરુષ બ્રહ્મચારી હોઇ શકે ને સ્ત્રી ન હોઈ શકે એ માન્યતા કુદરતની દૃષ્ટિએ પણુ કેટલી મૂર્ખ છે! સ્ત્રી એ Passive તત્વ છે તો એનામાં જ વધારે સંયમનો સંભવ હોઇ શકે. એ જ ઓછે કષ્ટે બ્રહ્મચર્ય પાળી શકે. એને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય પાળવું હોય તો પુરુષ કરતાં વધારે સુલભ છે. તો પછી જયાનું બ્રહ્મચર્ય શા માટે અમાનુષ લાગવું જોઇએ? અલબત, વિરલ સ્ત્રી–પુરુષો જ એટલો સંયમ કેળવી શકે છે અને આપણે પ્રથમ જ કહેલું છે કે જયા આદર્શ છે, એ વિરલ છે. એને માટે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય સુલભ છે. અને તે એને માટે જ છે. એ બીજાને માટે એ વ્રતની આવશ્યકતા નથી જોતી. અને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય એટલે વૈરાગ્ય નહિં જ.

"નરલોકની નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણી" ભગવતી જયાનું મ્હને સૂક્ષ્મ રીતે દર્શન થાય છે. ત્હેણે ભગવાં વસ્ત્રની કફની નથી પ્હેરી. ત્હેણે ઝાંખેરા રંગનો સાળુ પ્હેર્યો છે. ત્હેના વદનમાં બ્રહ્મચર્યનું તેજ ને પ્રબલ ચારિત્ર્યનું વર્ચસ ઝગઝગે છે. ત્હેની આંખમાં લજ્જા છે, સાધુતા છે, જીવનની રસિકતા છે. મુખ ઉપર શુષ્કતા, નિષ્ક્રિયતા ને વૈરાગ્ય નથી. એનું અંતર કૈં ને કૈં સંગીત ગુંજી રહ્યું છે. એના ઉલ્લાસથી ત્હેનું મુખ પ્રફુલ્લ છે. એમ એ પ્રફુલ્લ વદને જીવનનાં ગીત ગાય છે. "ગુજરાતણ એટલે જગતનું ધ્વનિકાવ્ય" એ કવિની ઉકિત પ્રમાણે ધ્વનિકાવ્ય જેવી એ બેઠી છે. કેટલાક એને સ્હમજી શકે છે, કેટલાક એને નથી સ્હમજતા.

પ્રેમનો પ્રભુ

લલિત

[જર્મન મહાકવિ ગેટેના ફાઉસ્ટ નાટકના પ્હેલા ભાગમાંથી ગુજરાતી અનુવાદ.]

મર્થાનો બગીચો

માર્ગરેટ અને ફાઉસ્ટ

મા:—મને કોલ આપ, હીનરીચ !

ફા:—બને તેટલો કોલ તો હું આપું.

મા:—મને કહે જોઇએ, તારો ધર્મ સંબંધી શો ખ્યાલ છે ભલા ? તું તો ભલો ને માયાળુ પુરૂષ છે. છતાં ધારૂં છું કે તે સંબંધે તું બેદરકાર લાગે છે.

ફા:—પ્રિય બાલા ! હું તને ચ્હાઉં છું તેટલું બસ છે. તને પણ તેવો લાગે છે. હું જેને ચ્હાઉં તેની ખાતર મારૂં જીવન, મારૂં લોહી પણ કુરબાન કરૂં. પણ કોઇ પુરૂષ તેની ધર્મશ્રદ્ધા કે તેનો પંથ ન છોડે.

મા:—તેજ યોગ્ય નથી, આપણે તો ધર્મને માનવો જોઇએ.

ફા:—એમ જ કે ?

મા:—અરેરે ! કોઈ રીતે તને ધર્મમાં વાળી શકું તો કેવું સારૂં પવિત્ર ધર્મ વિધિને તું માનતો નથી !

ફા:—હું તેને સન્માનું છું જ.

મા:—છતાં તું તેમાં ભાગ લેવા ઉત્સુક નથી લાગતો. દેવળની સંઘપ્રાર્થનામાં તું કદી નથી જતો. તું પ્રભુનેય માને છે ખરો !

ફા:—મારી પ્રિયતમા ! કયો માનવી કહી શકે જ કે હું પ્રભુને માનું છું. કોઈ પણ પાદરીને કે સાધુસંતને પૂછી જો—તો બતાવશે કે પૂછનારની મશ્કરી જેવોજ જવાબ છે.

માર્ગરેટ:—ત્યારે તું નથીજ માનતો ને ?

ફાઉસ્ટ:—અરે ઓ હસમુખી દેવદૂતી! એ સમજ ન બન. અનામી પ્રભુને નામ પણ કોણ જ આપી શકે? તેને હું માનું છું એમ પણ કોણ પુકારી શકે? જે કોઇને વજ્ર જેવું દૃઢ વક્ષસ્થળ છે તે પણ કહી શકે ખરો કે હું પ્રભુને માનતો નથી? અગર કે–સર્વને બાંધી ધરનાર, સર્વને આધાર આપનાર પ્રભુ, તને અને મને, જાતે સ્હાઇ રહ્યો નથી? સ્વર્ગીય ગગનનો ઘુમ્મટ શું આપણી ઉપર નથી ઝઝૂમતો કે? આપણા પગ નીચેજ શું પૃથ્વી સ્થિર નથી લાગતી કે?

સનાતન તારા શું ગગનમાં હસતી નજરે નથી ઘૂમતા કે?
આંખે આંખ મીલાવીને શું હું તને નથી જોઇ રહેતો કે?
તારાં મનોહૃદયમાં બધે મન્થન નથી ઉછળતાં કે?

અનંત અજાયબીમાં, અગમ્ય વસ્તુઓ, તારી આસપાસ, પ્રદર્શન રૂપે પ્રકટ સરી જતી નથી કે?

એ બધું તો અતિ મહાન છે છતાં તારૂં હૈયું તેમાંથી ભરી લે. અને તને એમ લાગે કે તું તેથી પૂરી કૃપાંકિત છે ત્યારે તને ગમે તેવું નામ તેને આપજે. પછી ભલેને તેને એમ કહીને બોલાવ જેને–કે–તું સુખાનંદ! તું હૃદય! તું પ્રેમ! તું પ્રભુ!

પ્રભુને માટે મને નામ જ સુઝતું નથી.
સર્વમાં સર્વ લાગે તેજ પ્રભુ!
નામ? નામ તો માત્ર અવાજ છે–વરાળ છે સ્વર્ગના પ્રકાશ ફરતી ધૂમસ છે!

માર્ગરેટ:—એ તો બધું સુંદર ને સારૂં જ લાગે છે. તું જે કહે છે તે–પાદરીઓ બીજા બોલમાં જે કંઇ કહે છે તેવું લગભગ છે.

ફાઉસ્ટ:—બધે સ્થળે જ્યાં આકાશની દિનદ્યુતિ ઝળહળી રહી છે ત્યાં સર્વ હૃદયો એમ જ કહે છે. ને દરેક પોતપોતાની વાણીમાં. તો પછી હું પણ મને ગમે તેમ જ કેમ ન કહું?

પચાસ વર્ષ પછીની એક શાળા

વૈષ્ણવ

(અક્ષર શિક્ષણ માટે આ લેખમાં વર્ણવેલું સાધન અશક્ય નથી. લેખમાં તેનું વર્ણન સાદું જ આપ્યું છે. રચનમાં થોડો ફેરફાર કરવો પડે; લેખકની પાસેથી વધારે વિગત મળી શકે તેમ છે. પિન બોક્સ બે જોઇએ; અને સ્વર અને વ્યંજન જૂદા રંગથી ચીતરવા જોઇએ. સાદા અક્ષરનો ઉચ્ચાર કાઢવો હોય ત્યારે એકજ પિન વપરાય. પણ બારાખડીના અક્ષરોચ્ચાર માટે બન્ને પિન સાથે વાપરવી જોઇએ; જેમકે કી ઉચ્ચાર કરાવવા માટે એક પિન ક ઉપર અને એક ી ઉપર સાથોસાથ લગાવવાથી કી ઉચ્ચાર નીકળે)

અમે બરોબર બપોરે પહોંચ્યા. મોન્ટેસોરી પદ્ધતિને મળતી પદ્ધતિ અમને જણાઇ. છતાં કેટલાક દેખીતાજ ફેરફારો જોવામાં આવ્યા. વ્યવસ્થિતશાળા કરતાં વ્યવસ્થિત ઘરને વધારે મળતું તે શાળાનું વાતાવરણ હતું. બાળકો બહુ આનંદમાં હતાં. કટલાક ફેરફારો તો ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા હતા. તેમાં જે જોઇને અમને ખાસ મજા પડી તે આ છે.

એક દિવાલ પાસે બે ચાર બાળકોનું ટોળું હસાહસ કરતું ઉભું હતું. વચમાં વચમાં ટોળા-માંથી એક બે જણ મૂળાક્ષરોમાંથી કોઇ કોઇ અક્ષરોના ઉચ્ચાર કોઇ વખત મોટેથી તો કોઇ વખત ધીમેથી એમ ગમ્મત અને તોર પ્રમાણે ઉચ્ચારતા હતા. વચમાં વચમાં તે અક્ષરોનો અતિ કોમળ ઉચ્ચાર અમારા કાનને ચમકાવતો. તે બાળકના સ્વર જેવો છતાં વધારે પડતો કોમળ હતો. આ સ્વર જે અક્ષરો ઉચ્ચારે તેને બાળકો અનુસરતાં અથવા બાળકો જે અક્ષર ઉચ્ચારે તેને આ સ્વર અનુસરતો અથવા વધારે ચોક્કસાઇથી કહીએ તો આમાં અનુસરવા કરતાં ચાળા પાડવાપણું વિશેષ લાગતું

આ બધું શું છે તે જાણવાનું અમને સહજ કુતુહલ થયું; અને અમે તે ટોળા પાસે ગયા.

જોયું તો ત્યાં દિવાલ ઉપર દિવાલે ટાંગવાના મોટા ગોળ ઘડીઆળ જેવું કંઇક લગાવેલું હતું. પણ તે ઘડીઆળ ન હતું. તેનો ચાંદો કાળો ચકચકતો હતો. જાણે કે ગ્રામોફોનની મોટી રકાબી. ચાંદા ઉપર ઘડીઆળના આંકડાને બદલે મૂળાક્ષરો તથા એકથી નવ સુધીના આંકો સફેદ રંગથી ચીતરેલા હતા. અને દરેક અક્ષર નીચે એક એક ગોળ નિશાની કરવામાં આવી હતી. આ વિચિત્ર ઘડીઆળની સાથે વિજળીના તારથી ગ્રામોફોનની પિનબોક્સ જેવું કંઇક લટકાવેલું હતું. પિનબોક્સની એક બાજુ પિન હતી અને બીજી બાજુ એક નાજુક રીસાઉન્ડર હતું.

આ આખા યંત્રનું નામ અક્ષરફોન હતું એમ અમે પાછળથી જાણ્યું.

કોઈ પણ અક્ષર નીચે કરેલી ગોળ નિશાની ઉપર પિન લટકાવતાં તે યંત્ર તે અક્ષરનો મધુર ઉચ્ચાર કાઢતું. જે અતિ કોમળ સ્વરના અક્ષરોચ્ચાર અમે શરૂઆતમાં સાંભળેલા તે આ અક્ષર ફોનના હતા. આવા મધુર અને કોમળ ઉચ્ચારો સાંભળી અમને ઘણો આનંદ પડયો. બાળકો તો તે સાંભળવા પાછળ ગાંડાજ બને અને અક્ષરફોનની પત્તર આણી નાખે એમાં શી નવાઈ ?

બાળકોની રમત ભાતભાતની થતી.

કોઈ વાર ગમે તે અક્ષર ઉપર પિન મુકી જે અક્ષરોચ્ચાર તે યંત્ર કરે તે બાળકો સાંભળતા અને તેના ચાળા પાડતા. પિનને વધારે યા ઓછા જોરથી અગર એકદમ વારંવાર લગાવવાથી ભાતભાતની ઢબે તે ઉચ્ચાર કઢાવી શકાતો. ઉચ્ચારની આ વિવિધતા બાળકને અનુકરણ કરવા માટે ભારે ઉત્તેજક નિવડતી.

બીજી રમત આવી હતી. અમુક અક્ષર ઉપર પિન મુકવાથી કયો ઉચ્ચાર થશે તે બાળકો અગાઉથી જાહેર કરતાં. શરત બકવામાં જે મજા પડે છે તેવીજ મજા આમાં આવતી. પોતાનાં અનુમાનો જાહેર કરી દીધા પછી એક જણ તે અક્ષર ઉપર પિન લગાડવા પિન બોકસ ઉચકતો કે તરત જ બધાં એક કાન થઈ જતાં. અગાધ શાન્તિ ઘડીભરમાં ફેલાઈ જતી. અને જેવી પિન લાગી ને યંત્રમાંથી ઉચ્ચાર નીકળ્યો કે તુરત જ લગભગ તેની સાથોસાથ જેમનું અનુમાન ખરૂં પડયું હોય તે બાળકો તે ઉચ્ચાર બોલી ઉઠતાં અને ફુલાઇ વારંવાર તે ઉચ્ચાર રટતાં. ત્યાં તો બીજું અનુમાન કરવાની દરખાસ્ત આવતી અને તુરત જ પાછી શાન્તિ ફેલાતી.

ત્રીજી રમત આવી હતી. અમુક અક્ષરોચ્ચાર થાય તે અક્ષર ઉપર પિન મુકવાના વાર કરવામાં આવતા. એક બાળક જે ઉચ્ચાર કાઢે તે ઉચ્ચારવાળા અક્ષર ઉપર બીજાએ પિન લગાવવાની હતી. પહેલા બાળકના મોઢામાંથી ઉચ્ચાર પડયાની સાથેજ તે અક્ષર ઉપર પિન લગાવી દેનાર બાળક પોતાની હુશિયારી માટે મગરૂર થતું. આવી ત્વરા શ્રોતાને પણ લાભદાયી નીવડતી. કારણ કે બાળકનો ઉચ્ચાર અને તુરતજ તેનો કોમળ પડઘો કર્ણપ્રિય થઇ પડતો. જ્યારે દરખાસ્ત કરેલા ઉચ્ચારના અક્ષરને બદલે બીજા અક્ષર ઉપર કોઈ બાળક પિન મૂકી દેતું અને જુદોજ ઉચ્ચાર નીકળતો ત્યારે ભારે હસાહસ થઇ રહેતી.

અક્ષરફોનની એક જુદી જ જાતની પણ રમત રમાતી પણ તે મોટા બાળકો જ રમતાં.

ટાઈપરાઈટર કે હારમોનીયમ ઉપર જે ઝડપથી આંગળી ચાલે છે તે ઝડપથી અક્ષરફોન ઉપરના જુદા જુદા અક્ષરો ઉપર પિન ફેરવી યંત્ર પાસે આખી લીટીઓ અને વાકયો બોલાવવાની આ રમત હતી. જ્યાં આખા વાકયો યંત્ર પાસે બોલાવતાં અમે સાંભળ્યાં ત્યાં મગ અને મઠ જેવા શબ્દો બોલાવી શકાય એ વિષે અમને શંકા ન રહી.

આ જોયા બાદ અમે શિક્ષકની મુલાકાતે ગયા. તેમની સાથે થોડી વાતો કરી અને કહ્યું અક્ષર શિક્ષણની તમે ઠીક યુક્તિ શોધી કાઢી છે. આવું સાધન હોય તો અક્ષર શિક્ષણની બલા જાય.

તેમણે કહ્યું હું શિક્ષણમાંય નથી માનતો અને તેની યુક્તિમાંય નથી માનતો. બાળકોને રમવા સરજ્યાં છે. ભણાવવા નહિ. રમત એજ તેમનું કુદરતી શિક્ષણ છે. તેમને માટે જે કુદરતને આવશ્યક લાગે છે તેની ઝંખના તેમને થાય છે. અને તેઓ તે મેળવે છે. શીખવવા માટે જે કુદરતને આવશ્યક લાગે છે તેની ઝંખના તેમને થાય છે અને તેઓ તે મેળવે છે. શીખવવામાં પાપ છે. સત્ય અને કુદરતમાં યુક્તિને સ્થાન કેવું ? અક્ષરફોનને તમે યુક્તિ કહો છો તે સાંભળી મને ઘણું

માઠું લાગે છે. તે કુદરતી શિક્ષક જ છે. બાળકોને ફોસલાવી, ભોળવી, લલચાવી કે ધમકાવી કદી અક્ષરજ્ઞાન વાપરતાં કરવામાં આવતાં હોય તો તમે યુક્તિ જરૂર કહી શકત. પણ હું તો તે યંત્ર પાસે જતો નથી તેમ તેનું નામ પણ કદી લેતો નથી. વળી તમે અક્ષર શિક્ષણની બલા કાઢવાની વાત કરો છો. અક્ષર શિક્ષણ બલા નથી પણ આ જમાનાની એક કુદરતી હાજત છે. બલા જો કોઇ હોય તો તે બાળક પ્રત્યેની આપણી બેદરકારી છે. ભક્તિહીનતા છે. નહિતર દુનિયામાં આટ-આટલી શોધો થઇ રહી છે ત્યારે બાળકનો કોઈ પુજારી ન નીકળે કે જે બાળશિક્ષણને બાળક કોઇની મદદ વિના પોતાની જાતેજ રમતમાં મેળવી લે એવા સાધન બનાવે ?

અમે કહ્યું માફ કરો. આપ તો ઋષિ છો. આપને અમે ન સમજી શકીએ, એ સ્વાભાવિક છે. તેમણે સ્મિત કર્યુ અને અમે વિચાર કરતા પાછા ફર્યા.

આવી શાળા આપણે આંગણે ક્યારે ?

સ્ત્રીઓનું સ્વાતંત્ર્ય

સૌ. લીલા મુનશી

એક વાર કોઈકે વાત કરતાં કરતાં ઉચ્ચાર્યું " આ અભાગીઓ દેશ... ! "

આ અર્ધું વાક્ય મને ઘણા દિવસે કોણ જાણે કયાંથી યાદ આવે છે. ને તે વાત ચિતમાં આ દેશને અભાગીઓ ગણવાનું કારણ આમ કંઈક અપાએલું સાંભરે છે. " જે દેશની લગભગ ત્રણ ચતુર્થાંશ વ્યક્તિઓ નિરાધાર ને બંધનમાં પડી હોય તે દેશને અભાગીઓ નહીં તો બીજું શું કહેવાય ? "

આપણે બીજા બધાની વાત છોડી દઈએ ને માત્ર દેશની અર્ધી વસ્તી સ્ત્રીઓનીજ વાત કરીએ. એમને બંધનોમાંથી મુકિત કયારે મળે એમ છે ? " સ્વાતંત્ર્ય એ મારો જન્મસિદ્ધ હક્ક " છે એવું કહી શકે એવી કેટલી સ્ત્રીઓ આ દેશમાં જડે તેમ છે ? આ દેશમાં તો બે હજાર વર્ષો પુર્વેના આદર્શોની માત્ર વાતો જ કરનારા ખરા આદર્શ વાદીઓ લેખાય છે; અને ખરાં જીવનો તો હેતુ વગર આમ તેમ ભટકવામાં પુરાં થાય છે. નવા આદર્શોથી પ્રેરાઈને જીવનને વણસાવી દેવું કોઈને પાલવતું નથી.

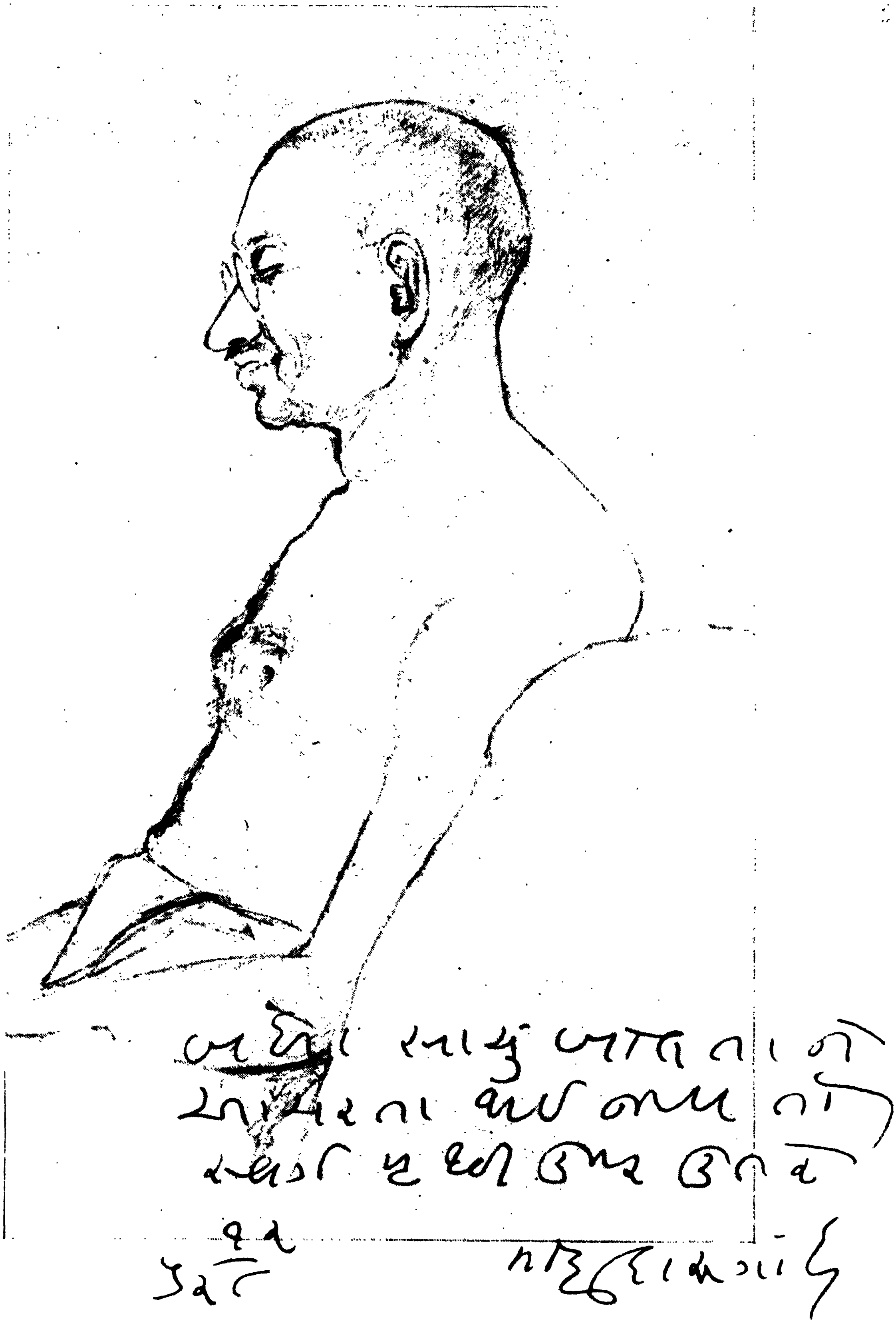
આખા ગુજરાતમાંથી સ્ત્રી–સ્વાતંત્ર્યનો આદર્શ લઈ માત્ર દશજ સ્ત્રીઓ નીકળે તોએ એક દશકામાં તો આખા ગુજરાતની સ્થિતિ ફરી જાય. એ સ્વાતંત્ર્ય તે માત્ર ફરવા હરવાનું, બોલવા ચાલવાનું કે ખાવા પીવાનું નહીં. જોકે આ દેશમાં જ્યાં ઘુંઘટપટમાંથી તીરછી આંખે જોવાની ફરજ સ્ત્રીઓને પડતી હોય; જ્યાં સગા ભાઈની સાથે પણ વાત કરવાને માટે સાસરીઆની રજા લેવી પડતી હોય; અને જ્યાં પુરૂષોનું વધેલું, વાસી કે ટાઢું ખાવાનો ચાલ હજુએ લગભગ એંશી ટકા ઘરોમાં ચાલતો હોય ત્યાં તો એવા સ્વાતંત્ર્યને માટે પણ પ્રયાસ કરવો પડે. પણ એનો અર્થ સ્વાતંત્ર્ય નથી. એતો માત્ર ઢોરમાંથી માણસ બનવાની વાત છે. ખરા સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ તો જુદા પ્રકારનો છે. એ સ્વાતંત્ર્ય તો માણસને યોગ્ય રીતે સારાસારનો સ્વતઃ વિચાર કરવાનો અને બીજાને હાનિ કર્તા ન હોય ત્યાં પોતાના વિચાર પ્રમાણે વર્તવાનો હક્ક આપે છે. આવું સ્વાતંત્ર્ય તો નિર્ભય રીતે પ્રાપ્ત કરવું જ રહ્યું. પછી તે પુરૂષને હોય કે સ્ત્રીને.

સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા મળે તો તેનો તેઓ દુરૂપયોગ કરશે એમ કેટલાકો કહે છે. જ્યાં સ્ત્રીઓને આવી છુટ છે ત્યાં તેઓ બધી તેનો દુરૂપયોગ કરે છે ? એમની માનવતા જ્યાં એવી છુટ નથી

હોતી તેનાથી ઉતરતા પ્રકારની છે કે ચઢતા પ્રકારની. જેટલાં અજ્ઞાન અને કાયરતા આ દેશના સ્ત્રીવર્ગમાં જડે છે તેટલા આજના કોઈ સ્વતંત્ર દેશની સ્ત્રીઓમાં જડશે ખરા ! માત્ર સ્ત્રીઓજ નહીં પણ પુરૂષોમાંએ ફરજમાંથી મુક્તિ મેળવવાના જેટલા બહાના આ દેશમાં શોધાય છે, નાના કે મોટા પ્રસંગોએ નીર્બળતાથી ખસી જઇ બીજાને માથે બધો બોજો મુકવાની જે ઉતાવળ આપણા દેશમાં દેખાય છે તે સ્વાતંત્ર્યના ભાનવાળા દેશના પુરૂષોમાં ક્યાંયે દેખાશે ?

ત્યારે શા માટે બધા સ્વાતંત્ર્યને નામે—ખાસ કરીને સ્ત્રી—સ્વાતંત્ર્યને નામે ભડકે છે ? કોઇ પણ વસ્તુનો દુરૂપયોગ ક્યારે થાય ? જે વસ્તુ પોતાની છતાં પોતાની પાસે ન હોય તે વસ્તુ માણસને ગમે તેમ કરીને મેળવવાની ઇચ્છા થાય, ને તેમ કરતાં કોઈ માર્ગ ભૂલે પણ ખરા. એજ વસ્તુ પોતાની પાસે હોય ત્યારે માણસ એનો નકામો ઉપયોગ કરવાનો ભાગ્યે જ વિચાર કરે છે. ઘરના બારણા બંધ હોય ત્યારે ઘરમાં બેસતાં માણસને અકળામણ આવે છે, પણ ખુલ્લાં હોય અને જવા આવવાની છુટ હોય ત્યારે વગર કારણસર કોઈ ઘર બહાર જાય છે ખરૂં ?

પ્રમાણિક નિર્ભયતાનો ગુણ સ્ત્રીઓએ કેળવવા જ રહ્યો.

સ્કેચ : કનુ દેસાઇ] **ગાંધીજીનો સંદેશો** [[illegible]

કેટલાક પત્રો

નોંધઃ—

કેટલાક પત્રોમાંથી તારણરૂપે આ લેખ પ્રસિદ્ધ કરતાં હું હંમેશાં અચકાયો છું; કારણ આ પત્રો સતત મનનને પરિણામે લખાયેલા નહતા, પણ ૧૯૨૭ના નવેમ્બર તથા ડીસેમ્બર માસનાં નવજીવન વાંચવાથી તથા ગાંધીજીની આત્મકથા અને તેની પ્રસ્તાવના વાંચવાથી હૃદયમાં અમુક ભાવનાઓ થઇ; આ ભાવનાઓ ગાંધીજીના અસહકાર વખતેના ' નવજીવન ' તથા તેમનાં બીજા પુસ્તકો વાંચવાથી થયેલી નહિં; આ ભાવનાઓથી ઉત્પન્ન થયેલા વિચારો વડે જીંદગીને નવી દૃષ્ટિએ જોવા માંડી અને તે વિચારો ૧૯૨૮ ના જાન્યુઆરીથી મે સુધીમાં લખાયેલા આ પત્રોમાં મુકાય છે. આથી પત્રોના વિચારોમાં કચાશ હોવાનો પુરો સંભવ છે. મારી તો આ પત્રો પ્રસિદ્ધ કરવાની હજી પણ ઇચ્છા થતી નથી, પણ જે વ્યક્તિ પર આ પત્રો લખાયેલા તેના આગ્રહને વશ થઇ તેમાંથી તારવીને આ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવાનું મે કબલ્યું છે. આમાં દર્શાવેલા વિચારો ફક્ત મારા તરંગો પણ હોય, પણ લખ્યા પછી એક વર્ષે તેમ ન લાગવાથી તેને છપાવવાની હિંમત કરી છે.

(૧)

" સત્યના પ્રયોગો " અંગ્રેજીમાં મળ્યા છે. "The Story of my Expts. with Truth" "Autobiography" કરતાં વધારે શોભે છે.

(૨)

ગાંધીજી વિષે મારો પ્રેમ વધતો જાય છે; મને તે જગદ્ગુરૂ તરીકે દેખાય છે. તેમનામાંથી હું પ્રેરણા મેળવી રહ્યો છું અને તેમના તરફથી વધુ મેળવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું.

(૩)

સત્ય–પ્રેમ–અહિંસાને અમલમાં મુકવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. આ પ્રયોગો કેટલા અઘરા છે તે ગાંધીજીના સરળ વૃત્તાંતથી સમજાય નહિં; પણ જરા પ્રયત્ન કરવાથી સમજાય છે. સારી દુનીઆ માટે એક પ્રેમ ધરાવવો–અને માતાનો બાળક પ્રત્યેના પ્રેમથી પણ ઉચ્ચ કોટિનો–એ ગાંધીજીને સાધ્ય છે. બીજા કોને હશે? ગાંધીજીમાં હું કૃષ્ણ–બુદ્ધ અને ક્રાઇસ્ટ જોઇ રહ્યો છું. ત્રણે એકજ હતા, છે, અને રહેશે. મને તે ગાંધીજીમાં દેખાય છે; આ અંધ શ્રદ્ધા નથી પણ મનનનું પરિણામ છે. મારી નબળાઇઓ તથા દુર્ગુણો મને તેમની પાસે જતો અટકાવે છે, પણ મને તેની ક્યાં દરકાર છે? તેમનો પ્રેમ મને બચાવવાનોજ એટલે મારે તો પ્રયત્ન કરવાનો.

(૪)

ગયા પત્રમાં મેં તને લખ્યું કે મને ગાંધીજીમાં કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને ક્રાઇસ્ટ દેખાય છે, તે પહેલાંના પત્રમાં મેં તેમને જગદ્‌ગુરૂ કહ્યા હતા. આ પત્રમાં તે વિષે સ્પષ્ટ વિચારો જણાવવા માંગું છું. ગાંધીજી અવતાર છે–નહિં–હોઇ શકે–નહોઇ શકે તેની મારે ચર્ચા કરવી નથી. તે મારી શક્તિની બહારની વાત છે. વળી તેઓ સાધારણ મનુષ્યમાંથી આ સ્થિતિએ પહોંચ્યા છે જ્યારે ઉપર કહેલા ત્રણ મહાત્માઓ–અવતારો પહેલેથીજ વધુ ઉચ્ચ કોટિના હતા. વળી ગાંધીજીમાં હજુ કદાચ અપૂર્ણતા જોઈ શકાય તેમ છે. મને તે દેખાતી નથી. મારે તે શોધવી પણ નથી. મારે તો ફક્ત "તેઓમાં મને કૃષ્ણ–બુદ્ધ અને ક્રાઇસ્ટ દેખાય છે" એવું કેમ લખું છું તે સ્પષ્ટ કરવું છે; તે સિદ્ધ કરવું કે સાબીત કરવું તે કામ મારા ગજા ઉપરાંતની વાત છે. તેમને "અવતાર" હું કહેતો નથી; તેમને જગદ્‌ગુરૂ મારે સ્થાપવા નથી; તેમનાંમાં જે મને દેખાય છે તે મારે તને કહેવું છે.

હવે તેમનામાં "કૃષ્ણ" ક્યાં છે તે કહું. કૃષ્ણનો સંદેશો હું સમજ્યો છું તે પ્રમાણે "કર્મ"નો છે. ગીતાનો આ સંદેશો કૃષ્ણના સંદેશાનું તત્વ છે. ગાંધીજીથી વધુ મોટો કર્મયોગી મેં જોયો જાણ્યો નથી.

બુદ્ધ શબ્દ અહિંસા સાથે મળી ગયેલો છે અને અહિંસાનો અર્થ ગાંધીજીથી વધુ સારી રીતે કોણ સમજાવી શકે? તેમનાથી તેનું વધુ યથાર્થ પાલન કરેલું છે? અહિંસાનો સંદેશો દુનીઆને તેઓએ સૌથી ઉત્તમ રીતે આપ્યો છે.

ઇસુખ્રિસ્ત એટલે પ્રેમ; અને જેમ બુદ્ધમાં પ્રાણી માત્ર પર દયાભાવ રહ્યો હતો તેમ ઇસુ તેવોજ ઉચ્ચ અને વિશ્વમય પ્રેમ હતો; ગાંધીજીમાં આ વિશ્વમય પ્રેમ વિદ્યમાન છે અને ઇસુના પ્રેમ[1] જેવો અને જેટલોજ તે શુદ્ધ છે.

---

૧ અહિંસા પ્રેમ વિના હોય નહિં તથા પ્રેમમાં અહિંસાને અવશ્ય સ્થાન છે તે આ લખતી વખતે ધ્યાનમાં રાખ્યું હતું.

સત્ય (કર્મ), અહિંસા અને પ્રેમ અથવા

सत्यान्नास्ति परो धर्मः ।
अहिंसा परमो धर्मः ।
Love is God.

આ ત્રણે તેમનામાં પ્રત્યક્ષ છે. આનો તેઓ ઉપદેશ કરે છે તેટલુંજ નહિં પણ જીંદગીમાં સંપૂર્ણ રીતે મુકવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે અને મારા હૃદયને તે પ્રયત્ન સફળ થયો લાગે છે.

જેનામાં આટલું બધું છે તેની અપૂર્ણતા મારા જેવાથી કેવી રીતે જોઇ શકાય? ઇશ્વિરકૃપાથી મને તે જોવાની ઇચ્છા પણ નથી. આ કરવા જતાં હું "વમળ"માં પડત. તેમની રાજકીય ફીલસુફી–સામાજીક ફીલસુફી તપાસવા હાલ ઇચ્છા નથી............હા, હું કબુલ કરૂં છું કે સ્થુલ શરીરને લીધે તેમની શકિતને હદ હોય છે પણ તેવી સીમાઓ મારે શા માટે બાંધવી? હું તો ભક્ત થવા ઇચ્છુ છું એટલે મારે તુલના શાને કરવી?

આ બધું લખ્યું: હવે તે પુરૂં કેમ કરવું? આ દૃષ્ટિએ તેં ગાંધીજીને જોયા ન હોય તો જોવા પ્રયત્ન જરૂર કરજે.

(૫)

થોડા વખતથી તને હું ગાંધીઘેલો લાગતો હોઈશ. પણ તેમ હોય તો પણ શું? જેનામાં ઇશ્વરનું પ્રતિબિંબ દેખાય તેની પૂજા કરીએ–અરે તેને ઇશ્વર માનીએ તો શું ખોટું? જીંદગીમાં મનુષ્યને આનંદ, શાંતિ તથા પ્રોત્સાહન જોઇએ; ગાંધીજીમાંથી મને તે મળી રહે છે; તો હું તેમને દેવ કેમ ન માનું? કૃષ્ણ, રામ, ક્રાઇસ્ટ, બુદ્ધ, મહમ્મદ બધા મનુષ્ય મનાયા છે, દેવ પણ મનાયા છે. ગાંધીજીને જેવા માનવા હોય તેવા માનવાનો મારો હક છે. બીજાઓને મનાવવા હું પ્રયત્ન કરવાનો નથી.

(૬)

હું ગાંધીજીનો ભકત છું પણ દરેક વાત તેઓ કહે છે તે સત્ય છે એમ માન-નારો નથી. તેઓ કહે અગર નહિં પણ સત્ય સત્યજ રહેવાનું; પણ જે વાત સત્ય તરીકે હૃદય સ્વીકારે છે અથવા અનુભવથી સત્ય લાગે છે તેવી બધી વાતો મને ગાંધીજી તરફથી મળી છે.

મારા મનથી ઇશ્વર અને ગુરૂ શબ્દો લગભગ એકજ અર્થવાળા છે; વિવેકાનંદે ગુરૂને ઇશ્વરનું પ્રતિબિંબ કહ્યા છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં જગદ્ગુરૂને ઇશ્વરનો પુત્ર કહ્યો છે.

જે દિવસે ગાંધીજીને ગુરૂ તરીકે સ્થાપવા લાયક બનીશ તે દિવસથી મારી જીંદગીને ધનભાગ્ય માનીશ.

(૭)

થોડા વખતપર ઇશ્વરના અવતારો ઐતિહાસિક બનાવો નથી એમ ગાંધીજીની માન્યતા જોઇ તને કદાચ નવાઇ લાગશે. ગાંધીજી આ વિષયપર પોતાના વિચારો સ્પષ્ટ કરે એ ઇચ્છવા જોગ છે. પણ જો તેમ ન થાય તો મારે મારા વિચારો સ્પષ્ટ કરવા જોઇએ. આ પત્રમાં તેમ કરવા પ્રયત્ન કરૂં છું.

મેં લખ્યું હતું કે મને અત્યારે ગાંધીજીમાં ઇશ્વર દેખાય છે. મને યાદ આવે છે કે મેં એમ પણ લખેલું કે આપણામાં અત્યારે ઇશ્વરને સાક્ષાત્કાર જોવાની શક્તિ નથી માટે તેનું પ્રતિબિમ્બ જોઇ સંતોષ માનવાનો અને તેને માર્ગદર્શક તથા દિશાસુચક ચિન્હ ગણી ઇશ્વરના સાક્ષાત્કારને માર્ગે આપણે વળવાનું.

ઇશ્વરની લીલા આપણા બધામાં છે. આપણામાં તેજ આત્મા છે પણ સ્થુલ દેહના પડમાં આત્મા એટલો જકડાઇ ગયેલો છે કે તેની શક્તિની આપણને ખબર પડતી નથી. જીંદગીનું રહસ્ય આપણને સમજાતું નથી. અજ્ઞાનના પડોમાં આપણે દબાયેલા છીએ.

ગાંધીજીએ આ પડો ઉકેલ્યાં છે અને તેથી તેમનો આત્મા નિર્મળ દેહમાં છે અને તેટલે તેમનામાં ઇશ્વરનું પ્રતિબિંબ જોઈ શકાય છે. દરેક જણ પોત પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તે આત્મા—મહાત્મામાંથી પોતાને જોઇતી મદદ મેળવી લે.

જીંદગીમાં આપણે બધાં સુખ ઇચ્છીએ છીએ! પૈસા—સત્તા વગેરેથી મળતાં સુખથી આપણને સંતોષ થતો નથી. વળી તેમાં સ્થાયીપણું જરાય નથી. સદા સાથે રહે તેવું ચિર સુખ આપણને જોઇએ અને તે માટે આપણા બધાંનો પ્રયત્ન છે. જેઓ હજી પૈસા તથા સત્તાની શક્તિમાં માને છે તેઓ તે મેળવવા માટે મહેનત કરે છે.

કાળે કરીને—કદાચ એકથી વધુ જીંદગી પછી સમજાય છે કે આ સત્તા ક્ષણભંગુર છે; તદન બનાવટી છે. આપણે તેને માયા કહેતાં શીખીએ છીએ અને પૈસા—કીર્તિ—સત્તાથી અસંતોષ પામી “ બીજું કાંઇક ” મેળવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

આ સ્થિતિમાં આપણને લાગે છે કે જીંદગીનું રહસ્ય સમજ્યા વગર કશું મળે તેમ નથી. તેમ કરવા મથતાં સમજાય છે કે—મનુષ્ય સેવા—પ્રાણીમાત્ર પર અસીમ પ્રેમનો (ફક્ત દયા નહિં)માર્ગ સૌથી ઉત્તમ છે અથવા તો સર્વગ્રાહી થઇ શકે તેવો માર્ગ છે. આ સ્થિતિએ પહોંચતા આપણા દુર્ગુણો, નબળાઇઓ, અને વહેમો (વહેમ શબ્દનો અર્થ વિશાળ છે. પૈસાના પ્રતાપમાં માન્યતા તે પણ વહેમ) સાથે ઘણી લડાઇઓ લઢવી પડે છે. છેવટે આપણે વિજયી થઇએ છીએ અને પછી એમ લાગે છે કે આ બધાં કરતાં જીંદગીનું રહસ્ય સમજવું તેજ મેળવવા જેવી વસ્તુ છે, તેને માટે સત્યનું પાલન આવશ્યક છે. આ ગાંધીજીનો માર્ગ છે અને તેઓ તે રસ્તે ગયા છે; એટલે મને તેમનામાં ઇશ્વર દેખાય છે.

ગાંધીજી ભવિષ્યમાં અવતાર કે જગતગુરૂ લેખાય તેમ ઇચ્છતો નથી. પણ વીરપૂજન મનુષ્યનો એક સદ્‌ગુણ છે. ગાંધીજીને માર્ગે ચાલનારાઓમાં જો તેટલું બળ હોય તો આ મહાત્માનું તેજ દુનીઆના ઘણા અંધકારવાળા સ્થળોમાં ફેલાવી શકે અને તેઓ કેટલાકને દેવદૂત જેવા લાગે. વખત જતાં કવિ અને કલાકારની કલ્પનાશક્તિ અને જરા જુદું સ્વરૂપ આપે અને મહાત્માને ઇશ્વર બનાવે. વાલ્મિકિ ભક્ત, કવિ અને રૂષિ હતા અને તે કવિ–રૂષિઓનો તે હક છે. દુનીઆને સીધા રસ્તે દોરવા પ્રયત્ન કરવો તે તેમનું કર્તવ્ય. કલાના નિયમો રચનાત્મક કલ્પનાનો ઉપયોગ થાય એટલે રામ ઇશ્વરી અવતાર બને. વાલિવધના બનાવની હું ચર્ચા કરી શકું તે સ્થિતિમાં નથી.

રામ મોટા કે કૃષ્ણ મોટા તે પ્રશ્નનો જવાબ હોય નહિં. બન્નેને ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયેલો એટલે તેમને ઇશ્વર માનવામાં તથા પૂજવામાં હું પુણ્ય સમજું છું.

જો કોઈ નિરંજન નિરાકાર રામને પૂજે તો હું પણ તેમાં જોડાઉં અને મનુષ્યનો કલાત્મક આત્મા તેને આકાર આપવા ઇચ્છે અને તે મૂર્તિ–ચિત્ર પાછળ રહેલી ભાવનાઓને પૂજે તો તેમાં પણ હું જોડાઉં. અને તે ઇશ્વર ઐતિહાસિક હતા. આપણા જેવા મનુષ્ય વચ્ચે વસતા હતા તે પણ હું માનું છું. કારણ ઇશ્વરનું પ્રતિબિંબ દરેક મનુષ્યમાં છે. કોઇકમાં તે દેખી શકાય છે; મોઢું જોવા નિર્મળ દર્પણ જોઇએ.

વસમી વિદાય

પદ્મા
ઉંમર વર્ષ ૧૧

હું શારદામંદિરથી શુક્રવારે ઘેર ગઈ ત્યારે બા પેટી ગોઠવતાં હતાં. ઘણા માણસો બાબુભાઇને મળવા આવ્યાં હતાં. સુરજ માથા પર ચડયો છે. તાપ ખુબ પડે છે. તે વખતે અમે ખાધું, આરામ લીધો. સુરજ મહારાજ કોઇને મળવા જતા ના હોય. પક્ષીઓ પોતાના માળા તરફ જતાં હતાં. મીલોના ભુંગળાં બોલતાં હતાં. માણસો રસ્તા પર આમ તેમ જતા હતા. એવા સમયમાં બાબુભાઇને વીદાય દેવા માટે ઘણા માણસો આવ્યાં. મેં બાબુભાઇને ચાંલ્લો કર્યો, હાર પ્હેરાવ્યો, નાળીએર આપ્યું. ઘણા ઉમળકાથી બાબુભાઇ મોટા માણસોને પગે લાગતા હતા. મોટા માણસો તેમને ઘણી આશીષો આપતા હતાં.

મોટર આવી બાબુભાઇ પગે લાગીને મોટરમાં બેઠા. ઘણાના મનમાં થયું કે હવે તો જવાના. મોટર ચાલી. કોઇ શાક લઇને જાય છે. મોટરના ભુંગળાં ભોં ભોં વાગે છે. ગાડીવાળા કહે બાજુ ખસો. આ બધાની વચ્ચે થઇને બાબુભાઇ સ્ટેશન પર જાય છે. મોટર અમને મુકી બીજાને તેડવા ગઇ. અમે આગળથી માણસ મોકલ્યો હતો. ગ્યાર્ડ મારતરે ટીકીટ માગી ત્યારે નટુભાઇ એ કહ્યું કે અમે આગળ માણસ મોકલ્યો છે. ત્હેની પાસે છે ત્યારે ગ્યાર્ડ માસ્તરે કહ્યું લઇ આવો એટલે નટુભાઇ ગયા પણ માણસને જોયો નહી એટલે પાછા આવ્યા. બીજી ટીકીટ લઇને અમે અંદર ગયા. અમે આમતેમ ફરતા હતાં ત્યાં બાની મોટર આવી. ધીરે ધીરે માણસો આવ્યાં. કોઈએ બાબુભાઇને હાર પ્હેરાવ્યો. કોઇ કહે કે બાબુભાઇ કાગળ લખજો. એવી રીતે ઘણાએ તેમને આષીસો આપી. એટલામાં બાબુભાઇના મીત્ર આવ્યા. એમની જોડે બાબુભાઇએ ખુબ વાતો કરી. એટલામાં સવિતા બેન આવ્યાં. એમની જોડે ખુબ વાતો કરી. ત્યાં ગાડીની સીસોટી વાગી એ વખતે બધાના મનમાં શુંએ થતું હશે. ઘણાની આંખમાં પાણી આવ્યાં. કોઈ કહે ભણી ગણીને વ્હેલા આવજો. સુરૂભાઈની આંખમાં પાણી આવ્યા. બા કહે ચાલ સુરૂ. સવીતા બેન કહે કે તે મારી જોડે આવશે. ગાડી ઉપડી બધા આવજો આવજોની બુમો પાડતાં હતાં. ગાડીતો ધીરે ધીરે ચાલી. ગાડીમાં પથારી કરી. બાબુભાઇ એમના મીત્રો જોડે પત્તા રમવા મંડયાં. ખુબ વખત સુધી રમ્યા. જયારે થાકયા ત્યારે નાળીએર ફોડી ખાવા લાગ્યાં. એમ કરતા વડોદરાનું સ્ટેશન આવ્યું, કૃષ્ણલાલભાઈ બાબુભાઇને વીદાય દેવા માટે આવ્યા હતા. હું અને ભોગીલાલ મામા સ્ટેશન પર ફરવા લાગ્યાં. ત્યાં

ગાડીની સીસોટી વાગી એટલે અમે ગાડીમાં બેસી ગયાં. હું નીંદ્રાને આધીન થઇ. મને ખબરે ના પડી કે રાત્રી ક્યાં જતી રહી. પ્રાતઃકાળમાં પાલગઢ આવ્યું, ત્યાં ગાડી ઉભી રહી. અમે ત્યાં ચા પીધી. દાતણ વેચવાવાળા દાતણ વેચતા હતા. ત્યાંના કેળાં વખણાય છે. અમે ત્યાંથી મુંબઇ સમાચાર નામનું છાપું લીધું. ત્યાં ઘણીવાર સુધી ગાડી ઉભી રહી. થોડીવાર પછી ગાડી ચાલી, આગળ ઘણા સારા સારા દેખાવો આવતા હતા, ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસતો હતો. અમે અરૂણને પુછ્યું ભાઇ બાબો કયાં જાય છે. ત્યારે અરૂણે કહ્યું મેમઇ. આવું સાંભળીને અમને ઘણું હસું આવ્યું. એમ કરતાં ગ્રાંટરોડ આવ્યું. અમે ઉતર્યા. સામાન લઈ અમે બ્હાર ગયાં. ત્યાં ગાડી કરી સામાન મુકયો. ત્યાં જયંતીભાઇ અમને લેવા આવ્યા. અમે ટેક્સી કરી મોટાભાઇને ત્યાં ગયાં. ત્યાં નાહીને ચા પીધી અને આરામ લીધો. અગીઆર વાગે ખાવા ગયાં. ત્યાં ઉપરા ઉપરી ટેલીફોન આવતા હતા. અમે ચા પીધી. થોડીવાર પછી અમે ફરવા ગયાં, એ દીવસે અમે હેંન્ગીંગગાર્ડન જોયો. પછી બાબુલનાથ ગયાં. એ સરસ છે. અમે ઘેર આવ્યાં ત્યારે રાત પડી ગઇ હતી. ભોજન કરીને અમે સુઇ ગયા. બીજા દીવસનું સવાર પડયું. અમે તે દીવસે એપોલોબંદર જોવા ગયાં. ત્યાંથી નવી ચોપાટી ગયાં. મંગળવારે સાંજે અમે બાબુભાઇની સ્ટીમર જોવા ગયા.

તે ઘણી નાની છે. બાબુભાઇની કેબીન જોઇ. અમે શારદાભાભીને ત્યાં ગયાં ત્યાં અમે ખાધું. એમને ચાંદીનું પ્યાલું આપ્યું. અને શારદાભાભીએ રૂમાલ આપ્યો. બીજા દિવસનું પ્રભાત પડયું. ચંદ્ર પોતાના મીત્રને મળવા જતો ના હોય. એ દીવસ તો બાબુભાઇનો જવાનો હતો. અમે નવ વાગે ફોટો પડાવવા ગયાં. પણ ફોટોગ્રાફરની દુકાન બંધ હતી. તેથી પાછા આવ્યાં. ફરીથી અમે પોણાઅગીઆર વાગે ફોટો પડાવવા ગયાં. ત્યાંથી અમે સ્ટીમર ઉપર ગયાં. ઘણાએ બાબુભાઇને હાર પ્હેરાવ્યા, અને ખુબ વાતો કરી. એવી રીતે ઘણાને મળી બાબુભાઇ ડોકટરી તપાસ માટે ગયા. થોડીવાર પછી આવ્યા, પછી બા અને બાબુભાઇ સ્ટીમરની અંદર ગયાં. તે વખતે ઉષા બુમો પાડતી હતી કે બાબુમામા મારે માટે વીલાયતથી સુંદર નાની મોટર મોકલાવજો. ભુલતાં નહી. ત્યારે અરૂણ કહે બા ભાઇ બાબો, એમ એ બરાડા પાડતો હતો. એ વખતે વરસાદ ખુબ પડતો હતો. ઘણાની આંખમાં આંસુ હતાં. ત્યાં ઘણા લોકો આવ્યા હતા. સ્ટીમર ફુલથી શણગારી હતી. ધજા ફરકતી હતી. સ્ટીમર ખુબ સુંદર દેખાતી હતી. સ્ટીમર આપણે અંદરથી જોઇએ તો જાણે ઘર ના હોય ખાવાનો રૂમ સરસ. સ્ટીમરની અંદર કચરો ના હોય. જો આપણે પ્હેલેથી કહીએ કે અમારે માંસાહારી ખોરાક નહી જોઇએ. એને બદલે દેશી ખોરાક જોઇશે. તો આપણને દેશી ખોરાક મળે. ઘણી સ્ટીમરોમાં તો તળાવ નાટકશાળા હોય છે. સ્ટીમરને ઘણી સુંદર શણગારી હતી. બધાએ ખુબ વાતો કરી. જ્યારે વરસાદ વરસે ત્યારે જેમ ચકોર પક્ષી પાણી માટે તલસે. એમ જાણ્યું કે હવે તો સાત વર્ષે મળશે એવું ધારી વાતો થાય એટલી કરી. ત્યાં સ્ટીમરનું ભુંગળું વાગ્યું. એટલે બધા નીચે ઉતર્યા. એ વખતે બધાના મનમાં શું થતું. આટલા નાના છે ને વીલાયત જાય છે. બધાંની આંખ જરા ભીની થઇ. જેમ વરસાદ વરસે જાય તેમ બધાંની આંખમાંથી આંસુ ચાલ્યાં જતાં હતાં. દરીયો તો પોતાના તરંગોમાંને તરંગોમાં ઉછાળા મારતો હતો. દરીયાને એટલીએ ખબર નો'તી કે આજે આ જવાના છે ને હું મસ્તી કરૂં. દરીયાને શોક ના થયો. દરીયો તો લહેરમાં હતો. જ્યારે સ્ટીમર ચાલી ત્યારે મારા આંખમાંથી મોતી જેવાં આંસુ ખર્યાં. મને તો એમ થયું કે હું વીલાયત ગઇ હોવુ તો કેવું સારૂં. બાબુભાઇથી વીખુટા પડતા મને ઘણું લાગી આવતું હતું. મારાથી વીખુટા નો'તું પડાતું પણે એ મારાથી ચાલ્યું નહી. બાએ સ્નેહ-ભરી આંખે કહ્યું બાબુ તારી સંભાળ રાખજે. એ વાકય બોલ્યાં તે મન કઠણ કરીને બોલ્યાં. બાના આંખમાં પાણી આવ્યાં. બાને ખુબ લાગતું હતું. બાબુભાઇને છોડાતા નોતા. બધાની આંખમાં પાણી,

એ વખતનો દેખાવ એવો હતો કે પત્થર પીગળી જાય. ગમે તેવો માણસ હોય તોએ પીગળી જાય. બાબુભાઇની આંખ જરા ભીની થઇ. લાગે તો ખરૂંને. બાથી કોઇ દિવસ વીખુટા પડેલા નહી. બાબુભાઈના મનમાં શું થતું હશે. બાબુભાઇથી અમને છોડાતા નહી હોય તોએ છોડયાં. વીલાયત કયાં અને હીંદુસ્તાન કયાં. બાબુભાઇને મુકીને અમે ઘેર આવ્યાં. એ દિવસ મને બીલકુલ ના ગમ્યો. બા ઘેર આવ્યા પછી તો બાબુભાઇ તો ઘડીયે ને ઘડીયે યાદ આવ્યા કરે. બાબુભાઇને ભુલાય નહી. અમે એ દીવસ મહાપરાણે કાઢયો. મારે અને સવિતાને તો એ દિવસે અમદાવાદ આવવાનું હતું. અમે સાંજની ગાડીમાં નીકળી ગયા. બીજે દિવસે અમદાવાદ આવી પ્હોંચ્યાં.

શારદામંદિર અમદાવાદ.

ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચાર વિષે કેટલીક વાતો

યુસુફ પારપીઆ.
B. A., I. C. S. (Prob.)

કોઈ પણ ભાષાના ઉચ્ચારની પરીક્ષા કરવામાં બે વસ્તુઓ ખાસ ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર રહે છે. ભાષાના ઉચ્ચારમાં થતા ભેદો પારખવાની તીવ્ર શક્તિ એ પહેલી જરૂરીયાત, અને કોઈ પણ પ્રકારના પક્ષપાત વિનાનું મન એ બીજી. પહેલી જણાવેલી શક્તિ સ્વાભાવિક કે કેળવણીથી પ્રાપ્ત કરેલી હોઇ શકે, જો કે સ્વાભાવિક રીતે તીક્ષ્ણ શક્તિવાળી કર્ણેન્દ્રિયને પણ વિવિધ ભાષાઓના સુરો સાંભળવાની અને તેના ઉચ્ચાર ઉત્તમ રીતે કેળવવાની આવશ્યકતા હોય છેજ. બીજી જે જરૂરીયાત જણાવી છે તેનો આધાર મુખ્યત્વે કેળવણી ઉપર નથી રહેતો. તે તો સહજ હોઇ શકે. કારણકે મનમાં એક પ્રકારનો પક્ષપાત પ્રવેશ કરે તો તેને જડમુળમાંથી કહાડવાનું લગભગ અશક્યજ થઈ પડે છે. ઉપર બતાવેલા કારણને લીધે ભાષાના સુરોની પરીક્ષા કરવામાં તદ્દનજ નિષ્પક્ષપાતી મનની અગત્યતા સ્પષ્ટ થાય છે. એ તો માનસશાસ્ત્રથી પુરવાર થયેલી વાત છે કે ઘણી વાર આપણે કલ્પના કરેલી હોય તેથી અમુક વસ્તુનું અસ્તિત્વ આપણે માની લઇએ છીયે. દાખલા તરીકે કોઇ એક જાપાની વિદ્યાર્થી "Speech" એ અંગ્રેજી શબ્દમાં ત્રણ અક્ષરો (syllables) સાંભળી શકે છે. પણ ખરૂં જોતાં અંગ્રેજ તો માત્ર એકજ સાંભળે છે.

આ બે મુખ્ય વસ્તુઓ ધ્યાનમાં રાખ્યા પછી સાધારણ રીતે કોઈ પણ ભાષાના ઉચ્ચારની પરીક્ષા કરવાનું કામ સહેલું બને છે, જોકે ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચારનો અભ્યાસ કરવામાં આપણને બે મુશ્કેલીઓ નડે છે. પહેલી તો એ કે સંસ્કૃત ભાષાના મૂળાક્ષર—જેના ઉપરથી ગુજરાતી ભાષાના મૂળાક્ષરો રચાયા છે તે ગુજરાતીમાં ઉચ્ચારાતા બધા સુરો માટે પુરતા નથી. અને કેટલાક તદ્દન વધારે પડતા છે. અને બીજી મુશ્કેલી તો શેને ચોક્કસ શુદ્ધ ગુજરાતી ઉચ્ચાર કહેવા એ મહાન પ્રશ્ન વિષે છે. જે પહેલી મુશ્કેલી બતાવી છે તે કાંઈ માત્ર ગુજરાતી ભાષાનેજ નથી નડતી. જે જે ભાષાઓ પાસે ઉચ્ચાર દર્શાવવા માટે તેમના પોતાના મૂળાક્ષર હોતા નથી તેમને આ મુશ્કેલી નડેછેજ. અંગ્રેજી ભાષાના મૂળાક્ષર લેટિન ભાષામાંથી લીધેલા છે. તેથી તેમાં પણ આજ ત્રુટી નડે છે. અંગ્રેજી ભાષામાં બાર સ્વરો હોય છે. પણ તે દર્શાવવાને લેટિનના "a", "e" "i" "o" "u", એટલા ફક્ત પાંચજ સ્વરોથી એ બધા માટે કામ ચલાવી લેવું

પડે છે. દાખલા તરીકે " a " લઇએ. તેનો કાંઇ ચોક્કસ ઉચ્ચાર નથી. એ તો કાંઈ પણ નિયમ **વિના** બદલાયા કરે છે. "Far" એ શબ્દમાં "a"નો જે અવાજ સંભળાય છે તે " almost " માંના "a" કરતાં તદ્દનજ જુદો પડે છે. વ્યંજનોમાં " x " જેવા અક્ષરો તદ્દન વધારે પડતા લાગે છે. " c " પણ વિના કારણનો છે. અને તે ઉપરાંત તેની બીજી ત્રુટી એ છે કે તે અમુક સ્થળે " k "નું પદ પચાવી પડે છે. ફારસી, ઉર્દુ અને થોડાક સમય પહેલાંની તુર્કી ભાષાના મૂળાક્ષર અરેબીક ભાષામાંથી લીધેલા છે. અને તેથી આપણા જેવીજ–પુરતા મૂળાક્ષરોની ખામી અને કેટલાકનું નિરર્થકપણું–એ બે મુશ્કેલીઓ તેમને પણ ભોગવવી પડે છે. ગુજરાતી ભાષાના સ્વતંત્ર મૂળાક્ષર છે નહિ. સંસ્કૃત મૂળાક્ષરોને, થોડી ઝીણી બાબતોમાં ફેરફાર કરીને રહેવા દીધા છે. અને તેનું સ્વાભાવિક પરિણામ એ આવ્યું છે કે અનેક દાખલામાં આપણે જે બે ખામીયો ઉપર ગણાવી તે જોવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે જોઇએ તો **ङ, ञ,** લગભગ નકામા પડે છે. વળી " ડોસાભાઈ" માંનો "ડ" અને "પંડા" એમાંનો "ડ" બન્ને ઉચ્ચાર કરીએ તો આપણને–ભલેને પછી આપણી કર્ણેન્દ્રિય તીક્ષ્ણ ન હોય તોયે–ફેરજ જણાશે. આ બન્ને તદ્દન જુદા ઉચ્ચારો હોવા છતાંયે ગુજરાતી ભાષામાંના "ડ"ને એકલાનેજ બન્નેની ફરજ બજાવવી પડે છે. હિંદી ભાષાના મૂળાક્ષર પણ સંસ્કૃતમાંથીજ આવેલા છે. તેથી તે ભાષામાં પણ આજ મુશ્કેલીઓ નડે છે. છતાંયે આ " **ड** " શબ્દની મુશ્કેલી " **ड** "ની નીચે એક ટપકું મુકીને દુર કરી છે. દાખલા તરીકે "**लड़का**". ફારસી ભાષામાંથી આવેલા કેટલાક મૂળાક્ષરો જે હિંદીમાં લેવાયા છે તેની પણ મુશ્કેલી આવી રીતેજ દુર કરવામાં આવી છે. દાખલા તરીકે "**फ**" અને "**फ़**". પહેલો સંસ્કૃતમાંથી લેવાયેલો છે તે ઓષ્ઠ્ય (Bi-labial) અને બીજો જે ફારસીમાંથી લેવાયેલો છે તે દંતોષ્ઠ્ય (Dento-labial) છે.

સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી જેટલી હિંદુસ્તાની ભાષાઓ છે તેમાં બંગાળી ભાષામાં સંસ્કૃત મૂળાક્ષરોની નિરર્થકતા સઉથી વધારે જણાય છે. બંગાળી ભાષામાં " **व** " છેજ નહી. જ્યાં શબ્દમાં **व** લખાયેલો હોય ત્યાં તેનો ઉચ્ચાર " **ब** " કરવામાં આવે છે. આથી સંસ્કૃત શબ્દ **वृंदावन** બંગાળીમાં **बृंदाबन** રીતે ઉચ્ચારાય છે. આજ પ્રમાણે દાખલા જર્મન, ઈટાલીયન, ડચ જેવી ભાષાઓમાં બને છે. ત્યાં " v "નો ઉચ્ચાર અંગ્રેજીમાં " f " જેવો કરવામાં આવે છે, બંગાળી ભાષામાં " **य** " લખવામાં આવે છે, પણ તેનો ઉચ્ચાર "**ज**" કરાય છે. વળી **स, श, ष,** એ ત્રણે અક્ષરોના ઉચ્ચારમાં આ ભાષામાં ભાગ્યે કાંઇ ફેર જણાય છે. ત્રણે અક્ષરો લગભગ સરખી જ રીતે–ગુજરાતીના **स** અને **श** એ બેની વચ્ચેનો ઉચ્ચાર થાય છે. મરાઠી ભાષામાં પણ સંસ્કૃતમાંથી ઉછીના લીધેલા મૂળાક્ષરની અપૂર્ણતા અને નિરર્થકતા પુરવાર થાય છે. એક **ज** અક્ષર દંતવ્ય **ज** અને મૂર્ધન્ય **ज** બેનું કામ સારે છે. **च** માં પણ પાછી એજ પંચાતી છે. કેટલીક વાર તો એકના એક શબ્દમાં અર્થની ભિન્નતા પ્રમાણે ઉચ્ચારમાં પણ ભેદ કરવો પડે છે. **चार** એટલે ઘાસ અને **चार** એટલે (૪) ચારનો આંકડો એ બન્ને લખાય સરખી રીતે પણ ઉચ્ચાર જુદા હોય છે.

મૂળ સંસ્કૃત ઉચ્ચારો વિષે આપણી ખાત્રી નથી અને તેથી અમુક ઉચ્ચાર ચોક્કસ ખરો છે એ કહેવું અઘરૂં છે. **ऋ** નો ગુજરાતીમાં ઉચ્ચાર 'ઉ'કારથી કરવામાં આવે છે, ને હિન્દી અને બંગાળીમાં 'ઇ'કાર કરાય છે. "કૃષ્ણ"એ શબ્દના ઉચ્ચારમાં ભેદ જણાઇ આવે છે. ગુજરાતીમાં એ કૃ–ઉવાળો છે પણ હિન્દી બંગાળીમાં ક્રિ–ઇ વાળો બની જાય છે. **ज्ञ** એ અક્ષરનો ઉચ્ચાર લઇએ તો મરાઠીમાં તે **द्+न्+अ** એની જોડણીથી બનેલો ગણાય છે, ને હિન્દી અને બંગાળીમાં **ग्+य्+अ;** ત્યારે ગુજરાતીમાં **ग्+न्+अ** કરાય છે. હવે આ ત્રણેમાંથી કયો ઉચ્ચાર શુદ્ધ સંસ્કૃત

પ્રમાણે છે તે પુરવાર કરવા માટે આપણી પાસે કંઈ સાધન નથી. કારણ કે મૂળ સંસ્કૃતમાં તે કેવી રીતે બોલાતો હતો તે વિષે આપણે અજ્ઞાન છીએ.

ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચારોની પરીક્ષા કરતાં શેને ચોક્કસ રીતે શુદ્ધ ગુજરાતી ઉચ્ચાર ગણવો એ મહાન ગુંચવણ ભરેલો પ્રશ્ન ખડો થાય છે. હિન્દુસ્તાનમાં આટલી બધી ભાષાઓ છે તેમાં આ મુશ્કેલી હંમેશ હોય છે ખરી. તે છતાં પણ સરખામણી કરતાં ગુજરાતી ભાષાને માથે વધારે પડતો બોજો જણાય છે. વળી બીજી ઘણી ભાષાઓએ મહા મુશ્કેલીથી આ સવાલનો નિવેડો કાઢેલો છે, તેનું અંધ અનુકરણ કરવાથી પણ શુદ્ધ ગુજરાતીનું ચોક્કસ ધોરણ નક્કી કરવાનું શકય નથી. અંગ્રેજી ભાષાના ઉચ્ચાર વિષે પરીક્ષા કરતાં Daniel Jones Noel Armfield અને A Lloyd James જેવા પ્રખ્યાત ઉચ્ચારશાસ્ત્રીઓએ (phoneticians) એવું નક્કી કર્યું છે કે ઇંગ્લંડના દક્ષિણ ભાગમાં કેળવાયલો વર્ગ જે ઉચ્ચાર કરે તેને શુદ્ધ અંગ્રેજી ગણવા. પણ આવું ચોક્કસ ધોરણ બાંધવાને તેમની પાસે તો કારણો છે. લંડન તે માત્ર આખા ઈંગ્લંડનુંજ નહિં પણ લગભગ આખા જગતની સંસ્કૃતિનું મધ્યસ્થ સ્થાન છે. આ ઉપરાન્ત ઇંગ્લંડના દક્ષિણ ભાગમાં જગવિખ્યાત ઑક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રીજનાં વિશ્વવિદ્યાલયો પણ આવેલાં છે. હવે આજ કસોટીએ ગુજરાતી ભાષાને ચઢાવીએ તો અનેકાનેક મુશ્કેલીઓ આવીને ઉભી રહે છે. મુંબાઇ તો એક નાનું લંડનજ છે. હાલ મુંબાઇ એ ગુજરાતી સંસ્કૃતિનું સ્થળ કહી શકાય. તેથી ત્યાંના ગુજરાતીને કદાચ ધોરણ ગણીયે. ત્યાં જો કે પુષ્કળ ભાષાઓ બોલાય છે પણ મુખ્ય ભાષા ગુજરાતી છે. ગુજરાતીમાંજ મુંબાઇનો વ્યાપાર ચાલે છે. પણ મરાઠી અને હિન્દી લગભગ એટલાંજ ઉપયોગમાં આવે છે. પરિણામે ત્યાંના ગુજરાતી ઉપર તે બે ભાષાઓની ખોટી અસર થાય છે. મુંબાઇના ગુજરાતી બોલતા લોકોનો એક ભાગ પારસી, જેઓ સંસ્કારી હોવા છતાં, પોતાની રીતેજ પુષ્કળ ફેરફાર સાથે ગુજરાતી બોલે છે અને તેથી ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચારપર તેઓની કેટલીક ખોટી અસર પણ થાય છે.

ગુજરાતી ભાષા બોલાતા પ્રદેશોમાં બીજું ઉપયોગી સ્થળ અમદાવાદ છે. વ્યાપારી દૃષ્ટિયે જોતાં તેની ઉપયોગિતા મુંબાઈ જેટલીજ છે. વધુમાં ત્યાં બધાજ ગુજરાતી બોલે છે એટલે મુંબાઈમાં જે મરાઠી અને હિન્દીની અસર છે તેમ ત્યાં નથી. તેથી ગુજરાતીની શુદ્ધતા જળવાઇ રહે છે. અમદાવાદનો ઇતિહાસ બહુ જુનો છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અમદાવાદ જો કે પાટણ પછી બંધાયેલું છતાંયે સંસ્કૃતિમાં કર્ણાવતી રૂપે અગીયારમી સદીથી ચાલુ થયેલું. અહમદશાહે ૧૪૧૨ માં તેને ગુજરાતની રાજધાની બનાવી ગુર્જર સંસ્કૃતિનું મુખ્ય સ્થળ બનાવ્યું. તે દિવસોથી આજ સુધીયે તેજ સ્થાન અમદાવાદ ભોગવી રહેલું છે. શુદ્ધ ગુજરાતીનું આ દૃષ્ટિએ ધોરણ નક્કી કરવું હોય તો અમદાવાદનું ગુજરાતીજ ગણવું પડે.

નડીયાદ જ્યાંથી આપણા કેટલાક સાક્ષરો આવેલા તેને કાંઈ છોડી ન દેવાય. સુરત પણ પોતાનો દાવો ધરાવી શકે. પણ આ બન્ને શહેરો હાલમાં લગભગ વ્યાપારી દૃષ્ટિયે અમદાવાદ અને મુંબાઈ કરતાં બહુ નીચાંજ ગણાય. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિયે સુરતનો દાવો રજુ થાય તેના જવાબમાં હું તો એમજ માનું છું કે હિન્દુસ્તાનનું મુખ્ય બંદર, મુસલમાની રાજ્ય, મરાઠી રાજ્ય, અંગ્રેજ, ડચ વગેરે વેપારીઓનું વેપાર માટેનું જુના વખતમાંનું મુખ્ય સ્થળ તે બધાયે ત્યાંની ભાષા ઉપર બહુજ અસર કરી હોય એટલે સુરતના ઉચ્ચારને શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચાર ગણાય નહિ. કાઠીયાવાડનો દ્વીપકલ્પ પણ ગુજરાતી ભાષાજ બોલે છે, પણ ત્યાં તો હાલ જુદી જુદી અપભ્રંશ થયેલી ગુજરાતી બોલાય છે તેથી તે ભાષા શુદ્ધ ગુજરાતી ગણી શકાય નહિ.

ભાષાની શુદ્ધતા નિર્મીત કરવામાં ફક્ત સ્થળ એકલુંજ મુખ્ય ભાગ નથી ભજવતું એમ કેટલાકનું માનવું છે. જ્ઞાતિ અને જાતિ તેની જેટલી ઉપયોગિતા હોઈ શકે તેટલા પુરતી આપણે તપાસવી પડે એમ તેઓ માને છે. તેઓ કહે છે કે ઉચ્ચારના ધોરણ માટે સૌથી વધારે સંસ્કૃત થયેલી જાતિના ગુજરાતીને લેવી. કેટલાક વડનગરા નાગર ગૃહસ્થના ગુજરાતીને ધોરણ ગણવાનો અભિપ્રાય દર્શાવે છે. આ તેમનો દાવો આપણે ફેંકી દઈ શકીયે નહિં. કારણ કે આપણા ઘણા સાક્ષરો, સુધારકો, કવિયો આ જાતિમાંથીજ મળ્યા છે. આ ધોરણ કાંઈ બહુ સહીસલામતી ભર્યું ન ગણાય. તેને ન ગણવાનાં બે કારણો છે. પહેલું એ કે નાગરોનું પોતાનુંજ ગુજરાતી સ્થળો સ્થળોમાં સરખું નથી. અમદાવાદના નાગરનું ગુજરાતી અને સુરતના નાગરના ગુજરાતીમાં ફેર જણાય છે. દાખલા તરીકે સુરતનો નાગર "આઈવા" કહેશે, અમદાવાદનો નાગર "આવ્યા" કહે છે. બીજું કારણ સ્થળ જાતિ કરતાં ઉચ્ચાર ઉપર બહુજ અસર કરે છે. ભલેને પછી તે જાતિ બહુજ પોતામચી હોય. આ બન્ને રીતે વિચાર કરતાં જ્ઞાતિને ભાષાની શુદ્ધતા માટે ગણવી એ એક ખોટા પાયા ઉપર ઘર બાંધવા જેવું છે.

ગુજરાતી ભાષાના ધોરણસર ઉચ્ચારો નક્કી કરતાં આ બધી મુશ્કેલીઓ જણાય છે. આપણી આ મધુરી ભાષાના ઉચ્ચાર નક્કી કરવાના અભ્યાસમાં ગુંથાયેલો કોઈ પણ આ મુશ્કેલીઓની અવગણના કરી શકે નહિં. અને કમનસીબે બહુજ થોડા લોકોયે આ વિષય ઉપર ગંભીરતાથી વિચાર કર્યો છે. અને ઉચ્ચારશાસ્ત્રનો (phonatics) અભ્યાસ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિયે બહુજ થોડાયે કર્યો છે. આશા રાખું છું કે થોડાક સમયમાં આપણે આ વિષયને વિષે વધુ અભ્યાસ કરશું.

સ્વપ્નમૂર્તિ

: મંદાક્રાન્તા :

જંપું છું જ્યાં જ્વરતપ શમ્યે મુર્ચ્છનાથી અજંપે
વ્યાપે વાતાવરણ—લહરી ચેતના જેમ ખંડે;
ને દીવાની મધુરવ ભરી જ્યોત ઝીણી ઉજાસે,
બાહ્યાન્તરના સકળ જગમાં એકલું શૂન્ય વાસે.

ઝંખાએલી નજર મુજ છે સૌમ્ય એ દૃશ્ય છેને
ધીમા ધીમા હૃદય ધબકે જાગતો પ્રાણ ચેને;
એવે પાંખો રજતવરણી વિસ્તરી દેવદૂતી
અંધારેથી ઝબક ઉતરી પાથરે નેનદ્યુતિ:

સંધ્યાદેવી તરલ રૂપની—તેવડી યોગ માયા,
કે કલ્પેલી કવિનયનની અપ્સરા—શિલ્પછાયા ?
વા વાસંતી કુસુમકળીના આત્મની પુણ્યપ્રીતિ ?
ના ના, એ તો નવ કુળવધૂ—ભાવના રાગભીની.

ક્યાં એ ક્યાં હું ? પ્રણય કહી એ ? સ્વપ્ન કે સત્ય આ તે?
ક્યાં હું ક્યાં એ ? સ્મરણ ન મળે, સત્યનું સ્વપ્ન આ છે.

૫ : ૯ : ૨૭ — દેશળજી પરમાર.

હૈયાનું હેત

સનાતન જન્મશંકર બુચ

સભ્ય, સાહિત્ય ઉત્તેજક સમાજ.

બરાબર રાતના સ્હાડા આઠનો ટકોરો ઘડીઆળમાં થયો ને એક યુવાને એક મકાનના બગીચામાં પ્રવેશ કર્યો. એ સીધો પોતાના ખંડમાં ગયો, સ્વીચ દાબી બત્તી કરી ને કપડાં ઉતાર્યાં. પછી મોઢું ધોઇને જરા બારીએ ઉભો. એ આવ્યો ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં કોઈ જૂએ તો એમ જ લાગે કે એ કૈં ઉંડા વિચારમાં ગૂંથાયો છે. પણ, ખરૂં જોતાં એ વિચારશૂન્ય જ આવ્યો હતો ને હજી યે ત્હેની સ્થિતિ તેમ જ હતી. એટલું ખરૂં કે એની મુખમુદ્રા એટલી બધી ઝાંખી ને દુઃખથી ભરેલી જણાતી હતી કે કોઇને એમ લાગે કે એ ઉંડા દુઃખી વિચારમાં પડયો છે, તો નવાઈ નહિં. એની વય પચ્ચીશેકની હશે. શરીરે સશક્ત ને દેખાવડો હતો. વાનમાં પૌરૂષ ગૌરતા હતી. ઘડીક એ બારીએ ઉભો રહ્યો ત્યાં પાછળ બારણામાંથી મધુર અવાજ આવ્યો: "શિરીષ, આજ કેમ મોડું? સર્કલ સૂધી ગયા હતા કે શું? ચાલો, જમવાનો વખત ક્યારનો થઇ ગયો છે." ઓગણીસેક વર્ષની નવજુવાન કુમારિકાએ એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. ત્હેણે ધોળો ફૂલ જેવો પોષાક પહેર્યો હતો. ત્હેના એકવડા કાંઠાના શરીરનું આરોગ્ય અને પહેરવેશની રસવૃત્તિ કોઇને પણ આકર્ષે તેટલું સૌન્દર્ય ત્હેનામાં ખીલાવતી હતી. આભૂષણ ગણીએ તો ગળામાં ન્હાનાં મોતીની માળા દેખાતી હતી તે, હાથની ચાર ઝીણી બંગડીઓ અને આંખનાં સોનાની ઝીણી ફ્રેમનાં ચશ્માં—એટલું હતું. એણે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા ને શિરીષ પાછો ફર્યો. ત્હેણે મંદતાથી જવાબ આપ્યો: "મ્હારો જમવાનો વિચાર નથી."

"વિચાર વિચાર શું કરો છો? જમવું ત્હેમાં યે વિચાર? વાહ! તમે ય ચિત્રવિચિત્રના ચોપડા જેવા લાગો છો. ચાલો, ચાલો, મોડું થાય છે." ચિત્તાકર્ષક સ્મિત સાથે બોલતાં બોલતાં યુવતી અંદર આવી.

"પણ બધાંએ જમી લીધું હશે એટલે મોડું વ્હેલું શું? ભટને કહી દ્યો કે મ્હારે માટે રાહ ન જૂએ."

"બધાંએ જમી લીધું છે એ આપનું કહેવું સત્ય છે. પરન્તું હું આપને માટે રોકાઇ છું,

સ્હમજ્યા, મિસ્ટર શિરીષકુમાર! માટે આપની લાંબી ટૂંકી વાતો જવા દ્યો ને સીધા મ્હારી સાથે ચાલો" યુવતીએ મજાક કરતાં કહ્યું.

"પણ મ્હારી ઇચ્છા નથી ને?" યુવાને ઠંડી રીતે જવાબ આપ્યો.

"ઠીક, એટલે હવે વિચારમાંથી ઇચ્છામાં આવ્યા. સારૂં, તો ત્હમારે નથી આવવું એમ ને? હવેથી ત્હમારે માટે રોકાવુંજ નહિં." એટલું કહીને યુવતી રીસાવાનો ડોળ કરીને ઝપાટાબંધ ચાલવા મંડી.

"અરે, પણ પ્રમીલા બ્હેન! ઉભાં તો રહો. એમાં મ્હારી ઉપર ચ્હીડાઈ શા માટે જાઓ છો? મ્હને ભૂખ ન લાગે ત્હેમાં મ્હારો વાંક?" પ્રમીલા બારણામાં ઉભી રહી, ને જાણે રોષ ચ્હડયો હોય તેમ બોલી: "હું જાણું છું કે ત્હમને શાથી ભૂખ નથી લાગતી. ત્હમારે ન આવવું હોય તો કંઇ નહિં. હું એકલી જમી લઇશ." કહી એ ચાલતી થઇ. શિરીષે બૂમ મારી; "હું આવું છું. જરા ઉભાં રહો." પ્રમીલા પાછી ફરી ને બારણામાં આવીને કિલકિલાટ હસી પડી. "કેમ, કેવો રૂઆબ બજાવ્યો!"

બન્ને જમવા માટે ચાલ્યાં.

શિરીષ સાધારણ સ્થિતિનો માણસ હતો. એનાં માતાપિતાને એ એકનો એક પુત્ર હતો એટલે એમ. એ. સુધી ભણાવ્યો તો ખરો પણ એમનાં અનિષ્ટ લાડ ત્હેને બહુ સ્હેવાં પડયાં— એટલે સુધી કે ત્હેની જીન્દગી દુઃખી થઇ ગઇ હતી. પ્રિવિયસ પાસ થયો કે તરત ત્હેને પરણાવ્યો. બી. એ. થયો ત્યારે એકાદ બાળકનો પિતા પણ થયો. એમ. એ. નું એક વર્ષ થયું ત્યાં બાળક ને પત્ની બન્ને કંઇક મંદવાડથી મરણ પામ્યાં. એમ. એ. થઇને ભર જુવાનીએ સંસારમાં ઝૂકાવ્યું ત્યારે ત્હેનામાં જુવાનીનાં કશાં યે ઉમંગ ઉલ્લાસ કે રસિકતા ન્હોતાં રહ્યાં. જાણે એ વૈરાગી બનીને જ હવે કમાણીમાં પડયો હતો. અને બનતું પણ એમ જ. પોતાની કમાણીનો જૂજ ભાગ પોતાની પાસે રાખી બાકીનો બધો પિતાને મોકલી આપતો. એ પોતાના ગરીબ પિતાને માટે જ કમાતો હતો. બાકી એને જીન્દગીમાં હવે કશો રસ ન્હોતો રહ્યો. અને એ ત્હેના દરરોજના વર્તન ઉપરથી જણાઈ આવતું હતું. આમ રસ ન્હોતો છતાં દુનીઆદારીની રીતે એ કમાણીમાં પડયો હતો ત્હેનું કારણ ત્હેનું ખાનદાન ને સંસ્કારી હૃદય હતું. એને હમેશાં એમ જ રહેતું કે હું એક જ છોકરૂં માબાપનું ન કરૂં તો બીજું કોણ કરશે? બસ, તે સિવાય જીવનનો કોઇ પણ સ્વાર્થ ત્હેનામાં હવે ન્હોતો રહ્યો. અને કેટલીકવાર ત્હેના સહવાસમાં આવતા લોકોને ત્હેની ઘણી વિલક્ષણતાઓથી ખોટું યે લાગતું. થોડું બોલે, ખાવા પીવામાં સાદાઇ રાખે, મોજશોખ ઓછા—નહિં જેવા જ કરે, લોકોના આનન્દમાં બહુ ભાગ ન લે વગેરે વિલક્ષણતાઓ ઘણાને ન રુચતી.

ધનવાન ને બુદ્ધિશાળી કુટુંબમાં જન્મેલી પ્રમીલા જેને ઐહિક સુખ કહીએ ત્હેવા દરેક પ્રકારના સુખવૈભવથી ઉછરી હતી. દુઃખ શું કહેવાય એ ત્હેણે વાંચેલું કે બહુ તો સાંભળેલું જ. અનુભવેલું નહિ જ. સ્વભાવે આનન્દી અને રમતિયાળ પ્રમીલા આજ ઓગણીસ વર્ષે પણ એવી જ હતી. અલબત, જુવાનીનું શાણપણ તેમ જ લજ્જા મર્યાદા ત્હેનામાં પૂરે પૂરાં આવ્યાં હતાં પણ ઘરમાં તો એ એવી જ રમતિયાળ. અત્યારે એ જુનિયર બી. એ.ના વર્ગમાં અભ્યાસ કરતી હતી. ત્હેના પિતાએ પોતાના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી તરીકે શિરીષને પોતાને ત્યાં રાખ્યો ત્યારથી એ બન્નેને મૈત્રી બંધાઈ હતી. શિરીષની વિદ્વત્તાનો તે ઘણીવાર અભ્યાસને અંગે લાભ લેતી. હમેશાં સાથે રહેવાને લીધે શિરીષ ઘરનો જ માણસ થઇ ગયો હતો. પ્રમીલા અને શિરીષનો પરિચય આથી વિશેષ નિકટનો થતો ગયો. શિરીષનું દુઃખ પ્રમીલા જોઇ શકી અને પરિણામે ત્હેના હૃદયમાં સહાનુભૂતિની પ્રબલ લાગણી ઉગી. શિરીષે કોઇ દિવસ પોતાનું દુઃખ કોઇને કહ્યું ન્હોતું એટલે પ્રમીલા જાણી શકી

નહિં કે એને શું દુઃખ છે. એને તો ફક્ત શિરીષ માટે બહુ લાગણી થઈ આવતી અને એને કોઈપણ રીતે આનન્દમાં લાવવા એ ઘણા પ્રયત્નો કરતી. એને રીઝવવા એ રમતિયાળ બાળક જેવી યે બની જતી. એ બધાની નીચે ઉંડે ઉંડે ત્હેના હૈયામાં શિરીષ માટે એક પ્રેમઝરણું ફૂટયું હતું. શિરીષના, દુઃખથી રીઢા બની ગયેલા હૃદયમાં આ નિર્દોષ અપ્સરાની લીલા કોઈક જ વાર આર્દ્રતા લાવી શકતી. પ્રમીલાને આવી કઠોરતા ખૂંચતી પણ એ મનમાં ન લાવતી ને શિરીષને આર્દ્ર બનાવવા સતત પ્રયત્નો કરતી. એને એમ જ ઉમળકો આવતો કે આના હૃદયને કેમ શાન્તિ આપું ?

જમી રહ્યા પછી શિરીષ પોતાના ખંડમાં આવીને જરા બેઠો એટલી વારમાં પ્રમીલા ઉપર પોતાના ખંડમાં જઈને કાંઈક ન્હાનું પોટકા જેવું લઈ આવી.

"કેમ, વળી શું લાવ્યાં ? કંઈ નવું તોફાન હશે." શિરીષને પ્રમીલાએ આનન્દમાં લાવી મૂક્યો હતો.

'કૈંક એવું જ." પ્રમીલા પોટકું હાથમાંજ રાખીને ટેબલ પાસેની ખુરશીપર બેસતાં બેસતાં બોલી.

"શું છે ?"

"એ હમણાં નહિં. પછી બતાવીશ. આજે મ્હારે ત્હમને એક વાર્તા કહેવી છે. સાંભળશો ?" કૈંક ગંભીરતાથી પ્રમીલાએ સવાલ કર્યો.

"ત્હમે યે દરરોજ નવા તુક્કા જ ઉઠાવો છો. આજે વળી વાર્તા કહેવાનો વિચાર ક્યાંથી ઉગ્યો ?"

"એ ગમે ત્યાંથી. સાંભળશો કે નહિં તે મ્હને કહો."

"હા, કહેવાનું શરૂ કરો. ધ્યાનથી સાંભળીશ."

"પણ મ્હારી વાર્તા બહુ જ—છેક જ ટૂંકી છે હો."

"જેવડી હોય તેવડી કહી નાંખો."

"ત્યારે જૂઓ, એક હતા શુકદેવજી ને બીજી હતી રંભા."

"ઓહો, એ વાર્તા તો મ્હને યે આવડે છે."

"પણ મ્હારી વાર્તા એવડી જ છે." એટલું કહીને પ્રમીલાએ એક ઉંડો નિઃશ્વાસ મૂક્યો—ત્હેનાથી મૂકાઈ ગયો. એ અચાનક ગંભીર બની ગઈ. ત્હેના મુખ ઉપરથી બાલિશ રેખાઓ એકદમ ઉડી ગઈ ને જાણે કળ દાબી હોય તેમ ત્હેના મોઢા ઉપર જાદુઈ રીતે કરુણતા આવી ગઈ. ત્હેણે ટેબલપર નીચી નજર નાંખી દીધી ને બોલ્યા ચાલ્યા વિના બેસી રહી. એ પછી થોડીવાર બોલી શકી જ નહિં. શિરીષે એ બધો ફેરફાર ઝીણવટથી જોયો. એ ઘડીક ટેબલલૅમ્પ પાસે બેઠેલી પ્રમીલાની મુખમુદ્રા જોતો વિચારમાં પડી ગયો. ઘડીક તો ત્હેને સમજાયું નહિં કે આ શું થઇ ગયું. આજે જ કૈં ઓચિન્તું પ્રમીલાને આમ કેમ થયું ? ત્હેના હૃદયમાં ગડમથલ ચાલી. અત્યારે શું બોલવું ? થોડીવારે પ્રમીલાની આંખમાંથી ટપક ટપક આંસુ ટપકતાં લાગ્યાં. એ જરા મુંઝાયો. અત્યારે શેઠ આવી ચ્હડે તો ? બારણું વાસી આવું ? અરે, પારકા ઘરમાં એ ઘરની જ કુંવારી છોકરી ખંડમાં બેઠી હોય ને બારણું વસાય ? કરવું શું ? અન્તે બોલવાનો નિશ્ચય કર્યો.

"પ્રમીલાબ્હેન, આ બધું શું ? એટલું બધું શું થઇ ગયું ? મ્હને કહો તો ખરાં."

"મ્હને એ રંભાની સ્થિતિ યાદ આવી કે બિચારીને શુકદેવે ગણકારી જ નહિં." પ્રમીલાએ

આંખ લૂછતાં મંદતાથી જવાબ આપ્યો. શિરીષને તે હૃદયના મર્મભાગમાં વાગ્યો. એ મૂંગો જ થઇ ગયો. પાંચેક મિનીટ સુધી બન્ને બોલ્યા ચાલ્યા વિના બેસી રહ્યાં. પ્રમીલા ટેબલપરનું એક હોલ્ડર લઇને ટેબલપર જેમ તેમ ફેરવતી બેસી રહી. શિરીષ દીવા સ્હામે જોઇને બેસી રહ્યો. અન્તે પ્રમીલાએ હોલ્ડર બાજૂએ મૂકયું ને શિરીષ સ્હામે જોયું.

"કેમ હવે સ્હમજાય છે?" જાણે મંદ ઠપકો દેતી હોય તેમ એ બોલી.

"ન કેમ સ્હમજાય? પણ હું શું કરૂં? મ્હારી જીન્દગીમાં હવે કશો ફેરફાર નહિં કરી શકાય. મ્હારી વૃત્તિ જ નથી." શિરીષે સીધો જ ઉત્તર વાળ્યો.

પ્રમીલાના મુખ ઉપર જરા જરા લજ્જા આવવા માંડી. રમતિયાળ મિત્ર મટીને એ સ્ત્રી બનવા લાગી.

"એવું તે શું ત્હમારી જીંદગીમાં આવી પડયું છે?"

"પ્રમીલાબ્હેન, ત્હમને શું કહું! મ્હેં મ્હારી જીન્દગીની વાતો કોઇને કહી નથી તેમ ત્હમને પણ એ કહેવાની જરૂર નથી. પણ ત્હમને કલ્પનામાં યે ન આવે એવી મુશ્કેલીઓ મ્હેં વટાવી છે. આટલી વયમાં મ્હેં આખી જીન્દગીનો અનુભવ લઇ લીધો છે. ત્હમે જાણીને આશ્ચર્ય પામશો કે હું એકવાર પરણ્યો હતો, પિતા યે થયો હતો. મ્હેં સંસારમાં બધું જોઈ લીધું. હવે એમાં પડવાની મ્હારી જરાયે ઇચ્છા નથી. ફક્ત મ્હારા પિતાને માટે આટલુંયે કરૂં છું તે કરૂં છું." હતાશ જેવો બનીને શિરીષ બોલ્યો. સ્હામે બેઠેલી નરી સુન્દરતાને જોઇને પણ એનું હૃદય આર્દ્ર ન થયું.

"પણ ત્હમે કોને ના પાડો છો તે સ્હમજો છો? આ બધું જૂઓ એટલે સ્હમજાશે." એમ કહી પેલું પોટકું શિરીષને આપ્યું. શિરીષ ટેબલ પાસે આવ્યો ને પોટકું ઉઘાડયું. અંદર પ્રમીલાના સરનામાના પત્રો હતા.

"આ તો ત્હમારા નામના પત્રો છે. એમાં મ્હારે શું જોવું છે?"

"ત્હમે એ વાંચો તો ખરા. હું ત્હમને એ વાંચવાની રજા આપું છું."

શિરીષે એક, બે, ત્રણ, ચાર, છ, દસ એમ પત્રો ઉઘાડયા ને વાંચ્યા. નીચેની સહીઓ વાંચીને આશ્ચર્ય પામ્યો. એ બધા, પ્રમીલાથી મુગ્ધ બનીને લખાયલા, જુવાનિયાઓના પ્રેમપત્રો હતા. શિરીષ વાંચી રહ્યો એટલે પ્રમીલા નીચી નજરે ધીમે સ્વરે બોલી: "એ બધાને ઠોકરે મારનાર ત્હમારા ચરણ પાસે બેસીને ભિક્ષા માગે છે—એટલું યે સ્હમજો છો!"

"પણ ત્હમે આવા આવાને તરછોડીને મ્હારા જેવા ગરીબ તરફ શા માટે વળો છો?"

"ત્યારે ત્હમે યે આ મૂર્ખાઓનું કહ્યું સ્વીકારી લેતા લાગો છો. શું એ બધા ખરા પ્રેમથી આ લખે છે? ના ના, એવું કદી યે ન માનશો. એ બધા જરા મોહ પામ્યા એટલે ગાંડાઘેલા બને છે. એમ હું કેટલાને પરણવા નવરી છું? અને એ પૈસા માટે હું મ્હારૂં હૈયું વેચું? એ પૈસાવાળા સગવડને જ જૂએ છે. ભણેલી છે, પૈસાદારની એક જ છોકરી છે, સારી છે ઠીક પડશે—આ એમની ગણત્રી. મ્હારા જીવનમાં એક અનુભવ મ્હને થયો છે ત્યારથી મ્હારી આંખ ઉઘડી ગઇ છે. હું ત્યારથી સ્હમજી છું કે પ્રેમ ભરવાનું પાત્ર સોના ચાંદીનું નથી. અને એ અનુભવ પછી મ્હેં મ્હારી આસપાસનું વાતાવરણ જોઇને એની ખાત્રી કરી છે."

શિરીષ આ વિચારો સાંભળીને ખરેખર નવાઇ પામ્યો. આટલા વૈભવ ને મોજશોખમાં ઉછરેલી છોકરી આવો ઉન્નત વિચાર કયા પ્રસંગથી પામી એ જાણવાની ત્હેને તીવ્ર જિજ્ઞાસા થઇ.

એ પ્રસંગ સાંભળવાની ઉત્કંઠાથી અને કૈંક ચાલતી વાતને ફેરવવાના ઉદ્દેશથી એણે પ્રશ્ન કર્યો: "એ શો પ્રસંગ બન્યો હતો?"

શાથી પણ અત્યારે પ્રમીલાથી શિરીષની સ્હામે ન્હોતું જોઇ શકાતું એટલે કહેવાનું એણે શરૂ કર્યું:

"હું મૅટ્રીકમાં હતી ત્યારે અમારી સાથે ભણતા વિદ્યાર્થીઓમાં એક મિ. મનમોહનરાય કે. દેસાઈ નામના વિદ્યાર્થી હતા. મ્હને ત્યારે કશી જ ખબર નહિં પણ એ મ્હારાથી મુગ્ધ બની ગયેલા. અને ખરેખર એમણે મ્હને પોતાનું હૃદય આપી દીધું હતું. એની મ્હને બહુ મોડી ખબર પડી. એમણે બિચારાએ કોઇ દિવસ આ ગાંડાઓની માફક પ્રેમપત્ર નહિં લખેલો કે મ્હારી સાથે વાત સુદ્ધાં કોઇ દિવસ નહિં કરેલી, એમના મિત્ર—જેમણે આ બધી વાત મ્હને કહી ત્હેમની મારફત કહેવડાવેલું તેમ ત્હેમણે મ્હને હૃદય તો આપી દીધું હતું પણ મનમાં એમને એમ જ થતું કે હું સાધન વગરનો યુવક ક્યાં ને ક્યાં આ વૈભવશાળી છોકરી? એમ હતાશ થવાથી એમના હૃદયને ધીમે ધીમે ધક્કો લાગ્યો. અન્તે એમાં ને એમાં જીવલેણ માંદગીમાં પડ્યા. એમણે પોતાના હૃદયની વાત કોઇને ન્હોતી કરી. મંદવાડ વધી પડ્યો ને એમના અવસાન પહેલાં ચારેક દિવસે એ ભાનમાં હતા ત્યારે એ એમના નિકટના મિત્રને પોતાના હૃદયની બધી વાત કરી ને એક ન્હાની ચિટ્ઠી લખાવી. જૂઓ આ રહી એ ચિટ્ઠી." પ્રમીલાએ એક સોનાની ડબ્બી શિરીષને આપી. ત્હેણે એ ઉઘાડી. ને અંદરથી ન્હાનો કાગળનો કકડો કાઢ્યો. એમાં આટલું લખ્યું હતું: "પ્રમીલા, હું ત્હમારા વિના ઝૂરીને જાઉં છું. ત્હમારી જીન્દગીમાં ત્હમારે માટે મરનારનું સ્મરણ રાખશો ત્હોયે મ્હારા આત્માને શાન્તિ રહેશે. ત્હમે મ્હારે માટે તો અશક્ય જ હતાં એટલે મ્હારૂં હૃદય ત્હમને જ આપ્યું છતાં શું કરી શકું? ત્હમારે માટે ઝૂરતો મરૂં છું તો ત્હમને કોઇક જન્મે મેળવીશ એટલી આત્માની અનન્ત વાસના નથી છૂટતી."

"એ ચિટ્ઠી લખાવીને ત્હેમના મૃત્યુ પછી મ્હને ખાનગી રીતે પહોંચાડવાનું ત્હેમના મિત્રને ખાસ કહ્યું. એ મિત્રને તો માંદગીનું કારણ હાથમાં આવ્યું એટલે પછી બીજા શાની વાર જૂએ? એમને આશા આવી, કે મ્હને એ લખે ને કદાચ હું ત્યાં જાઉં તો મિ. દેસાઈની તબિયત સુધરે. એમણે તે જ દિવસે મિ. દેસાઇથી છૂપો કાગળ લખ્યો ને ત્હેમાં મ્હને એ બધી હકીકત જણાવી ને લખ્યું કે આવી શંકા તો આ પત્ર મળતાં જ ત્યાંથી નીકળી આવજો. મ્હારા ઇન્ટરના વર્ષની ત્યારે શરૂઆત હતી. એમણે વિશેષમાં લખ્યું હતું કે 'ત્હમે આવો એ અશક્ય જ છે, ત્હમારા જેવાંને મ્હારા મિત્ર જેવાની શી પરવા હોય? કદાચ પત્ર વાંચીને ફેંકી યે દેશો. પણ મ્હારી આશા નથી છૂટતી. ને તેથી આ છેલ્લો પાસો ફેંકું છું કે એમ કરતાં યે મ્હારો મિત્ર બચે તો સારૂં.' મ્હને તો એ પત્રે વિચારમાં નાંખી દીધી. ત્યાર સુધી બીજા ઘણા પત્રો મ્હને મળ્યા હતા પણ એવો પત્ર કદી ન્હોતો મળ્યો. ઘણા વિચારને અન્તે મ્હને લાગણી થઇ આવી કે મ્હારે જવું તો ખરૂં જ. પણ એ ભરૂચમાં રહેતા હતા એટલે એમ જવાની રજા યે શી રીતે મળે? પછી મ્હેં એક યુક્તિ શોધી કાઢી. તે દિવસે શુક્રવાર હતો. મ્હેં બાપુજીને કહ્યું કે સુવર્ણાએ મ્હને આજે અંધેરી બોલાવી છે ને પાછી સોમવારે આવીશ. એમણે રજા આપી. તે વખતે સ્હાંજના પાંચ થયા હતા. હું તરત અંધેરી ગઇ. સુવર્ણાને મળીને બધી વાત કરી ને કહ્યું કે ટેલિફોન આવે તો જાણવા ન દઇશ કે હું અહીં નથી. બધું બરાબર નક્કી કર્યું. બીજે જ દિવસે પાછા ફરવાનો નિશ્ચય હતો. રાત્રે કોલાબાથી ઉપડીને સવારે ભરૂચ પહોંચી. મ્હને કૈં વિચિત્ર લાગણીઓનો અનુભવ થતો હતો. કોઇના ઓળખાણ પીછાન વગર હું ક્યાં જાઉં છું? એમ જ મ્હને થયા કરતું હતું. પણ મ્હારા મનમાં

એ જ તીવ્ર અભિલાષા હતી કે મિ. દેસાઈ બચે તો સારૂં. સ્ટેશનેથી ગાડી કરીને પત્રમાં ઠેકાણું લખ્યું હતું તે પ્રમાણે શોધીને મિ. દેસાઇને ઘેર ગઈ. એમના મિત્રે મ્હારૂં સ્વાગત કર્યું ને હું ગઈ તેથી એમને તો હર્ષનાં આંસુ આવી ગયાં. અને એ બહુ જ ઉપકાર માનવા લાગ્યા. ગાડીમાંથી ઉતરતી વખતે એમણે કહી દીધું કે મ્હારે ડાકટર તરીકે વર્તવું કારણકે ઘરમાં બધાંને એમ કહેવામાં આવ્યું છે. હું ઘરમાં પેઠી કે બધાં મ્હને માન આપવા લાગ્યાં. મ્હારે કાને એમ પણ સંભળાયું કે 'મુંબાઇનાં મ્હોટાં ડાકટર છે ને મનુના ઓળખાણથી ખાસ આવ્યાં છે.' એ પણ એક નવો અનુભવ હતો. મિ. દેસાઇ જ્યાં સૂતા હતા ત્યાં અમે બન્ને ગયાં. અને અમારા બે સિવાય બધાંને બહાર જવાનું કહ્યું. મ્હેં મિ. દેસાઇને જોયા. મ્હને એક કમ્પારી આવી ગઈ. એમનું શરીર તદ્દન દુર્બળ થઇ ગયું હતું. ગળા સુધી એમણે ઓઢેલું હતું. મોઢા ઉપર નરી ફિક્કાશ જ જણાતી. આંખો મીંચેલી હતી. હું એક ખુરશીપર બેઠી. મિ. દેસાઇના મિત્ર ત્હેમની પાસે જઇને ધીમેથી કહેવા લાગ્યા: 'મનુભાઇ, પ્રમીલાબ્હેન આવ્યાં છે. આમ જૂઓ તો.' મિ. દેસાઇએ ધીમેથી આંખો ઉઘાડી ને મ્હારી ઉપર નજર માંડી ત્યાં એ ફિક્કાશમાં યે એમની આંખો ચમકી. જાણે કંઈક નવું ચેતન આવતું હોય તેમ એમનાથી ધીમે પણ સ્પષ્ટ સ્વરે બોલાઈ જવાયું: 'કોણ?' અને વળી પાછી એમણે આંખો મીંચી દીધી.

"પ્રમીલાબ્હેન, મનુભાઈ! જૂઓ તો ખરા." એમના મિત્રે કહ્યું.

'સ્વપ્ન હશે. મ્હારાં એવાં સદ્‌ભાગ્ય ક્યાંથી?' આંખો બંધ જ રાખીને અત્યંત મંદતાથી ઉંડે સ્વરે મિ. દેસાઇ બોલ્યા. એમના મિત્રે મ્હારી સ્હામે જોયું. મ્હારા હૃદયમાં કૈં અવનવી મુંઝવણ હું અનુભવતી હતી. જાણે રડી પડીશ એમ મ્હને થયું. એટલું બધું કરૂણ વાતાવરણ ત્યાં હતું." પ્રમીલાએ એક ઉંડો નિઃશ્વાસ મૂક્યો. "પછી હું જ બોલી: 'મિ. દેસાઈ, હું–પ્રમીલા આવી છું હોં. ત્હમારી સાથે ભણતી હતી તે. જૂઓ.' હવે એમણે માન્યું. એમની આંખમાં ચેતન આવ્યું. એમણે મ્હારી સ્હામે નજર માંડી જોયું. મ્હને સુઝયું નહિં કે મ્હારે શું બોલવું. હું બહુ મુંઝાઇ ગઈ હતી. જાણે એ જ વખતે પાછી મુંબાઇ ચાલી જાઉં એમ મ્હને થયું. મ્હારાથી એ બધું સ્હેવાતું નહોતું..........એ આખો દિવસ ત્યાં રહી ને મિ. દેસાઇ સાથે ખૂબ વાતો કરી. એમની તબિયતમાં તે દિવસે તો અજબ સુધારો થઇ ગયો. બધાંને શ્રદ્ધા બેઠી કે મુંબઇના ડાકટર બહુ હુશિયાર છે. મ્હને ખાત્રી થઇ ગઇ હતી કે મિ. દેસાઇ હવે બે જ દિવસના મહેમાન છે એટલે મ્હેં મ્હારો પાઠ–એમના ડાકટરનો નહિં હો પણ બીજા કશાનો–ભજવવામાં જરા યે સંકોચ ન રાખ્યો. બધી વાતચીતો છૂટથી જ કરી. મ્હને થયું કે એમનું મૃત્યુ પણ એમ સુધરતું હોય તો એમાં શું? રાત્રે એમની રજા માગીને કહ્યું કે છાની રીતે આવી છું. એટલે જવું જોઇએ. એમણે રજા આપીને કહ્યું કે 'ત્હમે આવીને મ્હને સ્વર્ગથી વિશેષ સુખની શાન્તિ આપી છે. હવે મ્હારો આત્મા એ શાન્તિમાં વિચરી શકશે.' હું રાત્રે ત્યાંથી ઉપડીને પાછી મુંબાઇ આવી ને સુવર્ણા પાસે ગઇ. એ પ્રસંગે મ્હારી ઉપર બહુ જ અસર કરી હતી. મ્હારે ખાતર એક યુવાન મરે છે એ મ્હને બહુ જ અસહ્ય લાગ્યું. હું સુવર્ણા પાસે ત્યારે રડેલી પણ ખરી. બે દિવસ પછી મિ. દેસાઇના અવસાનનો પત્ર આવ્યો. મ્હેં છ માસ સુધી કોઇ ન જાણે તેમ શોક પાળ્યો." પ્રમીલાએ વળી એક ઉંડા નિઃશ્વાસ સાથે પૂરૂં કર્યું. "એ પ્રસંગે મ્હારી આંખો ઉઘાડી નાંખી; મ્હારા જીવનને, મ્હારી માન્યતાઓને, મ્હારા આદર્શોને મ્હારી અભિલાષાઓને પલટાવી નાંખ્યાં. મ્હારૂં હૃદય ત્યારથી વધારે આર્દ્ર બન્યું છે. ત્હમારા સહવાસમાં આવ્યા પછી ત્હમારૂં દુઃખી હૃદય જોઇને મ્હને હમેશાં ત્હમારે માટે લાગણી થઇ છે એ લાગણી પ્રબલ થતાં થતાં.........." પ્રમીલા જરા શરમાઇ ગઇ. "ચોકખું કહું તો

ત્હમારી કઠોરતાથી મ્હને બહુ આઘાત થાય છે. મ્હારાથી હવે એ નથી સ્હેવાની. ત્હમને આટલું આટલું કરૂં છું છતાં ત્હમે કઠોર કેમ બનો છો? હું ત્હમારાં દુઃખ મટાડીશ, ત્હમને સંસારમાં રસ લેતા કરીશ. પછી? ગરીબાઈ એને આડે નથી આવતી. આ પ્રસંગ કહ્યો ને બન્યા પછી પૈસાનું ગુમાન મ્હેં મારી નાંખ્યું છે. બોલો શો વિચાર છે? હજી યે આવા કેમ બેસી રહ્યા છો? હું ખરૂં કહું છું હો **શિરીષ**, મ્હારાથી એ નથી સ્હેવાતું. હું શું કરૂં?" **પ્રમીલા**નું હૃદય ભરાઇ આવ્યું. એ બહુ મુંઝાઇ ગઇ, બ્હાવરી જેવી બનીને ઉઠીને ચાલી ગઇ. પોતાના ખંડમાં જઇને બારણું વાસી પલંગમાં પડી ખૂબ રડી. **શિરીષ** એમ જ પત્થરની મૂર્તિ જેવો બેસી રહ્યો.

બારેક વાગ્યા પણ **શિરીષ** ઉઠ્યો નહિં. એની ઉંઘ ઉડી ગઇ હતી. અત્યારે એના હૃદયમાં તોફાન તોફાન મચી રહ્યું હતું. એની વિચાર તુલામાં એકલું જીવન અને પરિણીત જીવનના ઝોલા આગ્યે જતા હતા. ઘડીમાં એકલા જીવનનું ત્રાજવું નમતું તો બીજી ક્ષણે **પ્રમીલા**ની મનોહર મૂર્તિ ને ત્હેનું તેવું જ મનોહર ને નિર્મળ હૃદય ત્હેને આકર્ષી રહ્યાં હતાં. બે કલાક સુધી બન્ને ત્રાજવાં ઉંચાં નીચાં થતાં થતાં અન્તે **પ્રમીલા**એ ત્હેના હૃદય ઉપર વિજય મેળવ્યો અને પરિણીત જીવનનું ત્રાજવું નમ્યું. '**પ્રમીલા**નું આવું હૈયાનું હેત શામાટે નકારવું? એના જેવું સ્ત્રીરત્ન અમૃતનો પ્યાલો ભરીને પધારે છે તે શા માટે પાછો ઠેલવવો? એને હું ખરા ઉમળકાથી સ્વાગત આપીશ.' ત્હેણે અંતિમ નિશ્ચય કરી નાખ્યો. તે પછી તે આનન્દિત બનીને આમ તેમ આંટા મારવા લાગ્યો. સાડા બારેક થયા હશે. ત્યાં ખંડનું બારણું ઉઘડ્યું. અંદર **પ્રમીલા** આવી. **શિરીષ** ચમક્યો. મધરાતે આ શું?

"કેમ, હજી સૂતા નથી? મ્હેં કહ્યું તેથી કંઇ ખોટું લાગ્યું છે?" **પ્રમીલા** ઘણા ધીમા અવાજે બોલી.

"ખોટું નહિં પણ સાચું લાગ્યું છે."

"એટલે?" **પ્રમીલા** હર્ષથી અધીરી થઇ ગઇ. ત્હેને લાગ્યું કે ત્હેની આશા ફળી છે.

"મ્હેં નિશ્ચય કરી નાંખ્યો છે."

"શો કર્યો છે?" મૃત્યુ કે જીવનનો ચુકાદો સાંભળતી હોય તેટલી જિજ્ઞાસાથી **પ્રમીલા**એ પ્રશ્ન કર્યો.

"ત્હમને સ્વીકારવાનો." **પ્રમીલા**થી એક ડગલું આગળ ભરાઇ ગયું. એને લાગ્યું કે હર્ષથી ત્હેનું હૃદય ભાંગી પડશે. ત્હેના હૈયામાં એક અનિર્વચનીય ઉમળકો આવ્યો. એ એકદમ **શિરીષ**ની પાસે ગઇ. ત્યાં સ્હામા ખંડની બારીમાંથી કોઇએ ખોંખારો ખાધો. બન્ને ચમક્યાં. **પ્રમીલા** બે ડગલાં પાછળ ખસી ગઇ.

"**શિરીષ** મ્હારા અન્તરનો હર્ષ ત્હમને શી રીતે બતાવું? અત્યારે તો મ્હને આનન્દનું ઘેન ચ્હડે છે. હું જાઉં છું. સ્હવારમાં આવીશ." **પ્રમીલા** તો હર્ષથી ઘેલી બની ગઇ હતી. એ પોતાના ખંડમાં જઇને એ હર્ષનાં સ્વપ્નાં જોતી નિદ્રામાં પડી ગઇ. **શિરીષ** પણ ઉંઘી ગયો.

સ્હવારમાં વ્હેલો ઉઠીને નિત્યકર્મ કરી **શિરીષ** પોતાના ખંડમાં પાછો આવ્યો ત્યારે ત્હેના ટેબલ ઉપર એક કવર પડ્યું હતું. ઉપર ત્હેના શેઠના હસ્તાક્ષરમાં ત્હેનું નામ લખેલું હતું. એ તો આશ્ચર્ય જ પામ્યો કે 'શેઠે આ શું મોકલ્યું હશે?' તર્ક વિતર્ક કરતાં ત્હેણે એ કવર ઉઘાડ્યું. અંદર સો–સોની પાંચ નોટ હતી ને એક ન્હાનો પત્ર હતો. **શિરીષે** તો ઘડીક બધું દિઙ્મૂઢ બનીને જોયા કર્યું ને પછી પત્ર વાંચ્યો.

મિ. શિરીષ.

મ્હેં ધારેલું કે ત્હમે વિદ્વાન છો, સંસ્કારી છો એટલે ચારિત્ર્યમાં પણ ત્હેવા જ હશો. પણ થોડા વખતથી ત્હમારો ને **પ્રમીલા**નો સંબંધ જોતો આવ્યો છું. તે ઉપરથી મ્હને વ્હેમ આવતો હતો ને તે

વ્હેમ ગઈ રાત્રે મ્હેં સાચો પડેલો જોયો છે. ત્હમારે જાણવું જોઇએ કે આ એક ખાનદાન કુટુંબનું ઘર છે. મધરાતે એ ઘરની કુમારિકાને ત્હમારા ખંડમાં બોલાવો છો એનો અર્થ શો? ત્હમે તો ચાલ્યા જશો પણ આવું કોઇ જાણે તો એ છોકરીના ભવિષ્યનું શું?

મ્હારે ત્હમારા તરફથી કશો યે ખુલાસો નથી જોઇતો. આ સાથે ત્હમારો બે માસનો પગાર બીડયો છે. ત્હમારે હવે વ્હેલામાં વ્હેલી તકે અહીંથી ચાલ્યા જવું.

× × × × × × ×

માથે વજ્ર પડયું હોય તેમ શિરીષ સ્તબ્ધ બની ગયો. ઘડીક તો પોતાની આંખને પણ ન માની. બેવાર ત્રણવાર ચારવાર એ પત્ર વાંચ્યો. એને પછી ખાત્રી થઇ કે ત્હેના શેઠે એ લખ્યો છે. 'અરર, આ હું શું વાંચું શું? મ્હારી ઉપર આટલું મ્હોટું આળ?' એનાથી એ ન સ્હેવાયું. જેણે પ્રમીલા સ્હામે મીટ માંડીને જોયું પણ નથી એની ઉપર આવું દોષારોપણ એ ત્હેનાથી કેમ સ્હેવાય? ત્હેને તરત એકદમ ક્રોધ ચ્હડી ગયો. 'જહન્નમમાં જાય આ બધી દુનિયા ને સાથે પ્રમીલા પણ! મ્હારે એ બધાંની શા માટે પરવા કરવી જોઇએ? કાલે મ્હારૂં મન જરાક ચળ્યું ને દુનિયાદારી તરફ વળ્યું એટલામાં જ આ પ્હેલો અનુભવ! મ્હારે એ કશાનું કામ નથી. મ્હારે મ્હારૂં જીવન જીવું છું તે ઘણું છે. મ્હારે પ્રમીલાનું કે કોઇનું કામ નથી. દુનિયાની આટલી કડવાશો પીધી; હવે વળી પાછી પીવા હું શા માટે તૈયાર થયો? મ્હારે કશું જ જોઇતું નથી.' એવી ને એવી વિચારમાળામાં એ ખંડમાં આંટા મારવા લાગ્યો.

પ્રમીલા આજે કંઈ ઑર ઉલ્લાસમાં ઉઠી. વ્હેલી વ્હેલી ન્હાઇ ધોઇને મોઢું માથુ સરખાં કર્યાં. આજ એનું રૂપ પણ કંઈ અજબ ખીલ્યું હતું. પણ આજ શિરિષની પાસે રોજની માફક બેધડક જવાની ત્હેની હિમ્મત ન્હોતી ચાલતી. આજે એનો મિત્રભાવ ઉડી ગયો હતો અને કોઇ બીજો જ ભાવ ત્યાં આવ્યો હતો. શાથી પણ આજ શિરીષ પાસે જતાં એ શરમાતી હતી. ત્યાં જવાની તૈયારી કરે ને એનું મોઢું લજ્જાથી ગુલાબી ગુલાબી થઇ જતું હતું. આજ એને શા બ્હાને શિરીષ પાસે જવું એ ન સુઝયું. અન્તે નોકર પાસે બગીચામાંથી ફૂલ મંગાવ્યાં અને ત્હેનો એક સુન્દર ગુચ્છ બનાવ્યો. એ લઇને શરમાતી શરમાતી એ ચાલી. શિરીષના ખંડનું બારણું બંધ હતું. ત્યાં જઇને એ ઉભી રહી. એનાથી ઉઘાડીને જવાની તરત હિમ્મત ન ચાલી. ધીમેથી જરાક બારણું ધકેલ્યું ને તડમાંથી જોવા લાગી કે શિરીષ શું કરે છે. પણ એણે જે જોયું એનાથી તો એ હેબતાઈ જ ગઈ. શિરીષે પોતાનો બધો સામાન બાંધીને તૈયાર કરી મૂકયો હતો. જે બાકી હતો તેની તૈયારી કરતો હતો. પ્રમીલા કશું સ્હમજી શકી નહિં. એણે ધક્કો મારી બારણું ઉઘાડી નાંખ્યું.

"આ બધું શું કરવા માંડયું છે?" બધા સામાન ઉપર જિજ્ઞાસાથી દૃષ્ટિ ફેરવી તે બોલી. "આ કયાંની તૈયારી કરો છો?"

"હું એ પ્રશ્નનો એક જ શરતે જવાબ આપીશ અને તે એ કે ત્હમારે એ જવાબ લઇને અહીંથી ચાલતાં થવું." દૃઢતાથી ને કંઈક કઠોરતાથી શિરીષે જવાબ આપ્યો.

"એટલે શું? હું આ બધાનો કશો અર્થ નથી સ્હમજી શકતી. રાત્રે ત્હમે શું કહ્યું હતું? અને અત્યારે આ શું?" હજી પ્રમીલાને કાંઈ જ સ્હમજાતું ન્હોતું.

"હું વધારે જવાબો નહિં આપી શકું. આ પત્ર વાંચો ને અહીંથી ચાલ્યાં જાઓ." હવે એ જરા કર્કશ બન્યો. પ્રમીલાથી એ ઉત્તર સ્હેવાયો નહિં, અને થયું કે 'એવો મ્હેં શો અપરાધ રાતથી અત્યાર સુધીમાં કર્યો છે કે આમ શિરીષને બોલવું પડે છે?' ત્હેણે એ જાણવા પેલો પત્ર હાથમાં લીધો. પિતાના અક્ષર ઓળખ્યા. વાંચ્યો.

“ એટલે ત્હમે જાઓ છો જ?” અધીરાઈથી એ બોલી.

“ હા. ત્હમારા પિતાને, ત્હમને યોગ્ય લાગે તો, ખાત્રી આપજો કે શિરીષ જેટલો સંસ્કારી છે તેટલો જ ચારિત્ર્યવાન છે. અને મ્હેં ત્હમને કોઇ દિવસ મ્હારા ખંડમાં બોલાવ્યાં નથી. જ્યારે જ્યારે ત્હમે આવ્યાં છો ત્યારે ત્હમારી મેળે જ આવ્યાં છો. એ વાતની પણ ખાત્રી કરાવજો. મ્હેં ત્હમને કોઇ દિવસ સ્પર્શ સરખો યે કર્યો નથી એનાં એક ત્હમે ને બીજો ઇશ્વર સાક્ષી છે. દુનિયાને માનવું હોય તો ભલે માને કે શિરીષ ચારિત્ર્યહીન છે. મ્હારે હવે ત્હમારી કોઇની પરવા નથી. આટલી ખરા હૃદયથી નોકરી કરી, આટલા નિર્મળ હૃદયે અહીં ઘરની વચ્ચે રહ્યો છતાં આટલા મ્હોટા કલંક સાથે રજા આપો છો એ મ્હને બહુ જ ત્રાસદાયક લાગે છે એટલું એમને કહેજો. બસ, હવે ત્હમે જાઓ.” શિરીષે કૈંક કઠોરતાથી ને કૈંક કરુણતાથી ખુલાસો કર્યો.

પ્રમીલાની તો હોંસ ઉલ્લાસ બધું ભાંગી પડયું. એક ખુરશી પર એ બેસી ગઇ. ત્હેને સ્હમજાતું ન્હોતું કે પિતાએ આમ શા માટે કર્યું. શિરીષ ઉપર આવા દોષનું આરોપણ? ત્હેનું હૈયું સળગવા લાગ્યું. ત્હેની આશાઓ ત્હેમાં હોમાવા લાગી, ‘શિરીષ જશે? અરરર, એ કેમ સ્હેવાશે? એના વિના હવે ઘડીએક પણ જીન્દગી કેમ જાય? અરે, હું જીવી જ કેવી રીતે શકીશ.’ ઓચિન્તી એ રડી પડી. ટેબલપર માથું મૂકીને ધ્રૂસ્કે ધ્રૂસ્કે રડવા લાગી. એનો આખો રૂમાલ ભીંજવી નાંખ્યો. “ શિરીષ, શિરીષ ત્હમે ન જાઓ. હું બાપુજીને સ્હમજાવીશ. કહેશો તો માફી મંગાવીશ. ત્હમે જે કહેશો તે કરાવી આપીશ. પણ એટલું માગું છું કે ત્હમે રોકાઓ. ત્હમે કાલે રાત્રે શું કહ્યું હતું? મ્હારાથી હવે ત્હમારા વિના એક ઘડી પણ નહિં રહેવાય હો. હજી યે મ્હારે ચોકખું કહેવું પડશે કે મ્હેં ત્હમને જ મ્હારૂં હૃદય આપ્યું છે? શિરીષ, શિરીષ, ત્હમે સ્હમજો. હું ત્હમારા વિના ઝૂરીને મરી જઇશ હો. એનું પાપ ત્હમને લાગશે. આટલા બધા કઠોર ન બનો. મ્હારા હૃદયની વેદના વધારે તો કયા શબ્દોમાં કહું? ત્હમે જાઓ છો એ વિચાર જ મ્હને બહુ ત્રાસ આપે છે. હું શી રીતે જીવીશ?” શિરીષનું પત્થરનું હૃદય બિલકુલ ન પીગળ્યું. રાક્ષસી કર્કશતાથી એ બોલ્યો: “ પ્રમીલાબ્હેન, ત્હમે હવે અહીંથી જાઓ. મ્હારી ઉપર વધારે કલંક આવશે. હું હવે નહિં જ રોકાઇ શકું. ત્હમે મ્હારાં બ્હેન હતાં ને છો. હવેથી એ સંબંધ પણ તૂટે છે.” પ્રમીલાના હૃદય ઉપર એ શબ્દો વીજળીની જેમ પડયા. એને હવે કશું બોલવું સૂઝયું નહિં. ત્હેનું અરધું ચેતન હરાઇ ગયું. જાણે ભયંકર નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ એ સડાક ઉભી થઈ ગઇ. “ શિરીષ!” બોલતાં બોલતાં ગળગળી થઇ ગઇ. “ મ્હેં...........” એનાથી આગળ બોલી શકાયું નહિં. એ નીચે મોઢે ખંડની બ્હાર ચાલી ગઇ. શિરીષે બધો સામાન તૈયાર કરી નાંખ્યો હતો. કપડાં પહેર્યાં ને નોકરને ટેક્સી લાવવા કહ્યું. શેઠની મોટરમાં ન જવાનો ત્હેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. ટેક્સી આવી ને સામાન મૂકાવ્યો. શેઠની અને શેઠાણીની રજા લેવા નોકરને ત્હેમને બોલાવી લાવવા કહ્યું. એ બન્ને આવ્યાં. હસતે મોઢે રજા લીધી ને જવાને વળે છે ત્યાં પ્રમીલા હસતી હસતી આવી. ને શિરીષના કોટમાં ફૂલ ખોસવા લાગી. ખોસતાં ખોસતાં બોલી: “ મ્હને યાદ કરજો હો.” એટલું બોલીને ફૂલ ખોસી રહી ત્યાં એ અચાનક ઢળી પડી. શિરીષે ત્હેને ઝીલી લીધી, બધાં નવાઈ પામ્યાં કે આ શું થયું? બધાં દોડાદોડ કરવા લાગ્યાં. પાંચ મીનીટ થઇ ત્યાં પ્રમીલાનું શરીર ઝાંખું પડી ગયું. દશ મીનીટ થઇ ત્યાં શરીરના બધા ધબકારા બંધ પડી ગયા.

પ્રભુ ! રાખજે અખંડ એની જ્યોત

મ્હારા મન્દિરિયે અન્ધારાં ઘેરાય:
દીવડાયે વળી ઝાંખા થઈ લ્હેરાય:
પ્રભુ! રાખજે અખંડ એની જ્યોત. ધ્રુવ૦

એવાં શાં પાપ પ્રકટ્યાં પ્રભુ!
કે થયો તુજ પ્રકોપ ?
મેઘ ગગડે આકાશે જાણે,
છૂટી ગેબમાંથી તોપ !
મ્હારા મન્દિરિયે અન્ધારાં ઘેરાય.

પવન ફુંકાયે સનનનન ને,
અન્ધારૂં છાયું ઘનઘોર:
માર્ગ સૂઝે નવ જરીયે પ્રભુ !
જાઉં હવે કઈ કોર ?
મ્હારા મન્દિરિયે અન્ધારાં ઘેરાય.

માનતો' તો હું આજ લગી કે,
મ્હારે ભીતિ ના લવલેશ:
ભ્રમમાં ભૂલ્યો હાય ! બધું ને,
હાર્યો હવે હું પરમેશ:
મ્હારા મન્દિરિયે અન્ધારાં ઘેરાય.

પાપ પુણ્ય ભર્યાં જગમાંહી,
છું હું પામર તુજ બાળ:
પુણ્ય પન્થનો પ્રવાસી કરી
નાથ ! લેજે મ્હારી સંભાળ:
મ્હારા મન્દિરિયે અન્ધારાં ઘેરાય.

રમણીક કીશનલાલ મ્હેતા

જીવનનો આનંદ

જેઠાલાલ જોષી 'વિશારદ'

સૃષ્ટિમાં રહેલી પ્રત્યેક વસ્તુ આનંદ મહોદધિમાં મગ્ન થવા સતત પ્રયત્નશીલ હોય છે. અને જેવું જીવન તેવોજ તેનો પ્રયત્ન. સૃષ્ટિમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ કૃતિ મનુષ્ય છે. જેટલો મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે તેટલો ઉત્કટ તેનો પ્રયત્ન છે. જીવન દરેક વસ્તુને હોય છે પણ સૌથી વધારે જીવન જીવવાનો મહદાદર્શ મનુષ્ય કૃતિમાં જણાય છે. આનંદ એવી અપૂર્વ વસ્તુ છે કે જેને મેળવવા દરેક જીવ આકર્ષાય છે.

આ આનંદ પોતાના યથાર્થ વિકાસમાં હોય છે. કમલનો આનંદ તેના સ્વકીય વિકાસમાં છે એટલે કે તેના અક્ષત પરાગમાં છે. નદીનો આનંદ તેના સતત પ્રવાહમાં છે. આ પ્રમાણે સમગ્ર સૃષ્ટિ પોતાની અનેક વિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પોતાના જીવન રસને સતત વહેતો રાખી આનંદ મગ્ન રહે છે.

મનુષ્ય સિવાયની બીજી સૃષ્ટિ પ્રકૃતિના એક દૃઢ નિયમને વશ વર્તી એક ધારૂં જીવન ગુજારે છે ત્યારે માનવજાતિ ભાવના અને બુદ્ધિ પ્રાધાન્ય પ્રાણી હોઈ પ્રકૃતિના નિયમોની મીમાંસામાં ઉતરે છે. અને પોતાના માટે વિશેષ આનંદપ્રદ સ્થિતિ અને માર્ગ કયા હોઇ શકે તેના નિર્ણય કરવામાં પોતાને સ્વતંત્ર માને છે. આ યોગ્ય છે. આમાંજ મનુષ્યની શ્રેષ્ઠતા રહેલી છે. આ શ્રેષ્ઠતામાં મનુષ્ય પ્રસંગ આવ્યે પ્રાણાર્પણ સુધીના સાહસો ખેડી શકે છે. તે તેવા આનંદોનેજ અખંડ આનંદ આપનારા માને છે. આનંદ એજ જીવનનું અંતિમ ધ્યેય છે.

આનંદ મેળવવા મનુષ્ય અનેક માર્ગો યોજે છે. તેમાંના કેટલાક તદ્દન વિરોધી પણ નીવડે છે ત્યારે કેટલાક ક્ષણિક આનંદ આપનારા હોય છે. આ માર્ગોની યોજના કરતી વખતે મનુષ્ય પોતાના સંસ્કાર પ્રમાણે બંધાએલી બુદ્ધિથીજ તેના સારા નરસાની કસોટી કરી લે છે: અને તે પ્રમાણે જીવન જીવવા પ્રયત્ન કરે છે. જો મનુષ્યના સંસ્કારો યોગ્ય કર્તવ્ય કર્મો દ્વારા સંસ્કારી બન્યા હોય તો પોતાના નિર્ણયમાં તે બહુજ ઓછો આડે માર્ગે જઇ શકે, પણ જો તેના સંસ્કારોમાંજ અવળી દિશા હોય તો તે આનંદને બદલે વિષાદનો ભાગી થઇ પડે. પણ એક વાત નિર્વિવાદ છે કે જે મનુષ્ય આનંદ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુએ જો સતત જાગ્રત રહી પ્રયત્નવાન રહે તો તેના જીવનમાં એક દિવસ આવે છે કે જ્યારે તેને યોગ્ય દિશા સુઝે છે. આથી આનંદ પ્રાપ્ત કરવા સતત કર્તવ્યશીલ રહેવાની જરૂર છે અને આ પ્રમાણે કર્તવ્યશીલ રહેવામાં દરેક દરેક કર્તવ્ય સાચા હૃદયથી બુદ્ધિ પૂર્વક થયેલુ હોવું જોઇએ.

જ્યાં સુધી મનુષ્યના જીવનમાં જીવનરસની ધારાનો પ્રવાહ સતત વહેતો હશે ત્યાં સુધી તેને આનંદ મહોદધિમાં પહોંચવાની પૂરી આશા છે; પણ જો અનેક કારણોને લીધે આ ધારાપ્રવાહ ક્ષીણ અને શુષ્ક થઇ ગયો તો પછી વિનાશજ છે. આ ધારા પ્રવાહને સતત વહેતો રાખવા મનુષ્યે કયી જાતનો માર્ગ લેવો કે જેથી તે સુકાયા વગર પોતાના ધ્યેય તરફ અનવરોધ ગતિથી વહયો જાય? જ્યાં સુધી એ નિશ્ચય નહિ થાય કે અખંડ આનંદ—મહોદધિનું સ્થાન કયાં છે; ત્યાં સુધી આ માર્ગની રૂપરેખા આંકવી અશક્ય છે.

અખંડઆનંદ સત્યની પ્રતીતિમાં છે. સત્યની પ્રતીતિ એજ આત્મા અને પરબ્રહ્મનો અભેદ્ય સંબંધ. આત્માના પ્રતિદિનના વિકાસમાંજ આનંદ રહેલો છે અને તે વિકાસની અવધિ પરમાત્મા સાથે એકતામાં છે. હવે નિર્ણય કરવો સુગમ પડશે કે અખંડ આનંદના મહોદધિએ પહોંચવા મનુષ્યે પોતાના જીવન રસને એવે માર્ગે સતત વહેતો રાખવો જોઇએ કે જેથી અનેકવિધ આપત્તિઓના ખાડા ટેકરાઓ વટાવીને પણ તે પોતાને ધારેલે સ્થળે પહોંચી શકે.

હવે આવો સતત ધારા પ્રવાહ આપણા વર્તમાન જીવનમાં સંભવિત હોઇ શકે કે કેમ? સત્ય ત્રિકાલાબાધ્ય છે. આજે પણ તે સત્યજ છે. તો પછી વર્તમાન આપણી સ્થિતિ પણ સાચી અને યોગ્ય છે. આપણા વર્તમાન સંસ્કારોમાં પાશ્ચાત્ય અને પ્રાચ્ય સંસ્કૃતિનું મિશ્રણ થાય છે ત્યારે આપણે જાગ્રત રહેવાની જરૂર છે. કોઇ પણ સંસ્કારના બીજ રોપાતાં પહેલા તેની ભૂમિ અને તેના પૂર્વ સંસ્કારોનું અવલોકન આવશ્યક છે. આપણા માટે પાશ્ચાત્ય સસ્કૃતિ કોઇ પણ રીતે લાભપ્રદ નીવડે તે સ્થિતિ નથી. આપણા સંસ્કારો અને તેઓનો ગત ઇતિહાસ બહુજ બહોળો અને પ્રાચીન છે. આ સ્થિતિમાં માત્ર સ્વાર્થવૃત્તિએ વર્તમાનશાસનના નામે ગુલામીમાં રીબાવનારી જાતિના આંધળા અનુકરણમાં આપણી સંસ્કૃતિ પોષાશે આ આશાજ નિર્મૂળ છે. જ્યાં આપણા કર્તવ્ય માર્ગનો નિર્ણય કરવામાં આપણા સંસ્કારોમાંજ વર્ણસંકરતા આવી ગઇ હોય ત્યાં સત્ય પ્રતીતિની આશા અસ્થાને છે. આથી તો દુઃખ અને દિલગીરીનો અવળો માર્ગ સામે ઉભો થયો છે. જો આપણને સમજાયું હોય કે આ તો આપણે ભુલ્યા છીએ તો હવે આપણે એ દિશામાં આગળ વધી અંતર વધારવા કરતાં પાછા ફરી આપણા સાચા માર્ગેજ વળવું જોઇએ. વર્તમાન પરિસ્થિતિને જોતા કહી શકીશું કે આપણી ભૂલ કંઇક અંશમાં સમજાઇ છે ખરી. હવે આપણે એકદમ સન્માર્ગે ચઢી ગયેજ છુટકો છે.

જડવાદથી સત્ય પ્રતીતિનો સંભવ શાનો હોય? આપણે જડવાદને સત્યમાર્ગ માની બાહ્ય સૃષ્ટિમાં ખુબ ભટકયા છીએ. સાચો આનંદ આપણા અંતરમાં છે. સત્યનો નાદ આપણા અંતઃકરણમાં સતત થાય છે. બાહ્ય ભટકનારાઓને પોતાનામાં થતો નાદ આંતર જીવનમાં વળ્યા વગર ક્યાંથી સંભળાય? આ અંતરનાદ દુંદુભિસ્વરે કહી રહ્યો છે કે 'ઓ આનંદ–મહોદધિમાં પહોંચવાના ઇચ્છુકો! બહાર ભટકવાનું મૂકી દો. અંતર શુદ્ધિ કરો. આનંદનો મહાસાગર ઉછાળા લઇ તમારા ચરણોને સ્પર્શવા પોતાની મેળે આવશે.

અંતર શુદ્ધિ એજ ખરેખરો માર્ગ છે. અંતર શુદ્ધિ વડેજ આપણું સાચુ કર્તવ્ય દષ્ટિગોચર થશે. સાચા કર્તવ્યની ઝાંખી થતાંજ આખુ જીવન આનંદ નદનો સંગમ પામશે. અંતર શુદ્ધિ માટેનો સાચો તપસ્વી પોતાના જીવનની પ્રત્યેક પળે જાગ્રત રહેશે અને જોશે કે એક પણ રાષ્ટ્ર વિરોધક કાર્ય પોતાના જીવનમાં નથી. અખંડ આનંદના મહાસાગરમાં રાષ્ટ્ર જેવા ખાબોચીયા નથી; પરન્તુ રાષ્ટ્રો ખાબોચીયા નથી પણ એક મહાન સાગરના અમુક નામે ઓળખાતા ભાગ છે. જ્યાં સુધી આ ભાગો સુસંપન્ન અને સમૃદ્ધ નથી ત્યાં સુધી મહાસાગરની સ્થિતિજ કયાં છે?

અખંડ આનંદના ઉપાસકો માટે રવીન્દ્રનો 'વિશ્વબન્ધુત્વ' મહાત્માજીના 'સત્ય અને અહિંસા,' યોગી અરવિન્દનો ' પૂર્ણયોગ ' જગદીશ અને રૉયનું ' વિજ્ઞાન,' લાલાજી અને દેશબંધુનો આત્મભોગ, લોકમાન્યના વિશાળ ' જ્ઞાન ' અને ' અનુભવ ' આ સૌ માર્ગદર્શકો છે. આવા સમર્થ ભોમીઆઓને સાથે રાખી જીવનમાં સતત કર્તવ્યશીલ રહેવામાંજ અખંડ આનંદ સમાએલો છે.

આનંદના અનેકવિધ માર્ગ છે. અને તે દ્વારા વર્તમાન યુવક સમાજ આનંદ મેળવવા પ્રયત્ન આદરે છે; પણ આત્મશુદ્ધિદ્વારા સત્ય પ્રતીતિ સિવાય અખંડ આનંદ દુર્લભ છે. મોજશોખ, રંગરાગ વૈભવ અને વિલાસિતામાં આનંદ જોનારા ભુલતા જણાય છે. આ આનંદ ક્ષણિક અને પરિણામે વિનાશકારી છે, આવા આનંદના ઉપાસક બની આપણે યુવકોએ રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતાના વિઘાતકો નીવડયા છીએ. જે આનંદથી રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતા હણાતી હોય તે આનંદ નહિ પણ આપણો આત્મઘાત છે. જ્યાંસુધી ભારત સ્વતંત્ર નહિ હોય ત્યાં સુધી આપણી આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની ઉપરોક્ત પ્રવૃત્તિઓ વિષમય છે. આત્માની સ્વતંત્રતા વિના આનંદ કેમ હોય ? સ્વાધીન આત્મતંત્ર વગર અખંડ આનંદ ઝાંઝવાનું જળ છે. આજે પોતાને યુવા કહેવડાવનાર અગર વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં સંતોષ માની આનંદ માણે તો તેણે મળના કીડાની જેમ મર્યેજ છુટકો છે, સાચા આનંદના ઉપાસકો આવી પેટભરૂ કીટદશા પળવાર ન સ્વીકારી શકે.

સાચા આનંદના આ રાજમાર્ગો છે. વર્તમાન યુવાનો આ દિશામાં કુચ કદમ કરે તેમાંજ ખરી બ્રહ્માત્મૈક્ય સ્થિતિ છે.

ચિન્તન ધ્વનિ

[વસંત-તિલકા]

(સૉનેટ)

અંગે દિપે અવનવા અગ્નિ-મેઘ-વર્ણ:
રંગો મહીં પ્રકટતા રસવ્યોમ દીપ:
દીવા બધા ઝળહળે તુજ નામ તેજે:
તેને પ્રભુ પ્રણમું હું દિન રાત સ્હેજે:
આકાશ શું જીવન ભવ્ય ઘુમે અમાપ:
આયુષ્યની લહરીના ઉછળે જુવાળ:
બન્ને વિષે વસી રહ્યા રવિ ચન્દ્ર તારા:
તેમાં નિહાળી નમું પાવક પ્રેમ જ્વાળા:
આ શીરથી વહી જતી સુરસાળ ગંગા:
તેને પ્રતિ કણ ભરી અદભૂત લીલા:
લીલા તણે અણુ અણુ પૃથિવી હજાર:
પોકારતી અડગ પ્રકૃતિ તત્ત્વ-સાર:
ઓ, કાળના પરમ પાલક વન્દુ પિતા:
હૈયું ભરી ખુબ ગઉં તુજ ગુણ-ગીતા:

મોહિનીચન્દ્ર

હૃદયનો ઘા

કૃષ્ણચંદ્ર ગંગાશંકર ભટ્ટ

સભ્ય, સાહિત્ય ઉત્તેજક સમાજ.

"રમણિકરાય, વિજયાનો વિવાહ સુરેશ સાથે કરવાનો મારે વિચાર છે. તમારી શી ઇચ્છા છે?"

"અત્યારથી શી ઉતાવળ છે? બન્નેને મોટાં થવા દો. આગળ ઉપર જોઇ લેવાશે."

"વિવાહ કરી મૂકવામાં શું જાય છે?"

હજુ સુરેશ ભણે છે. આ વાત જાણી તેના મન ઉપર જુદી અસર થાય, અને તેનો વિદ્યાભ્યાસ કાંઇક મોળો પડે એમ મારૂં માનવું છે."

"ના, ના, તે ખોટું છે. સુરેશ કાંઇ નાદાન નથી. તેનું વય પણ સોળ વર્ષનું થયું છે. વિજયા પણ તેર વર્ષની થઇ છે. તે બન્ને સાથે મળે છે, ત્યારે તેમની અંતરોર્મિ પરસ્પરના પ્રેમનું દર્શન કરાવે છે. વિજયાની માતાએ આ એક વખત બારીકાઇથી તપાસ્યું હતું. મને તો નિશ્ચય થયો છે કે તે બન્ને પરસ્પર ચાહે છે, અને તેથી તેમનું લગ્ન સુખદાયી નિવડશે. વળી સુરેશ હવે મેટ્રિકમાં પસાર થઇ જશે. તે ચાલાક અને કાળજીવાળો છે. આપણે પણ મિત્રો છીએ. એટલે આ સંબંધ થાય તો આપણી સ્નેહગ્રન્થી પણ દૃઢ થાય."

"ઠીક ત્યારે, હું તમારી સૂચના માન્ય રાખું છું. પરન્તુ લગ્ન તો હાલ કરવું નથી. સુરેશ પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ કરી રહે, અને ધંધે વળગી પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે; ત્યારે જ તેમને પરણાવવાનાં હો?"

રમણિકરાય અને મદનમોહન એકજ જ્ઞાતિના ગાઢ મિત્રો હતા. તેમને એક પુત્ર અને પુત્રી અનુક્રમે હતાં. સુરેશ બાલ્યવયથી જ ભણવામાં હોંશીયાર હતો. તેની સાથે તે ચારિત્ર્યવાન અને સુશીલ હતો. તેના સદ્‌ગુણોથી અને માયાળુ સ્વભાવથી તે સર્વ કોઇને પ્રિય થઇ પડતો. મદનમોહન તો તેના તરફ વધારે આકર્ષાયા હતા. તેમની પુત્રી વિજયા પણ ગુણીયલ હતી. તેના

પિતાએ સુરેશ સાથે જ તેને પરણાવવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરી મૂક્યો હતો. અને વિજયા તથા સુરેશ બન્નેય આ સંકલ્પ ફલીભૂત થાય એમ હૃદયથી ઇચ્છતાં હતાં.

રમણિકરાયની આ વિષયમાં કાંઇક અનિચ્છા હતી. પોતાનો પુત્ર વિદ્યાર્થીજીવન સમાપ્ત કરી ધંધે વળગે, અને પોતાનો નિર્વાહ સ્વતંત્ર રીતે કરી શકે એવો બને, ત્યાર પછીજ તેની સંમતિથી લગ્ન થવાં જોઇએ, એવો તેમનો અભિપ્રાય હતો. વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં થયેલાં લગ્ન વિદ્યાર્થીનું મન વિક્ષિપ્ત કરી અભ્યાસમાં બાધારૂપ નિવડે છે એમ તેમણે અનુભવથી ખાતરી કરી હતી. લગ્ન પણ યુગલની પૂર્ણ સંમતિથી થવાં જોઇએ એમ તે ઇચ્છતા હતા. અને સુરેશ તથા વિજયાનો તેવા અભિલાષ છે, એવું જ્યારે તેમણે જાણ્યું ત્યારેજ તે સંમત થયા. સુરેશ તથા વિજયાએ આ સમાચાર જાણ્યા ત્યારે તેમના આનંદનો પાર રહ્યો નહીં.

સુરેશ મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી અમેરિકા ગયો. તેના પિતાની સ્થિતિ સારી હતી. એટલે તે આર્થિક ઉપાધિથી રહિત હતો. ત્યાં ચાર વર્ષ રહી તેણે ઇલેકટ્રીકલ એન્જીનીયરની પરીક્ષા માન સહીત પસાર કરી. થોડો વખત વધુ અનુભવ મેળવી તે પોતાની માતૃભૂમિમાં આવ્યો. મુંબાઇના બારામાં આવતાં તેનાં સ્નેહી સંબંધી સ્વજનોએ તેને વધાવી લીધો, અને માનપૂર્વક પોતાના વતન અમદાવાદમાં આણ્યો. હવે તે પોતાનાં પ્રિય માતપિતા ઉપરાંત સાસરીયાના અખંડ આલ્હાદનું પાત્ર થઇ પડ્યો.

સુરેશ અને વિજયાના લગ્નનો દિવસ નિયત થયો. તે બન્ને સ્નેહી હૃદયો પોતાના પાણિગ્રહણની રાહ પ્રસન્નતાથી જોવા લાગ્યાં.

અમેરિકાથી આવે બે માસ પણ પૂર્ણ નહીં થયા હોય, એટલામાં તો સુરેશ એક મહાન આપત્તિનો ભોગ થઇ પડ્યો. ક્રૂર દૈવને આ પ્રેમી યુગલનું સંમિલન થાય એ વિષમ લાગ્યું. અકસ્માત સુરેશના મકાન ઉપર પોલિસનો દરોડો પડ્યો. અમેરિકામાં અઘટિત ચળવળ ચલાવવામાં ભાગ લીધાનો શક આવવાથી તેને પરહેજ કરવામાં આવ્યો, અને સહસા કોઇ અજ્ઞાત સ્થળે તેને કારાગૃહમાં મોકલી દેવામાં આવ્યો. રમણિકરાય અને મદનમોહને તેને નિર્દોષ ઠરાવવા અનેક પ્રયાસો કર્યા, પણ તે સર્વ વ્યર્થ ગયા.

વિજયા નિરાશ થઇ ગઇ, અને પોતાના હૃદયવલ્લભ ક્યારે ઘેર આવે તેની પ્રતીક્ષા કરવા લાગી. કેટલાય દિવસો સુધી તેણે અન્નનો ત્યાગ કર્યો. તેનું શરીર કૃશ થઇ ગયું, અને તેની મોહક મુખમુદ્રા પણ મ્લાન થઇ ગઇ. તે હવે વધુ સમય આ દુનિઆની નિવાસિની નહીં રહે એમ સર્વને ભાસ્યું. તેનાં માતપિતા પણ ચિન્તાસાગરમાં મગ્ન થઇ ગયાં હતાં. એક બાજુએ આવો સુજ્ઞ જામાતા ગુમાવ્યો અને બીજી બાજુએ પોતાની એકાકી સુશીલ પુત્રીના પ્રાણ પણ ભયમાં હતા. એ વિચારોએ તેમને મુઝાવી નાખ્યાં. અનેક ઉપાયો કર્યા. પરન્તુ વિજયાની વિરહવેદના શમી નહીં.

રમણિકરાયની પણ તેવીજ દશા હતી. પોતાનો પુત્ર આવી કોઇ ચળવળમાં ભાગ લે એવો નથી એમ તેમનો દૃઢ અભિપ્રાય હતો. પ્રથમથીજ સુરેશ સરળ અને સિધે માર્ગે જનારો હતો. અમેરિકામાં પણ તે પોતાના અભ્યાસમાંજ લીન રહેતો, અને તેના શિક્ષકો પણ તેને માટે તારીફ કરતા. પરન્તુ તેની દક્ષતા અનેક જણના દ્વેષનું પાત્ર બની હતી, જેને પરિણામે આ પ્રપંચ રચાયો હતો. અત્યન્ત દિલગીરી સાથે રમણિકરાયે મદનમોહનને કહ્યું. "ભાઇ, સુરેશ ક્યારે છુટશે તે કહી શકાય નહીં. તે જતાં જતાં કહી ગયો છે કે આ તદ્દન પ્રપંચ જાળ છે. મારી એક વિનંતિ છે તે માન્ય કરશો ?"

"શું છે?" મદનમોહને ઉદ્વિગ્ન સ્વરે કહ્યું. "હવે વિજયાને અન્ય સ્થળે પરણાવો. તેની ઉંમર થઇ ગઇ છે. ક્યાં સુધી બેસી રહેશો?"

"એ શું બોલો છો? જ્યાં સુધી સુરેશ નહીં આવે, ત્યાં સુધી વિજયાનું લગ્ન પણ મુલતવી રહેશે. તેની દશા તો તમે નરી આંખે નિહાળી છે. બિચારી સુરેશ વિના તો ઝુરી મરે છે. તે શું બીજે પરણવા માને કે?"

"ભાઇ, હવે તેને બીજે પરણાવવી તો જોઇએ. તે સોળ વર્ષની થઇ ગઇ. કન્યાકાળ વીતી ગયો છે. તેને સમજાવીને લગ્ન કરી દો. સુરેશના ભવિષ્યનું હવે નિશ્ચિત ન કહેવાય. છૂટે તો આજેય છૂટે, નહિ તો વર્ષો પણ થઇ જાય. માટે વિચારો તો સારૂં."

મદનમોહન આ વિષયમાં પૂર્ણ વિચાર કરી એક દિવસ વિજયાની પાસે વાતચીત કરવા બેઠા. પરન્તુ તે અર્ધી પણ નહીં થઇ હોય, તેવામાં વિજયા દુઃખિત હૃદયે કહેવા લાગી. "પિતાજી, સુરેશ સિવાય અન્ય કોઇ મારે બન્ધુ સમાન છે. જ્યારે તે આવશે ત્યારે લગ્ન થશે. પ્રતીક્ષા કરતાં કરતાં વર્ષો વીતી જાય તોય શું? મારા હૃદયથી તો હું તેમને વરી ચૂકી છું. પરમાત્મા હવે મારા આક્રંદ સામું નહિ જુવે? હવે તો અવધિ થઈ ગઇ. જરૂર તે મુકત થવા જ જોઇએ."

પોતાની પ્રિય પુત્રીનો દૃઢ સંકલ્પ સાંભળીને મદનમોહને અન્ય સ્થળે વિવાહ કરવાની ઇચ્છાને તિલાંજલી આપી, અને સુરેશના છૂટવાની રાહ જોવા લાગ્યા.

પરમાત્માએ વિરહી વિજયાની વિનંતિઓ ઉરમાં ધારણ કરી. ચાર માસ વ્યતીત થયા પછી ભગવાન ભાસ્કર દેદિપ્યમાન થતાની સાથેજ પ્રભાતમાં સુરેશ પણ પોતાના દ્વાર આગળ પ્રકાશી રહ્યો. આ દૃશ્ય જોઇ રમણિકરાય, અને તેમનાં પત્ની અતિશય વિસ્મિત થઇ ગયાં. સગાં, વહાલાં સર્વ ભેગાં થઇ સુરેશને ઓવારણાં લેવા લાગ્યાં. આજનો દિવસ સર્વ સ્નેહી મંડળને માંગલિક થઇ પડ્યો, મદનમોહન અને તેમનાં પત્ની પણ આ સમાચાર જાણતાંજ હર્ષના પૂર આવેશમાં આવી પહોંચ્યાં, અને ખબર પૂછવા લાગ્યાં. વિજયાના શ્રુતિપથ ઉપર આ પુનિત સમાચાર પડયા હશે ત્યારે તેના અંતરમાં શી ઉર્મિઓ ઉછળતી હશે, તેનો ખ્યાલ વાચક કરી લેશે. સુરેશના શિક્ષકોને જ્યારે સમાચાર મળ્યા કે તે કારાગૃહમાં વિના દોષે સપડાયો છે, ત્યારે તેમણે લાગવગથી સરકારને તેના નિર્દોષપણાની પ્રતીતિ કરી આપી. સરકારને પણ આ વ્યકત થતાં સુરેશને મુકત કર્યો, અને બદલામાં સારી નોકરી આપી. કારાગૃહમાં તેને બીલકુલ દુઃખ નહતું. પરન્તુ પોતાની ભાવિ જીવન સખીના આટલા સમયના વિયોગે તેના શરીર ઉપર અસર કરી હતી, જે વિયોગ તેને માટે કાયમનો લલાટે લખેલો હતો, અને જેનો જખમ તેના જીગરમાં સ્થાન કરીને તેને પીડવાનો હતો.

વિજયા અને સુરેશના લગ્નનો દિવસ નક્કી થયો. વિજયા હજુ મંદવાડમાંથી સાજી થઈ ન હતી. તેને જીર્ણજ્વર આવતો હતો, અને શરીર ક્ષીણ થઇ ગયું હતું. ચાલી શકવાને પણ તે અશક્ત હતી. સર્વના મનમાં તેના જીવનને માટે ચિન્તા ઉપસ્થિત થઇ હતી. ઇશ્વરકૃપાએ આ સ્નેહી યુગલનું મિલન થયું હતું. પરન્તુ હજુ તે વાગ્મિલન હતું, પાણિમિલન શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર ન હતું. દૈવના વિચારો જૂદાજ હતા.

લગ્ન માટે તૈયારીઓ ધમધોકાર ચાલી રહી હતી. મદનમોહનને વિજયા એકની એક પુત્રી હોવાથી તેમણે ખર્ચ કરવામાં પાછું જોયું ન હતું. રમણિકરાયે પણ યોગ્ય ગૃહશ્રૃંગાર કર્યો હતો. પરન્તુ લગ્નની તિથિને પહેલે જ દિવસે વિજયાને જ્વર વધ્યો. અને તેના હૃદયનો વણ રૂઝાયલો

ઘા પ્રાણઘાતક નિવડયો. સન્નિપાત થયો, ઉપરા ઉપરી ડાક્ટરો બોલાવવામાં આવ્યા. પરન્તુ વિધિની વિચિત્રતા આગળ તેમની ચાલાકી વ્યર્થ નિવડી. સાંજ પડતામાં તો શુદ્ધ સ્નેહની મૂર્તિ અવિચળ દૈવી સ્નેહને પ્રાપ્ત કરવા આ અવનીનો ત્યાગ કરી ચાલી ગઇ. ખરે પ્રણયરસભીની વિજયાએ પ્રણયને કાજેજ પોતાનો પ્રાણ આપ્યો, મરતાં મરતાં સુરેશનું જ તે રટણ કરતી હતી.

અગ્નિદાહની જ્વાળાએ સર્વ સંબંધીઓના અભિલાષોને ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યા. મદનમોહનની અનેક આશાઓ ધૂળમાં રોળાઇ ગઇ. પરન્તુ માનવીનું ધાર્યું પાર પડતું નથી, એમ ધીરજ ધરીને પોતાના દિવસો પસાર કરવા લાગ્યા. સુરેશે હવે લગ્ન નહીં કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. હજુ તે યુવાવસ્થાના પ્રવેશદ્વારેજ હતો. તેને ઘણા જીવનપ્રસંગો અનુભવવાના હતા. તેનું જીવન પાયમાલ કરી નાખવાનું તેના પિતા તથા મદનમોહન ઇચ્છતા ન હતા. વિજયાને અવસાન પામે ત્રણેક માસ થયા, એટલે મદનમોહને સુરેશને બોલાવ્યો, અને કહ્યું. " સુરેશ, દૈવની ગતિ ન્યારી છે. આપણી ઇચ્છા કાંઇ હોય, અને વિધિની ઇચ્છા કાંઇ હોય ! માટે હવે શોક કરે કાંઇ તે પાછી આવવાની નથી. તમારી આ કુમળી કાયા હવે વેડફી મારવાની નથી. તમે તો અનેક આશાઓથી ભરેલા યુવક છો. તમારી પાસે હજુ જ્ઞાતિ અને દેશ ઘણું ઘણું માગે છે. તમારા જ્ઞાનનો લાભ સમસ્ત દેશને આપી વિદ્વતાનું સાર્થક કરો, ગ્લાનિને દૂર કરો, અને સ્થિરચિત્ત થાવ. લોકોપયોગી દેશોન્નતિનાં કાર્ય કરી તમારી કીર્તિ દિગંત પ્રસારો, અને નામ અમર કરો. તેમ કરતાં વિજયા પણ અમર છે એમ માનજો. તમારા તરફ તેનો વિશુદ્ધ સ્નેહ હતો. માટે તમારો ઉત્કર્ષ નિહાળી તે સ્વર્ગમાં પણ રાજી થશે. તમારો જીવનવ્યવહાર સરળ રીતે ચલાવવા મારી વિનંતિ ધ્યાનમાં લેશો ? "

" સુરબ્બી, શું કહું ? હૃદય રડે છે. મુખમાંથી શબ્દો નિકળતા નથી. આપે કહ્યું તે બધું સત્ય છે. પરન્તુ આ અસર કાંઈ જેવી તેવી થઇ નથી. આપને શું કહેવું છે ? "

" બીજું શું હોય ? હવે તમારો જીવનપથ સુગમ બનાવવા લગ્ન કરો. જુવો મારે તમારા વિના હવે વધારે સ્નેહી બીજો કોઇ નથી. હું મારી સઘળી મીલકત તમને સોંપી દઉં છું. મારો અને વિજયાની માતાનો વિચાર હવે કાશીમાં જઇને રહેવાનો છે. અમને માસિક પચાસ રૂપિઆ મોકલજો. ત્યાં ઇશ્વર ભક્તિ કરી અમે અમારા બાકીના દિનો વ્યતીત કરીશું. જો તમને મારા પ્રત્યે શુભ લાગણી હોય, તો મારૂં આટલું કહેવું માન્ય કરો. એમજ જાણજો કે વિજયાને વર્યા છો. "

" એમ કેમ માની શકાય ? તે તો સ્વર્ગીય રત્ન હતી. તમારી ઇચ્છાનો અનાદર પણ શી રીતે થાય ? તમારા હૃદયને હવે વધુ ખિન્ન કરવા ઇચ્છતો નથી. આપ નક્કી કરો, અને હું તે પ્રમાણે વર્તવા કબુલ છું. "

" મદનમોહને રમણિકરાયને આ વાર્તાલાપ કહી સંભળાવ્યો, અને તેમણે જાતે સુરેશનો વિવાહ તેમની જ્ઞાતિના સંસ્કારી સૂર્યપ્રસાદ વકીલની પુત્રી વનલીલા સાથે કર્યો. વનલીલા પણ સુશીલ અને શિક્ષિત હતી. થોડા દિવસ પછી સુરેશચંદ્ર દગ્ધદિલથી મદનમોહનની આજ્ઞાનું પાલન કરવા માટે વનલીલા સાથે પરણ્યો. મદનમોહને કહ્યા પ્રમાણે પોતાની તમામ સંપત્તિ સુરેશને સોંપી અને કાશીમાં જઇને પોતાનાં પત્ની સાથે રહ્યા. સુરેશે તેમની ઇચ્છાનુસાર રૂપીઆ મોકલવાનો પ્રબંધ કર્યો. વનલીલાએ સુરેશને કોઇ પણ પ્રકારે ઓછું આવવા દીધું નહીં. પરન્તુ જે હૃદય સ્નેહમયી પ્રતિમાથી વિભિન્ન થયું હતું તે હૃદય ગમે તેવી સુજ્ઞ, સુંદર અને સારી અન્ય પ્રતિમાનો કેવી રીતે સ્વીકાર કરે ? થોડો સમય તો તેણે હતાશ થઇને દિનો નિર્ગમન કર્યા. પરન્તુ " દુઃખનું ઔષધ દહાડા, " એ ન્યાયથી તેનું ઉદ્વિગ્ન ચિત્ત કાંઇક શાન્ત થયું. તેને વનલીલા તરફ પણ કાંઇક ભાવ ઉત્પન્ન થયો, અને ગયેલી

વસ્તુ પાછી આવતી નથી, એમ જાણી મનમાં સંતોષ આણ્યો. પોતાનું જીવન આ સહચરીના સંયોગમાંજ વહન કરવાનું છે, અને ધર્મથી તેનેજ જીવનસખી માન્ય કરી છે, તો તેને ધર્મપત્ની ન ગણતાં દ્રોહ થાય છે, એમ ગણી તેણે સંતોષથી વનલીલા સાથે દિનો ગુજારવા માંડયા.

સુરેશે પોતાના હવેના દિવસોમાં અત્યન્ત માન સંપાદન કર્યું. મદનમોહનની દોલતનો તેણે જનહિતાર્થે વ્યય કર્યો. પોતાની ખાતર પ્રાણનું બલિદાન આપનાર વિજયાનું સ્મરણ પણ કાયમ રહે તે માટે તેણે એક વિજ્ઞાનશાળા સ્થાપન કરી તેનું નામ તેની સાથે જોડયું. પોતે પણ ન્યાય અને નીતિથી ધનવાન થયો, અને નાનાવિધ શોધખોળો કરી પોતાના દેશને તેનો લાભ આપ્યો. નવી ભાર્યા વનલીલાને પણ દ્રોહ નહીં દેતાં તેને સુખી કરી તે આનંદમાં જીવન વ્યતીત કરવા લાગ્યો.

સંધ્યા

રાષ્ટ્રધર્મ અને સાહિત્ય

દેશળજી પરમાર.

ધર્મનો સંભવ હૃદયમાંથી છે. જ્યાં સુધા હૃદય છે–હૃદયની લાગણી છે, ત્યાં સુધી આત્મા શો ‘મહતો મહીયાન્ અણો રણીયાન્’ જેવો ધર્મ પણ છે. પણ તે ધર્મ કયો?

એક કવિએ કહ્યું છે કે ‘પડતાં ધારે જે’ તેનું નામ ધર્મ. લોકસંઘના હૃદયને કલ્યાણ પંથે ધારે તે ધર્મ.

લાગણી ભવ્ય બને એટલે પ્રેરણા પ્રગટે. ભવ્ય લાગણીમાં શુદ્ધ બુદ્ધિ ભળે એટલે પ્રજ્ઞા અવતરે. પ્રેરણા અને પ્રજ્ઞા ધર્મની બે આંખો છે.

જન્મ સાથે મનુષ્યજીવમાં જન્મભૂમિ પ્રત્યે પ્રીત જોડાઇ છે. તે ખીલે છે એટલે રસઘેરી, આર્ત ને ગંભીર બને છે. ત્યારે તે ધર્મ રૂપે દશ્યમાન થાય છે. ધર્મમાં અધિકાર અને જવાબદારી બેઉ હોય; પણ અધિકારના ભોગવટા કરતાં જવાબદારીનું ઝનુન વધુ રહે.

સંપ્રદાયો અને પંથો બેસે અને બદલે; એક રાષ્ટ્રધર્મ હમેશ છે અને રહે છે. રાષ્ટ્રધર્મ માનવ ધર્મથી ભિન્ન નથી. રાષ્ટ્રધર્મના અંગે અંગમાં માનવધર્મ–મધપૂડાના મધની જેમ–ભર્યો છે.

સંપ્રદાયમાં અંગત વલણ અને સમુહવૃત્તિ (herd–instinct) છે; રાષ્ટ્રધર્મમાં જગદ્‌વૃત્તિ છે. મનુષ્ય પ્રથમ રાષ્ટ્રધર્મી હોય; પછી કોઈપણ સંપ્રદાયનો અનુયાયી હોય. વિશ્વધર્મી પણ રાષ્ટ્રધર્મી હોય તે જ થઈ શકે.

રાષ્ટ્ર આપણ સૌનો પિતા છે–દેવ છે. ભારતમાં, ભારતની માટીમાંથી આપણો જન્મ; ભારતના અન્નમાંથી આપણો પ્રાણ; ભારતીય સંસ્કૃતિ અને કુદરત વડે આત્માનું સંવર્ધન. ભારતની ધૂલિમાં પૂર્વજોની એ વિભૂતિમાં આપણા મૃત્યુની ભસ્મ મળવાની–એટલે ભારતનો દેહ અને ભારતનો પ્રાણ ભારત પ્રીત્યર્થ સમર્પણ થવો જોઇયે.

પણ દેશદેશના રાષ્ટ્રધર્મો એકબીજાના વિરોધી નથી; ઉલટા તેઓ બધા બંધુજનો જેવા છે. આજની પ્રજાપ્રજાની લડાઇઓ અને સંસ્થાનો જમાવવાની સંસ્થાઓ તો રાષ્ટ્રધર્મનું અતિ કારમું વિકૃત રૂપ છે.

વિશ્વવિશાળ માનવતા એ સૌ રાષ્ટ્રધર્મો વચ્ચે એકસંબંધ જાળવી રાખે છે. અને સૌ રાષ્ટ્રધર્મો એ રીતે પરમ–આત્મ સ્વરૂપ આન્તરરાષ્ટ્રધર્મોમાં પરિણામ પામે છે.

હવે પ્રશ્ન એ છે કે સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રનો શો હિસ્સો અને કેટલો? સાહિત્ય અને જીવન અને રાષ્ટ્ર તો પરસ્પર ઓતપ્રોત છે જ. સંકળાએલ છે. જીવન–એટલે સાહિત્ય અને રાષ્ટ્રનો સંબંધ અનિવાર્ય છે. દરેક દેશમાં રાષ્ટ્રજીવનના ભવ્ય અંશો સાહિત્યસૃષ્ટિમાં પ્રત્યક્ષ અને અમર–અંશી બન્યા છે. એ અર્થે તો સાહિત્યધર્મ એ રાષ્ટ્રધર્મ પણ ખરો.

પણ સાહિત્યકાર રાષ્ટ્રનો છે તો રાષ્ટ્રની પર પણ છે, વર્તમાનમાં એ જીવે છે અને ભવિષ્યનો એ જોનાર છે, સાહિત્યકાર જીવનમાં દર્શન ભેળવે છે, સાચો સાહિત્યકાર નવાસવા કે કોરાકટ જીવનને સાહિત્યનો વિષય બનાવવાની ઉતાવળમાં પડતો નથી; એ તો રાષ્ટ્રના હૃદયમાં અંતરરસનો પ્રાણપૂર્ણ સંભાર ભરીને ભવ્ય ભાવિદર્શન કલ્પે છે–જે રાષ્ટ્રને નવેસર રચે છે.

રાષ્ટ્રનો કવિ માત્ર તરંગરંગી કે વિચાર શોખી નથી. એ તો હશે સદાનો જીવનરસિયો, સાહસશૂરો, મરજીવો. પ્રાણ હોમવા એ તૈયાર ઉભો હશે, સ્વાતંત્ર્યભાવના કેળવનાર એ પ્રતાપી સૈનિક હશે, સ્વદેશ રક્ષાનો એ જપ કરશે, સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિનો એ અગ્રેસર લડવૈયો હશે.

પરિવર્તન

કુસુમકાન્ત મોતીલાલ ભટ્ટ
સભ્ય, સાહિત્ય ઉત્તેજક સમાજ.

"નલિન, પરમેશ્વરનો આભાર માન કે આપણી આ સ્થિતિમાં તું મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાર કરી શકયો. હવે તો નોકરીએ વળગી જાય તો સારૂં. કયાં સુધી આપણે પારકાના આશરે રહી શકીએ?"

"માતા આટલાં વર્ષ સંકટમાં અને અન્યના આધાર ઉપર કાઢયાં, તો હવે ફક્ત ચાર વર્ષ કાઢી નાખ. શું ભગવાન આપણા સામું નહીં જુવે? ઇશ્વરે જે કસોટી કરી છે, તેનું ફળ તે સારૂંજ આપશે. મારૂં ભવિષ્ય મને ઉજ્વળ ભાસે છે."

"બેટા, કેવા દિવસો પસાર થયા છે, તે યાદ કરતાં મને કમકમાટી આવે છે. હવે મારી ધીરજ ખુટી છે. કેટલાયનાં મ્હેંણાં સહન કર્યાં, કેટલાંયનાં ઘરનાં બારણાં મેં ઘસી નાખ્યાં; અને તેમ કરતાં બેટા, તું અત્યારે મારા મનને શાન્તિ મળે એટલું ભણ્યો. હવે તું નોકરી લઇ લે. આગળ ભણવા માટે અહિ સાધન નથી. મુંબાઈ જવું પડશે. ત્યાં આપણું કોણ છે? મારી ઘડપણની અવસ્થા છે. અત્યાર સુધી મેં તને ઘરની બહાર કાઢયો નથી. તને જોઇને તો હું હૃદય ઠારૂં છું. માટે માને તો સારૂં."

"મા, મારી ચિન્તા ના કર, તારા આશિર્વાદથી હું ત્યાં પણ આશ્રય મેળવી શકીશ. ચાર વર્ષ કાઢવા દે. કોઇ આપણું નથી, તો સરજનહાર તો છે ને? તે કાંઇ વિનંતિ નહીં સાંભળે? તેની સહાયથી આટલું તો ભણ્યો. માટે જવા દે."

"તારી ઇચ્છા છે ત્યારે જા, પણ કાગળ લખ્યા કરજે." માતા અને પુત્ર ખિન્ન હૃદયે વિખુટાં પડયાં.

નલિનકાન્ત એક વિધવાનો એકાકી પુત્ર હતો. તેના પિતા તેની નવમાસની વયમાંજ અવસાન પામ્યા હતા. તેમની સ્થિતિ દયાજનક હતી, તેની માતાએ અનેક સંકટો સહન કરી અને અનેક સખીગૃહસ્થોની સહાય મેળવી તેનું પાલન પોષણ કર્યું હતું. નલિન પણ ધીમે ધીમે મોટો થતાં સ્વાશ્રયથી, અને લાગવગથી અભ્યાસની સાથેજ પોતાનો અને માતાનો નિર્વાહ ચાલી શકે એટલું કમાતો. આ રીતે તે સોળ વર્ષની અવસ્થાએ પહોચ્યો હતો. તેણે આ વર્ષે મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાર કરી હતી, અને પોતાની દુઃખિત માતાના આશ્વાસનનું કારણ બની શકયો હતો.

નલિન ચાલાક અને ઉત્સાહી હોઇ તેને પોતાનો અભ્યાસ જારી રાખવાનો વિચાર હતો. પરન્તુ તેનું જીવન અન્યના આધાર ઉપર રચાયેલું હોવાથી તથા પોતાની ઉમર પણ હવે વૃદ્ધ થવાથી તેની માતાને વધુ અભ્યાસ કરાવવાની ઇચ્છા હતી નહીં. છતાંય પુત્રના આગ્રહને વશ થઇને માતાએ આગળ અભ્યાસ કરવાની હા પાડી.

× × × ×

નલિનકાન્ત મુંબાઈ ગયો, અને ત્યાં એક પરોપકારી સજ્જનને મળી એક બૉર્ડિંગ હાઉસ (વિદ્યાર્થીગૃહ) માં રહેવાની તેણે વ્યવસ્થા કરી. તેને ભોજન તથા રહેવાને માટે કાંઈ ઉપાધિ રહી નહીં. તેની કૉલેજની ફી તથા પુસ્તકો પણ એક દાનવીર ગૃહસ્થે આપવાનું કહ્યું હતું. આ પ્રમાણે તેની ઇચ્છા પ્રમાણે સઘળુ સાહસ પાર પડયું. તે એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં દાખલ થયો. તે બે વિદ્યાર્થીઓને ખાનગી ભણાવવા જતો. અને જે આવક આવતી, તે પોતાની માતાને મોકલતો. પોતાની બાલ્યવયમાં અનેક સંકટો સહન કરી જે વ્હાલી માતાએ પોતાને ઉછેરી આટલી સ્થિતિમાં લાવી મૂકયો, તેને પ્રસન્ન રાખવા અને માતૃઋણ અદા કરવા આ વિદ્યાર્થીજીવનમાં પણ તે ચૂકયો નહીં. કેટલીક વખત રાત્રિના સમયે નલિનને પોતાની અવસ્થાના અનેક પ્રસંગો સ્મૃતિપટ ઉપર તરી આવતા તે સમયે ગ્લાનિને વશ થઇ તે રડી પડતો. પરન્તુ હજુ જીવનના અનેક દિનો વહન કરવાના છે, અને ઇશ્વર જે કાંઇ આપત્તિ મનુષ્ય ઉપર નાખે છે, તે ભવિષ્યની ઉન્નતિનું સૂચન છે એમ માની તે ધૈર્ય ધરતો.

આ પ્રમાણે કેટલાક માસ વ્યતીત થઇ ગયા. આષાઢ માસ આવ્યો. પોતાની માતાનું પત્ર આવે બે દિવસ થઈ ગયા હતા. આજે વિદ્યાલયમાં રજા હોવાથી તે પત્ર લખવા બેઠો.

પૂજ્ય માતુશ્રી,

તમારૂં પત્ર મળ્યું, તે વાંચી સમાચાર જાણ્યા છે. અત્રે હું ખુશીમાં છું. તમે પણ આનંદમાં હશો. અત્રેની બીલકુલ ફીકર કરશો નહિ. મને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ નથી......"

આ પત્ર લખતાં લખતાં નલિનને સ્મરણ થયું કે આજે તેને પુસ્તકો આપનાર ગૃહસ્થને મળવા જવાનું છે. તે એકદમ ઉભો થયો, અને લુગડાં પહેરી જવા નિકળ્યો.

સન્ધ્યાનો સમય હતો. પહેલે દિવસે વરસાદ પુષ્કળ વરસ્યો હતો. આજે પણ ઝરમર ઝરમર વૃષ્ટિ થતી હતી. તેને પુસ્તકો આપનાર ગૃહસ્થ વાલકેશ્વર ઉપર રહેતા હતા. તે તેમના બંગલાથી થોડે જ દૂર હશે, એટલામાં તો આકાશ ઘમઘોર વાદળાથી આચ્છાદિત થઈ રહ્યું, અને અકસ્માત મુશળધાર વૃષ્ટિ શરૂ થઇ. વિજળીના ચમકારા અને કડકડાટ થઈ રહ્યા. એ સમયે એક યુગલ ઘોડાગાડીમાં તે રસ્તેથી જતું હતું, વિદ્યુતના ચમકારાથી અશ્વ ચમકયો, તોફાને ચઢયો, અને ગાડીમાંથી નિકળી નાઠો. ગાડી ઉંધી વળી ગઇ, અને તેમાં બેઠેલાં આ પતિપત્ની તેની અંદર બેભાન અવસ્થામાં પડયાં. ગાડીવાન પણ ઘાયલ થઇ બાજુએ પડયો. નલિનકાન્ત આ સ્થાનથી થોડેજ અંતરે હતો. તે આ ભયાનક દૃશ્ય જોઇ એકદમ ગાડીની અંદરના જીવોને બચાવવા દોડયો. ઉપાધિમય જીવનનો તેણે કટુ અનુભવ મેળવેલો હોવાથી તે સાહસિક બન્યો હતો. તેણે ધીમે ધીમે રસ્તે જતા અન્ય મનુષ્યોની સહાય લઇ આ દંપતીને ગાડીમાંથી બહાર કાઢયાં, અને તેમને વારા ફરતી ઉપાડી માર્ગની એક બાજુએ મૂકયાં. ઘાયલ ગાડીવાનને પણ તે બાજૂએ ઉપાડી લાવ્યો, અને આ સર્વની સારવાર કરવા લાગ્યો. પાસેથી જળ લાવી તેણે તે પુરૂષને પીવડાવ્યું, ને તેને શુદ્ધિમાં આણ્યો. પરંન્તુ તેની પત્ની બેશુદ્ધ હતી. પુરૂષે ધીમે સ્વરે કહ્યું. "બન્ધુ, હું તમારો અત્યન્ત આભારી છું, વૃષ્ટિ હજુ ચાલુ છે. થોડી વધુ સહાય નહીં કરો ?"

"તમે બીલકુલ ગભરાશો નહીં. આ બહેન જરા સાવધ થાય એટલે સામેના બાગમાં લઈ જઈએ. હું તમારા દરેક આદેશને માટે તત્પર છું. તમે નિશ્ચિંત રહો."

નલિન શરીરે હૃષ્ટપુષ્ટ હતો. તે સ્ત્રી કાંઈક સતેજ થઇ. તરતજ નલિને તેને ઉંચકી લીધી અને પેલા પુરૂષની સાથે તે બાગની અંદર લઇ ગયો, અને એક ઘટાવાળા સ્થળમાં તે બન્નેને બેસાડયાં. ઘાયલ ગાડીવાનને પાસેની ઇસ્પીતાલમાં તેણે પહોંચતો કર્યો.

પેલા ગૃહસ્થ એક સારી સ્થિતિના વણિક વ્યાપારી હતા. મુંબાઇમાં તેમની મોટી પેઢી ચાલતી હતી. અમદાવાદ અને દિલ્હીમાં પણ તેમની દુકાનો હતી. તે નલિનના અતિશય ઉપકાર નીચે આવી ગયા હતા. પરન્તુ અત્યારે ભયત્રસ્ત સ્થિતિમાં હોવાથી તે પોતાની અંતરોર્મિનું પ્રદર્શન કરી શકતા નહીં.

તેમણે સંકોચાતા મને કહ્યું "ભાઇ એક વધુ કામ ન કરો ?"

"ખુશીથી કહો." નલિને ઉત્તર આપ્યો. તેનાં સઘળાં વસ્ત્ર ભીંજાઈ જઈ, તે ઠંડીથી થરથરતો હતો. કર્તવ્યનું પાલન કરતાં તેણે પોતાની જાતની લેશ પણ પરવા કરી નહતી. તેની છત્રી તો કયાંય જતી રહી હતી. આપત્તિના સમયમાં બન્ધુજનને ગમે તે ભોગે સહાય આપવી, એ તે મહત્પૂણ્ય અને ધર્મ માનતો હતો.

"જુઓ ત્યારે," તે પુરૂષે કહ્યું. "ભૂલેશ્વરમાં મોટા મંદિર આગળ મારૂં મકાન છે. મારૂં નામ હસમુખલાલ, અને પિતાનું નામ નરોત્તમ છે. પાસે કોઈના મકાને જઇ કૃપા કરી ત્યાં ટેલીફોન કરો કે મુનીમ મોટર લઇને અત્રે આવે. ટેલીફોન નંબર ૩૪૫૭૯ છે. સાથે ડાકટરને પણ લેતા આવે એવી સૂચના આપશો. પણ આવા વરસાદમાં કોને બંગલે જશો ?"

"આપ બેફીકર રહો." પરોપકારી નલિને જવાબ આપ્યો. "હું હમણાંજ ટેલીફોન કરૂંછું."

નલિન પાસેના બંગલામાં ગયો, અને ત્યાંથી ટેલીફોન કરી શેઠની સુશ્રૂષામાં હાજર થયો. મુનીમ પણ ડાકટરને લઈ મોટરમાં આવી પહોચ્યા. શેઠે તેમને સઘળી વિગતથી વાકેફ કર્યા.

નલિનને ક્ષુધા લાગી હતી, અને પરિશ્રમને લીધે તે થાકી ગયો હતો. ડાકટર શેઠનાં પત્નીને તપાસવા લાગ્યા, અને કહ્યું કે "કાંઈ ભય નથી." નલિન આ સાંભળી અત્યન્ત પ્રસન્ન થયો. અને પોતાનો પ્રયત્ન સફળ થયો જાણી ઇશ્વિરનો આભાર માનવા લાગ્યો.

રાત્રિનો સમય હતો, શેઠ અને ડાકટર વાતચીતમાં રોકાયા હતા. એટલામાં નલિને હવે પુસ્તકો આપનાર ગૃહસ્થને ત્યાં જવાનું મુલતવી રાખ્યું, અને બોર્ડિંગ તરફ પ્રયાણ કરવા માંડયું. શેઠને તો આ ખબર જ નહતી, તેમણે જ્યારે જાણ્યું કે નલિન જતો રહ્યો છે, ત્યારે તરતજ મુનીમને મોટર લઇને તેમણે તેની પાછળ મોકલ્યા. માર્ગમાંજ તેમણે નલિનને પકડી પાડયો, અને કહ્યું. "ભાઇ, કેમ કહ્યા વિના ચાલતા થઈ ગયા ? ચાલો શેઠ બોલાવે છે."

"અરે, ભાઈ, મને તો ઠંડી બહુજ લાગી છે. સઘળાં વસ્ત્રો ભીંજાઈ ગયાં છે, અને ભૂખ પણ લાગી છે."

"એમ તે થાય ? ચાલો. શેઠની સાથે તેમને ઘેર આજે તો તમારે આવવાનું છે."

"નલિનને મોટરમાં લઇ મુનીમ બાગ આગળ આવી પહોંચ્યા. અને સર્વે તેમાં બેસી શેઠને મકાને આવ્યાં. નલિનના સઘળાં વસ્ત્રો બદલાવી શેઠે તેને નવિન વસ્ત્ર આપ્યાં. આજે તેના મુખ ઉપર આનંદની છાયા પ્રસરી રહી હતી. તેને રહેવા સુંદર ફર્નીચરથી પરિપૂર્ણ એક દેદિપ્યમાન ઓરડો આપવામાં આવ્યો હતો. મુનીમે આવી તેને ભોજન લેવા માટે રસોડામાં આવવા કહ્યું.

નલિન રસોડામાં ગયો, જ્યાં વ્યવસ્થિત રીતે પાટલા, લોટા, થાળો, વગેરે ગોઠવી દેવામાં આવ્યા હતા. મોટા થાળોમાં વિવિધ પ્રકારની રસોઇ, અથાણાં, મુરબ્બા વગેરે પીરસવામાં આવ્યું હતું. અનાથ નલિનને આજે સ્વર્ગીય સુખ પ્રાપ્ત થયું હોય એમ લાગતું હતું.

ભોજન લઇને શેઠની સાથે નલિન દિવાનખાનામાં બેઠો, જે સર્વથી વધુ આકર્ષક રીતે શોભતો હતો. શેઠે હર્ષિત થઈ કહ્યું, " ભાઈ, તમારો અત્યન્ત ઋણી છું, ખરા અણિના સમયે તમે મને અમૂલ્ય સહાય કરી છે, તમારી વીરતા ભરી મદદ જો આ વખતે મને ન મળી હોત તો હું મારી પત્નીને આજે જીવીત અવસ્થામાં ના દેખી શકત, તમારૂં નામ શું છે ? અને શું કરો છો ?"

નલિને પોતાની જીવનકથા શેઠને અથથી ઇતિ કહી સંભળાવી.

" ભાઈ નલિનકાન્ત, આ ઘર તમારૂંજ છે. તમારી કષ્ટકથા સાંભળી મને અત્યન્ત દુઃખ થયું છે. તમારા જેવા ધીરવીર પુરૂષ મારે ત્યાં રહે એમ હું ઇચ્છું છું, તમે ચાલાક અને ચારિત્ર્યવાન છો. માટે હવે આજથી મારી સાથે જ રહો. આ કેળવણી લીધા પછી તમારે નોકરી કરવી પડશે, જે પણ આ સમયમાં મૂલ્યવાન થઈ પડી છે. કેળવણીની કિંમત હવે કાંઇ રહી નથી. માટે હવે અભ્યાસ છોડી દો, અને મારી સાથે વ્યાપારમાં જોડાઇ જાવ, મારી દુકાનો ચાલે છે; અને પરમાત્માની કૃપાથી આવક સારી છે. તમને અત્યારથી જ ભાગીદાર તરીકે ગણી બે આની ભાગ આપીશ. તેથી તમારે સૌ સારાં વાનાં થશે. તમારાં માતુશ્રીને પણ અહિં બોલાવો. અમારે તેવાં વૃદ્ધ માણસની ઉણુપ છે, તે પણ પુરાશે.

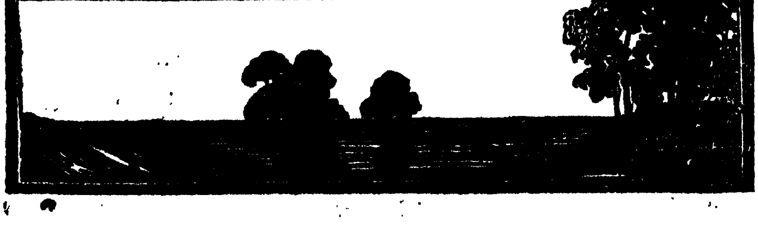
નલિનને આ હકીકત સાંભળી હર્ષનાં અશ્રુ આવ્યાં. પોતાના ભાગ્યરવિનો ઉદય થયો એમ તેને ભાસ્યું. તેણે ગદગદ કંઠે કહ્યું " શેઠ સાહેબ, હું મહેનતથી નથી ડરતો, પરન્તુ વ્યાપારના વિષયમાં તદ્દન અજ્ઞાન છું.

તેની તમે લેશ પણ ચિન્તા કરશો નહિ. અનુભવથી અને મહેનતથી સર્વ આવડશે. યુવાન છો ઉત્સાહી છો અને કર્તવ્ય નિષ્ઠ છો. માટે વાંધો આવશે નહીં. હું પણ તમારા જેવો જ હતો. જે કાંઈ અત્યારે દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે સર્વ અનુભવ અને પરિશ્રમનુંજ પરિણામ છે.

" આપની ઇચ્છાને આધીન છું. મારો વિચાર તો હજુ અભ્યાસ કરવાનો થાય છે. પરન્તુ આપની સૂચના વધૂ લાભદાયી લાગે છે. માટે તે હું માન્ય કરૂં છું.

" બીજે દિવસે નલિન બોર્ડિંગમાં ગયો, અને પોતાના સહાધ્યાયીઓ તથા ગૃહપતિને સઘળી વિગત કહી સંભળાવી. તે બધાંએ આ શુભ અવસરને નહીં ચૂકતાં શેઠને ત્યાં રહેવાનું તેને કહ્યું, અને અભિનંદન આપ્યું. સર્વની અનુજ્ઞા લઇને તે પોતાનો જે કાંઇ સામાન હતો તે લઇને શેઠને ત્યાં રહેવા ગયો. તેની પ્રસન્નતાની સીમા ન રહી. પોતાના સામાનની સાથે પેલું અપૂર્ણ પત્ર પણ તે લેતો આવ્યો હતો. " આ પત્ર પૂર્ણ કરૂં કે નવું લખું ? એ વિચાર વમળમાં તેનું મન ગોથાં ખાવા લાગ્યું, અન્તે સર્વ વિગતવાળું નવું પત્ર લખવાનો તેણે આરમ્ભ કર્યો, અને પોતાની વ્હાલી માતાને પણ તેણે તેડાવી.

હસમુખલાલ શેઠને ત્યાં એકજ કુટુંબીજન તરીકે તે દુઃખી માતા અને પુત્ર રહેવા લાગ્યાં. સમય જતાં પ્રાચીન સ્થિતિનો લય થયો, અને પોતે કરેલા મહદ્ ઉપકારના ફળ તરિકે નલિનકાન્તને પરમાત્માએ સંપત્તિમય જીવન વ્યતીત કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત કરાવ્યો.

કવિરાજ

: પ્રવેશ છેલ્લો :

પાનાલાલ ગણપતરામ કવિ

સ્થલ: વનના આશ્રમમાં સ્હવાર. **કાલ:** ત્રિકાલ.

[દૂર દૂરથી ગીતના ટહુકાનો ફુવારો ફૂટે છે ને જગત ઉપર ઢોળાય છે: જાણે પુષ્પોના પરાગની હેલી.]

આવી આવી વસન્ત સખિ આજ,
ફોરે મ્હારૂં હૈયું સખિ !
પ્હેર્યો ફૂલનો રૂડો શિરતાજ,
ડોલે મ્હારૂં હૈયું સખિ !
ઉરની સુવાસ આજ અંગે શી મ્હેકતી !
જાણે ફૂલી ફૂલવાડી રે:
આવો સુહાગી દેવ ! આવો મુજ આંગણે,
ઝંખું-ઝંખું છું દ્હાડી દ્હાડી—
હો ! ફોરે મ્હારૂં હૈયું સખિ !

[સૌન્દર્યની નવવલ્લરી સરીખડી નવયૌવના પધારે છે. વસન્તની પતાકા શો ત્હેનો સાળુ વાયુમાં ફરફરે છે. મુખડે ઉષાની કાન્તિ છે. હૈયે ચન્દ્રીની શાન્તિ છે. હિમગિરિએ કૈલાસ શો શિરે પુષ્પોનો મુકુટ પ્હેર્યો છે.]

રઢિયાળી વસન્ત આવી:
કવિરાજની જાણે ઉરસમૃદ્ધિ

[ડોલન્ત હસ્તિ શો કુમાર પધારે છે.]

કુમાર : કુમારી ! વસન્ત આવી ?
પ્રભાતકાલે આજ, કુમારી !
વસન્તનાં ગીત ગા છ
તે શું વસન્ત આવી ?
કવિરાજ કહેતા હતા કે
સુન્દરીનું હૈયું પ્રફુલ્લે
ત્હારે વસન્ત પધારે છે.

કુમારી : હા, કુમાર ! વસન્ત આવી–
કવિરાજની ઉરસમૃદ્ધિ સરીખડી
વસન્ત સખિ આવી હો.
—પણ હેં કુમાર !
કવિરાજ કેવા હશે ?
જેમની ઉર સમૃદ્ધિ
રસના મહેરામણ સમોવડી
મધુરતા ફુવારે છે,
સૌરભના સાગર સરીખડી
મ્હેક–મ્હેક થાય છે
એ કવિરાજ કેવા હશે ?
હું તો જાણે ઘેલી ફરૂં છું
ને ગાયા જ કરૂં છું
એમનાં અમૃત શાં મિઠ્ઠાં ગીતો.
ગાઉં ગાઉં ને તૃષા વધે.
જાણે મ્હારા આત્માની
પિપાસા છિપાવું છું;
જાણે મ્હારા હૈયાની
અનન્ત ઝાળ ઠારૂં છું.
એમના કવિત્વની સુકુમારતા
મ્હારા હૈયાને પ્રફુલ્લાવે છે.
શું યે જાદુ ભર્યું છે એમાં
કે હું તો નૃત્યે નાચું છું.
આત્માનો ઉલ્લાસ ! આત્માનો પ્રકાશ !
આત્માનો આનન્દ ! આત્માની ચેતના !
મ્હને થાય છે, કુમાર !
કવિ પયગંબર હશે.
પયગામ લાવે તે પયગંબર
ને જાગ્રતિનો ઘોષ એટલે પયગામ.
સૃષ્ટિનો પયગામ

વર્ષે વર્ષે વસન્ત લાવે છે
માનવીનો પયગામ—
માનવીના આત્માનો પયગામ
કો વિરલ કવિરાજ લાવે છે.
તેથી જ કહુ છું, કુમાર !
કે વસન્ત આવી, જો !
કવિરાજની ઉરસમૃદ્ધિ સરીખડી.
ખરેખર, કુમાર ! સાચું કહું ?
કવિરાજનો વિચાર કરું છું
ને મ્હને કૈં કૈં થાય છે.
એ માનવીનો પયગંબર
વસન્તના મિત્ર સમો હશે ?
કવિરાજ કેવા હશે ?

[સ્વપ્ન રમણે ચ્હડે છે.]

કુમાર : કુમારી ! શી ઘેલછા છે ?
સ્વપ્નાં મા સેવશો.
સ્વપ્નાં તો સદા
સળગવા જ સરજાય છે.
કલ્પનાને વિમાને જેટલાં ચ્હડશો
એટલા જ જોરથી પડશો.
કુમારી ! વસન્ત ક્યાં છે ?

કુમારી : આ શો પ્રશ્ન ? કુમાર !
જો, વેલીઓ ને પુષ્પ છોડ
ફૂલડે લચી પડ્યાં છે
ને પૂછ છ વસન્ત ક્યાં છે ?

કુમાર : એ કોની ઉરસમૃદ્ધિ ?

કુમારી : ધરિત્રી પૃથ્વીમાતાની સ્તો.

કુમાર : તો કુમારી ! વસન્તની મિઠ્ઠાશ
ને એની મઝા માણવી હોય
તો એની જનેતા પાસે ન જશો.
કાદવ ને કીચડ સિવાય
ત્હાં શું મળશે ? કહેશો ?
સર્જનનું સૌન્દર્ય
કૃતિમાં જ છે, કર્તામાં નથી.
કવિરાજનાં સ્વપ્નાં સેવો છો
પણ કવિરાજ એ ભાંજણ.
કુમારી ! ભણજે, ભણાવું છું

કે જીવનમાં જે ન હોય
તે જ સર્જનમાં સૌન્દર્ય બને.
કુરૂપતાના સહવાસીઓ જ
સૌન્દર્યની મૂર્તિઓ સર્જે છે.
આત્માના અંધારવાસીઓ જ
પ્રકાશના દીવા પ્રગટાવે છે.
તામસની કાજળ મૂર્તિઓ જ
પ્રેમનો પરાગ પમરાવે છે.
માનવતાના વિધ્વંસકો જ
પ્રભુની પ્રભુતા ગાય છે.
કુમારી ! કલ્પના ના કરશો.
કલ્પના કરમાશે ને કરમાવશે.

કુમારી : કુમાર ! તું યે પુરુષ જ ને ?
સૌન્દર્યનાં પારખ તો અમે.
નહિં, નહિં, ત્હેં યે નથી જોયા
ને મ્હેં યે નહિં, એ કવિરાજને.
તો શાથી એમ કહે છે ?
પુરુષ જ એવો છે—
વ્હેમી વ્હેમી ને વ્હેમી.
કવિરાજ તો—

[નેપથ્યે બૂમરાણની ધૂન મચે છે.]

એક અવાજ : ન્હાસો, ન્હાસો, ઓ આશ્રમવાસીઓ !
ત્હમારૂં આવી બન્યું છે.
મદઘેલા માતંગ શો
કો પુરુષવ્યાઘ્ર પધારે છે.

કુમારી : ન્હાસો, કુમાર ! એ અહીં આવશે.

કુમાર : ત્હમારી પાસે જવાંમર્દ ઉભો છે
પછી કુમારી ! ભય શાને ?

[એક વિકરાલ પુરુષ પધારે છે ને મેઘનાદે ગર્જના કરે છે.]

પુરુષ : હું બકરી નથી, સિંહ છું.
મ્હને બકરી કોણ કહે છે ?

[કુમારી ગર્જનાથી કંપે છે ને મૂર્છા પામે છે]

કુમાર : આપ કોણ છો ?
ને કોને કાજ પધાર્યા છો ?

પુરુષ : હું જગતનો કવિરાજ છું.
ને ત્હારા ગુરૂને મળવા આવ્યો છું.

એણે મ્હને બકરી કહ્યો છે.
પણ હું બતાવવા માગું છું
કે હું સિંહ છું.
મ્હારે તેની સાથે
કુસ્તી કરવી છે, સ્હમજ્યો ?
ક્યાં છે ત્હારો ગુરૂ ? બતાવ.

કુમાર : કુમારી ! આ તો કવિરાજ.
પ્રણમો એમને પ્રેમથી.

કવિરાજ : મ્હને પ્રણમે છે ત્હેને
છોકરા ! હું લાત મારૂં છું.

કુમાર : પણ કવિરાજ ! આ તો
સુકુમાર કુમારિકા છે,
સૌન્દર્યની જ્વલન્ત જ્યોત છે,
મૃદુતાની મૂર્તિ છે,
મધુરતાનું સરોવર છે,—

કવિરાજ : બસ કર, એટલે શું થયું ?
છોકરા ! એટલું યે જાણ છ ?
समत्वं योगमुच्यते
લાત મારવામાં યે
હું સમત્વનો ઉપાસક છું.

કુમાર : પણ આપ તો કવિ એટલે
સૌન્દર્ય ને સુકુમારતાના ઉપાસક ને ?
તો આ સુકુમારીની વન્દના યે
લાતથી સત્કારશો !

કવિરાજ : પણ છોકરા ! જગત્ મૂર્ખ છે.
હું સૌન્દર્ય ને સુકુમારતાનો
ઉપાસક તો છું જ;
પણ હું પુરુષ છું, સ્હમજ્યો ?
અને પુરુષ એટલે પરુષતા.
પુરુષ એટલે કઠોરતા.
પુરુષ એટલે પત્થર.

કુમારી (ઝબકીને): ત્હારે પુરુષ એટલે પ્રણયી નહિં ?
આ શું સુણું છું ? કવિરાજ !
પુરુષ એટલે પત્થર
પણ પાણીનો ઝરો હો.
પુરુષ એટલે તો, કવિરાજ !
ડોલતો ડુંગર—' જંગમ તીર્થ '
એની ખળખળતી નદીમાં

સુન્દરી ઉમંગભરી ન્હાય.
ત્હમારે હૈયે તો રસરાજ્વી !
રસનો મહેરામણ ભર્યો છે
એમાં રોજ ન્હાઉં છું.
ત્હમારી રસચન્દ્રિકા પીને
રોજ રસમસ્ત બનું છું.
કૃષ્ણરાજની મોરલીએ
જેમ ગોપી ઘેલી ફરતી
તેમ ત્હમારી ઉરમોરલીએ
હું રસનૃત્યે નાચતી
નિત્ય ઘેલી ઘેલી ફરૂં છું.
તે હું આ શું સાંભળું છું ?
કવિરાજ ! મ્હારૂં સ્વપ્ન ભાંગો છો,
મ્હારી કલ્પના કરમાવો છો
ત્હમારા આ દર્શનથી.
કુમાર મ્હને સ્હમજાવે છે
કે સર્જનનું સૌન્દર્ય
કૃતિમાં છે, કર્તામાં નથી.
એ શું સાચું ? કવિરાજ !

કવિરાજ : છોકરી ! તું યે ગાંડી જ છે.
આટલી મ્હોટી થઈ
પણ અક્કલ જ નથી લાગતી.
મ્હેં ત્હને કયે દહાડે
એ સ્વપ્નાં સર્જવાનું
ને કલ્પનાઓ રચવાનું
ફરમાન આપ્યું હતું જે ?
એવી ઘેલછાઓ દૂર કરજે.
કવિતાઓ આનન્દ માટે જ
રચાય છે ને રચું છું.
એ રચું તે મ્હારો વાંક ?
હું તો છું તે જ છું.
કાવ્યો રચાય છે તે રચું છું
એમાં મ્હારો કશો દોષ નથી.
જંગલનો વાંસકટકો
મંજુલ સ્વરાવલી કાઢે
એટલે એ હીરાનો કકડો બને છે ?
હું કવિતાઓ લખું છું
તેથી દેવ નથી બન્યો.
હું માનવી જ છું.

ઉલટું, કવિતા એ દૈવત્વ છે
ને કવિતા લખવાથી
માનવીનું દૈવત્વ ઘટે છે
એટલે હું જેમ કવિતાઓ લખું છું
તેમ વધારે માનવી બનું છું.
ને સ્હમજ છોકરી ! હવેથી
કે સુન્દર કવિતાઓ,
રમણીય કલ્પનાઓ,
અવનવીન ભાવનાઓ,
ઉત્કૃષ્ટ આદર્શો
એ સઘળું યે રચાય છે
કેવળ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે.
સંસારમાં કવિતાને સ્થાન નથી.
સંસારમાં રહીને
જો તું ભાવનાઘેલી થઇશ
તો ગાંડી જ ગણાઇશ
એ કવિતા ને કવિત્વ
બે ઘડી આનન્દ માટે જ છે,
બાકી સંસાર ને સંસાર જ.
મ્હારો છે ત્હને આજ સંદેશ:
જગતના ચોકની વચ્ચે
જગતના જેવા રહેવું.
માટે એ બધું ભૂલી જા
ને કહે, ક્યાં છે ત્હારો ગુરૂ ?

કુમારી (આવેશથી) કવિરાજ ! કવિરાજ ! આમ ન હોય.

કવિરાજ : છોકરી વધારે ડાહી ન થા.
નહિં તો ત્હને
ફૂલના દડા સરીખડી
ઉંચકીને ફેંકી દઈશ—
જગતમાં કલ્પનાઓ ફેંકું છું તેમ.
હું કહું છું તે ત્હારે માનવું જ.
હું કવિરાજ છું.
હું કહું તે જ સાચ્ચું.
જગત સઘળું જુઠ્ઠું છે.
કવિઓ જ સત્યના ઇજારદારો છે.

કુમાર : આપ વૈષ્ણવ ખરા ને ?

કવિરાજ : જગતનો પરમ વૈષ્ણવરાજ.

કુમાર : નરસિંહનું વૈષ્ણવજન વાંચ્યું ?

કવિરાજ : અનેકાનેક વખત વાંચ્યું.
કુમાર : ત્યારે એ પણ કવિતા છે
કે જીવનમાં ન ઉતારાય ?
[કવિરાજ મેઘગર્જનાએ ઘોષ કરે છે]
કવિરાજ : છોકરા ! ઉદ્ધત ન થા.
મ્હને કહેવાનો કોઇને પણ
કદાપિ અધિકાર નથી.
હું જગતનો કવિસમ્રાટ છું.
ને કવિતાઓ, છોકરા !
સંસારજીવન સુધારવાની
સૂત્રાવલીઓ નથી.
કવિતા તે કવિતા છે.
જીવન તે જીવન છે.
એ બન્નેને કશો જ
સંબંધ કદી સંભવે જ નહિં.
બોલ ત્હારો ઋષિ કયાં છે ?
કુમાર (ગર્જે છે) કવિરાજ ! જગતના કવિસમ્રાટ !
ખાંડ ના ખાશો,
ઉધરસ થશે સ્હમજ્યા ?
કવિતાઓ લખવાથી કવિરાજ !
જગતનું સામ્રાજ્ય નથી આવતું
કે મગજમાં ધૂંધવાતો
આટલો પવન રાખો છો.
અમે યે વનના સમ્રાટ છીએ.
વધારે બોલશો તો જૂઓ
[હાથમાં દંડ લે છે.]
આ સંસારજીવન છે.
કલ્પનાનો બલવિભવ
અહીં દાખવવા મા આવશો.
[કવિરાજ ન્હાસે છે. કુમાર ત્હેને
હાસ્ય કુસુમે વિદાય આપે છે]
કુમારી ! વસન્ત આવી હો,
કવિરાજની જાણે ઉરસમૃદ્ધિ !
કુમારી : ના, કુમાર ! ના, ભૂલી.
વસન્ત સખિ પધારી
મ્હારી ને ત્હારી—
જગતનાં માનવીની
ઉરસમૃદ્ધિ સરીખડી વસન્ત પધારી.

જાગ્રતિનો પયગામ લઇને
ચેતનની ચીનગારી લઇને

વસન્ત સખિ પધારી.
ચાલો, એને જ વધાવિયે.

[રસફૂદડી ફરતાં વસન્તને સત્કાર આપે છે ને રસનૃત્યે નાચે છે. વસન્તને યે જાણે શરમાવે એવો સાત્ત્વિક રસોલ્લાસ મચી રહે છે.]

એક પત્ર

રવિ

પ્રિયભાઈ,

ત્હમારા આમંત્રણને સ્વીકારી હું લખવા પ્રેરાયા વિના નથી રહેતો, પરંતુ જે પ્રશ્ન મ્હને અતિ મહત્વનો લાગે છે અને જેને વિશે હું લખવા ઇચ્છું છું તે હાથ ધરતાં મ્હારૂં મન થોડીવાર પાછું પડે છે; છતાં ફરી ફરીને પ્રયત્નો કર્યા પછી કૈંક હિંમત આણી મ્હને સત્ય લાગતા વિચારો બને તેટલા વ્યવસ્થિત રીતે મૂકવા પ્રેરાઉં છું.

' સંતતિ નિયમન ' અને ' ગર્ભાધાન નિરોધ ' શબ્દોથી હવે કોણ અણજાણ છે ? એ વિષય ઉપર લખતા પ્હેલાં ઘણી ઘણી મુશ્કેલીઓ સ્વાભાવિક રીતે ઉભી થાય છે જ. જે બાબતો યૂરોપમાં દશવીશ વર્ષ પ્હેલાં બિભસ્ત ગણાતી હતી, અને હજી આજે યે હિંદમાં જેના તરફ દુર્લક્ષ અપાય છે, તેજ બાબતોની સાથે 'સંતતિનિયમન' ના પ્રશ્નને સંબંધ છે, અને તેથી કોઇક ધર્મચુસ્ત (!) મગજને આઘાત થાય તો માફી. એથી ઉલટું હવે વિચારકોને લાગ્યું છે કે સ્ત્રી અને પુરૂષના સંબંધ અને શારિરીક રચના વિશે યોગ્ય વયે યુવાનોને શાસ્ત્રિય જ્ઞાન અપાવું જોઇએ જેથી જીવન શક્તિનો જેટલો અવિચારીપણે વ્યય થાય છે તેમ થતું જરૂર અટકે.

બાળકોની સંખ્યાને હદમાં રાખવાની આ વિદ્યાની આવશ્યકતા બીજા કોઇ પણ દૃષ્ટિબિંદુથી અહીં નહીં વિચારીયે; પણ માત્ર બાળકોને થતા સામાજીક (ખાસ કરીને) અન્યાયની દૃષ્ટિએ કોઈ પણ વિચારકને એમ લાગ્યા વિના નહીં રહે કે જે સાધનો કૃતિમ કહેવાયાં છે તેની જરૂર નથી. માબાપોનાં કઠણ અંતઃકરણ હો કે તેમની વાસના જીતવાની નિર્બળતા હો, ગમે તે હો પણ જ્યાં ઢગલાબંધ છોકરાંનાં માબાપ ઠેરઠેર નજરે પડે છે, ત્યાં એમ કહ્યા વિના તો નથી જ રહેવાતું કે એટલી મોટી સંખ્યા હોવાનું કારણ માબાપ છે. અને તેમનીજ ભૂલોના પરિણામ રૂપે આટલા બધા નવા જન્મો છે. અહિં ખાસ કરીને હું શારિરીક, માનસિક અને આર્થિક ગરિબાઇવાળા માબાપોનો જ વિરોધ કરૂં છું. મ્હારૂં દ્રષ્ટિબિંદુ બાળકોના સુખનું છે. જે બાળકોને માબાપો કે આપણે પૂછી શકતા નથી કે ત્હમારે કયાં જન્મવું છે, તે બાળકોને જરૂર સશક્ત નિરોગી અને સુખી માબાપને પેટેજ જન્મવાની ઇચ્છા થાય અને હોય. જો ત્હેમને તેમ પૂછાય તો એજ જવાબ મળે. પણ તેમ ન

થઇ શકે અને તેથી કાંતો એવાં સ્ત્રીપુરૂષોનાં લગ્ન અટકાવવાં પડે કે તેમને બીલકુલ પ્રજા ન થાય કે ઓછી થાય તેમ કરવું પડે. પણ એ બધું કાયદાથીજ થઇ જવાનું છે એમ અહીં માનવાનું નથી. તોયે કૃતિમ સાધનોના ઉપયોગથી બાળકોની સંખ્યાને કાબુમાં રાખી શકાય છે એ સિદ્ધ હોઇ માબાપો પોતાનું સુખ ન જુવે તોયે બાળકોનું તો જરૂર સચવાય.

હવે વધારે મહત્વના ને અઘરા પ્રશ્ન પર આવું. મ. ટોલસ્ટોયે અને મ. ગાંધીજીએ બન્નેયે બ્રહ્મચર્ય મનુષ્યનો ઉંચામાં ઉંચો આદર્શ કહ્યો છે, અને તે પણ તદ્દન સ્વાભાવિક છે એમ તેઓ કહે છે. આજીવન બ્રહ્મચર્ય શક્ય છે એમ તેઓ માને છે. એના સમર્થનમાં મ. ટોલસ્ટોયનું થોડું લખાણ ટાંકું છું: " Man is destined for perfection......If men were to attain perfection and become chaste the human race would cease and there would be one object for its life on earth, because man would become like angels, who do not marry as the Gospels say."

આ કયા જાતની સંપૂર્ણતા છે તે હું નથી સમજી શકતો. કદાચ હેન્રી બર્ગસને કહેલી એવી 'ચિત્તસૃષ્ટિ' હોય કે જ્યાં શરિરોને સ્થાનજ નથી. છતાં ટોલસ્ટોય લગ્નનો સંપૂર્ણ નિષેધ કરવાની ના પાડે છે એટલું સારૂં છે. આ જાતના આદર્શને લગ્ન કરીને કેમ પ્હોંચાશે ? એ આદર્શ તો કેવળ પવિત્રતાનો છે અને ત્હેને પ્હોંચવા માટે આજથી જ લગ્નની સંસ્થા સ્હામે પ્રચાર ન કરાય તો કયારે પત્તો લાગવાનો ? પણ એમ પણ કેમ ન કહેવાય કે એથી ઉલટું પોતાના બાળકોને વધુ સુખી અને સંતોષી જીવન મળી શકે એવી રીતે જીવાયલું લગ્નિત જીવન આદર્શ નથી ? આજીવન બ્રહ્મ-ચર્યજ આદર્શ છે એમ માનવામાં શું કારણો છે ? માણસના વિકાસક્રમમાં અત્યાર સુધી જળ-વાઇ રહેલી વાસના બુદ્ધિનો અર્થ કરવાને માણસ બળવાન છે ખરો ? અને તેમ હોય તોયે માણસો જેમ કોઇ પણ વસ્તુનો સદ્ઉપયોગ અને દુરૂપયોગ કરે છે, તેમ જીવનશક્તિની સાથે પણ કરી શકે છે, છતાં શું એથી એવા દાખલાઓ નથી મળી શકતા જેમાં માણસે સંપૂર્ણ વિવેકથી જીવન જીવી આનંદથી મરવાનું ઇચ્છયું હોય ? કોઇ પણ વિચારક કબુલશે કે વાસના અકુદરતી નથી અને તેથી તેનાથી બ્હીને તેને ભયંકર પાપનું નામ આપવું એ યોગ્ય નથી. તેમજ હોય તો અત્યારના પ્રત્યેક સંસારીનાં અંતઃકરણ એમનાં જીવન કોરી ખાય. એ વાસનાને જીતનાર ભલે જીતે તોયે તેથી બધાને શરિર સંબંધની આવશ્યકતા નથી એમ પણ સાબિત નથી થઈ શકતું.

બીજી એક શંકા આ છે. ગાંધીજીએ એક સ્થાને લખ્યું છે કે Sexual act પછી ગમગીની, આળસ વિ૦ ચિન્હો સ્વાભાવિક છે, જ્યારે બીજા એક અંગ્રેજ ડોક્ટર લેખકના મત પ્રમાણે સારી નિદ્રા પછી જાગતાં ઉલ્લાસ અને કામ કરવાની એટલી જ શક્તિ હોય છે ને હોવી જોઇએ. આ બન્ને મતોમાં ભેદ હોવાનું કારણ એ હોઇ શકે કે ગાંધીજી ઘણી ઓછી જીવનશક્તિવાળાની વાત કરતા હોય જ્યારે એ લેખક પ્હેલા વર્ગની જીવનશક્તિ ધરાવનાર દંપતીની વાત કરતા હોય. તોયે તેથી એમ તો ન જ કહેવાય કે હંમેશાં પ્હેલા મત પ્રમાણે જ બને છે. એમના મત પ્રમાણે વિષ-યના અતિશય સેવનથી જરૂર થાય. પણ એનાથી એમ સાબિત તો નથી જ થઇ શકતું કે બધાં જ માબાપો એટલી ઓછી જીવનશક્તિ ધરાવે છે અને તેથી નાલાયક છે ! અને તેજ પ્રમાણે ગાંધીજી 'સ્ખલન'' ને પણ ફ્રેંચ લેખકની પેઠે કુદરતી માને છે એમ હું ધારૂં છું, જે મત પ્રમાણે 'સ્ખલન' વધૂ પડતા વિર્યને જવાનો કુદરતી માર્ગ છે, તો શું તંદુરસ્ત સ્ત્રી પુરૂષોનો સ્વેચ્છાપૂર્વક એકબીજાને સંતોષવા થયેલો સંભોગ કુદરતી નથી ?

જો તેમ હોય તો કુદરતી-વૃત્તિને કોઇપણ જાતના દુઃખ વગર સંતોષવામાં શું થાય છે ? એના પરિણામ રૂપે જો બંને વ્યક્તિઓને સંતોષ, શાંતિ અને સુખ મળી શકતાં હોય તો શું ખોટું ?

પણ એમજ માની લેવાય કે એમાં દુઃખ છે તો તો પછી કાંઇ માર્ગ નથી. અને જો એ ખોટું ન હોય તો અમુક બાળકોને જન્મ આપી તેમનાં સુખ સાચવી રાખવા માબાપ વધુ બાળકોને દુનિયામાં આવતાં અટકાવે તો શું ખોટું? પણ એ અટકાવાનો માર્ગ માત્ર કૃત્રિમ સાધનોથી છે એટલોજ વિરોધ છે. એ સાધનો યાંત્રિક કે રસાયનિક-શું માત્ર બુદ્ધિપૂર્વક શોધાયલાં છે માટેજ કૃત્રિમ છે? જેવી રીતે ગાંધીજીએ બનાવટી દાંતનો બચાવ કર્યો છે (કારણ કે એમ એમનો સદ્-ઉપયોગ છે) તેવીજ રીતે એ કહેવાતા કૃત્રિમ સાધનોનો શું સદ્‌ઉપયોગ નથી? જો કે એનોયે દુરૂપયોગ થવાનો સંભવ રહે છે જ, પણ તેમ તો બનાવટી દાંત વડે વધૂ પડતું ખાઇ નાખવામાં આવે તો તેમનો દુરૂપયોગ જરૂર કહેવાય. અગાઉ કહ્યાં તે કૃત્રિમ સાધનોનો સદ્‌ઉપયોગ કરી એ સા-ધનોથી અનેક ન ઇચ્છવા જેવા બાળકોના જન્મને અટકાવી ભવિષ્યની દુનિયાને વધારે સશક્ત અને લાયક માણસો નહી બક્ષી શકાય કે? બેકે ત્રણ બાળકોના જન્મથી સંતોષાયલાં માબાપ એટલાનાંજ જીવન પ્રમાણમાં વધારે સારાં નહી બનાવી શકે? એમની શારિરીક, માનસિક વગેરે ખીલવણી માટે વધારે તક શું નહી આપી શકે?

અને વધુ એક શંકા એ છે કે આ સાધનોના ઉપયોગ પછી દંપતિઓને બાળકોની ઇચ્છાજ થતી નથી. પણ એ ખોટું છે કારણ કે અકુદરતી છે. અત્યાર સુધી દુનીયાનો ઇતિહાસ સાબિત કરે છે, કે સ્ત્રી અને પુરૂષને એક બીજા તરફ જેમ સ્વાભાવિક આકર્ષણ છે, તેમ બાળકને માટે પણ ઇચ્છા હોય છે. એટલે સુવ્યવસ્થિત અને એકંદરે સુખી સમાજે આપઘાતની બ્હીક રાખવી જરૂરની નથી. અને વળી કુદરતે બીજેજ રસ્તો કાઢયો છે. ઇંગ્લાંડના છેલ્લા વર્ષના જન્મપ્રમાણના આંકડાઓમાં જોડકાંઓની સંખ્યા વધવા માંડી છે, એટલે એ બ્હીક છેકજ દૂર થવી જોઇએ.

કહેવાતા કૃત્રિમ સાધનોના સંભાળપૂર્વક ઉપયોગથી કોઇપણ જાતનો શારિરીક ગેરફાયદો થતો હોય એમ હજી સુધી સાબીત થયું નથી અને તેથી પ્રત્યેક માણસના આધ્યાત્મિક જીવન ઉપર એમની અમુકજ અસર થશે એમ પણ કેમ કહી શકાય? એટલે આધ્યાત્મિક જીવન વિશે અહીં ઉલ્લેખ ન કરતાં માત્ર શરિર સાથેના એ સાધનોના સંબંધ વિશે વિચાર કરતાં તેમની આવશ્યકતાને કોઇ જાતનો બાધ નથી આવતો.

કદાચ કોઇને બ્હીક રહે કે એ સાધનોના ઉપયોગથી વાસનાતૃપ્તિની ભૂખ વધ્યાજ કરવાની, તોયે તેમ કરવાનું બહુ મોટું કારણ નથીજ. જ્યાં standard of life જીવન-ધોરણ ઉંચુ છે અથવા તેમ ન હોય તોય જ્યાં દંપતિ પોતાની એક બીજા તરફની ફરજો સારી રીતે સ્હમજે છે, ત્યાં સ્વાભાવિક રીતે કે સમજપૂર્વક સંયમિ જીવન જીવી શકાય છે. અર્થશાસ્ત્રના કાયદા પ્રમાણે 'ધન ઉત્પત્તિ ઉપર વધારે લક્ષ અપાય, એટલે કે પ્રમાણમાં વધુ ધન ઉત્પન્ન કરવાના માર્ગો હાથ ધરાય અને તેમાં ભાગ પડાવનારા ઓછા હોય તો દરેકને એકંદરે વધારે મળે અને તેમ થવાથી જીવન-ધોરણ ઉંચુ થઇ વાસનાને જીતવામાં મદદ થઇ શકે.

અને ગરિબોને હાથ એ સાધનો પડવાથી એમની જીવન વ્યથા-Struggle for Existence કેટલેક અંશે ઓછી થઇ જશે. જે બે ત્રણ બાળકો કુટુંબમાં સ્થાન ભોગવતાં હશે તે જીંદગીની કેટલીક વધારે સારી તકો મેળવવાને શક્તિમાન થશે, કારણ આઠ છોકરાંના માબાપ કરતાં બે છોકરાંના માબાપ પોતાનાં છોકરાં માટે વધારેજ કરી શકે છે.

એકંદરે વ્યક્તિની દ્રષ્ટિએ મ્હને એ સાધનોનો ઉપયોગ ભયંકર નથી લાગ્યો, અને છતાંયે આધ્યાત્મિક-જીવનની સફળતા વિશે હું શંકાશીલ છું. એટલે બાહ્ય-જીવનને સુઘડ, સુખી અને સુવ્ય-વસ્થિત બનાવવામાં મદદરૂપ આ સાધનોને હું સ્વીકાર્ય ગણું છું. એજ,

લ્હમારો સદાનો રવિ.

બે મિત્રો

હીરાલાલ સી. નાણાવટી.

સૂર્યોદય તો ક્યારનોયે થઇ ગયો હતો. અનેક પ્રકારના પક્ષિઓ, વૃક્ષપર બેસી, સુંદર ગાયનનો નાદ કરી રહ્યા હતા. ઠંડા પવનની મધુર લહરીઓ ખુશનમા સ્હવારમાં આનંદ આપતી હતી, અને મગજને તૃપ્ત કરવા મથતી હતી. સ્હવારના આવા રમણિય સમયે, કેટલાક મનુષ્યો જ્યારે નિત્યના કાર્યક્રમમાં ગુંથાઇ ગયેલા જણાતા, ત્યારે લ્હેરી જીવડા હજુ પ્રભાતની ગુલાબી નિદ્રા અનુભવતા હતા.

અનિચ્છાએ શય્યા ત્યાગ કરી, **લક્ષ્મીકાન્ત** જાગૃત થવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. જાણે અખિલ રાત્રિની સાથીણી નિદ્રા દેવીને પણ લક્ષ્મીકાન્તનો સહવાસ છોડવો ન ગમતો હોય! લક્ષ્મીદેવીની, લક્ષ્મીકાન્ત ઉપર–એના અર્થસુચક નામ પ્રમાણે–સંપૂર્ણ કૃપા હતી; અને તે સાથે, એને માથે કોઇ વડિલ ન રહેવાથી, એને સ્વેચ્છાનુસાર વર્તવાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા હતી.

દંત–મંજનથી દાંત સાફ કરી, મુખ પ્રક્ષાલન કરી, લક્ષ્મીકાન્ત પુનઃ વિરામાસનમાં પડયો. નયનોમાંથી ઘેન ઉડયું હોય એમ લાગતું ન હતું. રામો ચ્હાનો પ્યાલો મુકી ગયો અને લક્ષ્મીકાન્તે, ચ્હા પિવાની શરૂઆત કરી–ન કરી, એટલામાં હિંમત નોકરે દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો.

"કેમ હિંમત?"

"સાહેબ," શેઠને ખુશ મિજાજમાં જોઇ, સલામ કરી હિંમતે પ્રત્યુત્તર આપવા માંડયો, "આપના બાલ–સ્નેહી **વિનયકાન્ત** આવ્યા છે."

એક મહાન્ મુશ્કેલી શિરે આવી પડી હોય અને તે નિવારણ કરવા મોટો વિચાર કરતો હોય તેમ, થોડી વાર વિચારી, લક્ષ્મીકાન્તે ફક્ત ડોકું ધુણાવીનેજ અનુમતિ આપી. હિંમત બહાર ગયો અને અલ્પ સમયમાં લક્ષ્મીકાન્તના બાલ–સ્નેહી વિનયકાન્તે ત્યાં પ્રવેશ કર્યો. નિર્ધનાવસ્થાનો ભોગ થઈ પડેલો હોવાથી, વિનયે, સાધારણ સાદા પરન્તુ સ્વચ્છ કપડાં પહેર્યાં હતાં. સ્વભાવે નમ્ર હતો. એનું મુખડું સર્વદા હસતુંજ રહેતું અને એ હાસ્યમાં જાણે કોઇ આકર્ષણ શક્તિ રહી હોય તેમ એના પર પ્રથમ દ્રષ્ટિપાત કરનારનો એના પર સ્વભાવિક રીતેજ પક્ષપાત થઈ જતો. છતાં વિધિની વિચિત્રતા તો એ હતી કે, બાલ્યાવસ્થામાં સાથે ભણેલા, રમેલા અને ઉછરેલા લક્ષ્મીકાન્તને, રંક–

અવસ્થાના ભોગ થઇ પડેલા, વિનયને જોઇને, આજે એનાપર અણુગમો ઉત્પન્ન થતો હતો. ખરેખર! લક્ષ્મીના મદનો પ્રભાવ આવોજ હોય છે. દઢ-મૈત્રી તો સરખી વય અને સરખી સ્થિતિના મનુષ્યોનીજ બંધાય છે, અને તે ચિરકાળ પર્યંત ટકે છે.

"કેમ ભાઇ! હમણાંજ ઉઠયા છો કે શું?" પ્રવેશ કરતાં વિનયે પુછ્યું.

"હા ભાઇ વિનય! આવ! જોને હમણાંજ ઉઠયો છું. રામા! ચ્હાનો પ્યાલો લાવ." કંઇ બેદરકારી રીતે, મુખપર કૃત્રિમ હાસ્યની છાયા આણી, લક્ષ્મીકાન્તે સમયોચિત્ આવકાર આપ્યો. સરળ હ્રદયના વિનયને, મિત્રના આવકારથી હર્ષ થયો અને આનાકાની ન કરતાં, ચ્હા સ્વિકારી. ચ્હાને યથાન્યાય આપી, ઉભય વાર્તાલાપમાં ગુંથાયા.

"કેમ વિનય! કોઈ દિવસ નહિ અને આજે તો અત્યારમાંજ (શોખીન જીવડાને નવ દશ વાગ્યાનો સમય પણ અત્યારજ લાગેને) નવરો પડયો?"

"શું કરૂં ભાઇ! ઓફિસમાં રોજ જવાનું. કુતરા જેવી જીંદગી ગાળવાની. એટલે ફુરસદ તો ક્યાંથીજ મળે! આજે તો રવિવાર-રજા છે. એટલે મળવા આવ્યો છું."

"મહેરબાની દોસ્ત! પણ વિનય! હજુ એ ભગવાન એના એજ કે?"

"એટલે?" વિસ્મય પામી વિનયે પુછ્યું.

"હજુ ત્હારી સ્થિતિ કાંઇ સુધરી હોય એમ લાગતું નથી."

"હા! લક્ષ્મીકાન્ત!" નિર્ધનાવસ્થા આંખ આગળ ચિત્રની માફક તરી આવતાં વિનયે દીર્ઘ નિશ્વાસ મુકી કહ્યું, "અને વળી કહે છે ને કે અકકર્મીના પડિયા કાણા, તેમ વધારામાં......" "હૈયું ભરાઇ આવતાં વિનય ન બોલી શકયો. "કેમ કેમ વિનય? શું છે શું? બોલતાં અટકી કેમ પડયો?"

"લક્ષ્મીકાન્ત! લક્ષ્મીકાન્ત! શું બોલું! ત્હને ખબર તો હશેજ કે, હમણાં વ્યાપાર ધંધા ધમધોકારે નથી ચાલતા, એટલે ઓફિસમાં ઝાઝું કામ ન રહેવાથી, શેઠ હવે રજા આપવી ધારે છે. એકાદ બે મહિનામાં કદાચિત્ નોટીશ મળશેજ. હાય! જેમ તેમ કરી ઠેકાણે પડયો-ન પડયો ત્યાં નસિબ પણ ચાર ડગલાં આગળનું આગળ!"

"અરે રામ! એ તો ઘણું ખોટું વિનય! તો પછી ત્હું શું કરવા ધારે છે?" વિનયના દુઃખે જાણી દુઃખીજ થયો-બન્યો હોય તેમ, કૃત્રિમ લાગણી દર્શાવતાં લક્ષ્મીકાન્તે પુછ્યું.

"મને પણ એજ ચિંતા છે. કદાચિત્ ત્હારી દુકાને ગોઠવણ........"

"હા! એ ખરૂં! પણ," વિનયના બોલવાનો ભાવાર્થ કળી જઇ, વચમાંજ લક્ષ્મીકાન્ત બોલી ઉઠયો. એના મનમાં તો "ટાઢે પાણીએ ખસ" કાઢવા થતું હતું. તેથી યુક્તિ કરવા માંડી કે જેથી જુની મૈત્રિની શરમે સ્પષ્ટ નકાર ન ભણવો પડે અને એને રાખવો નથી તે ભાવ પણ દર્શાવાય, એમ વિચારી માથું ખંજવાળતાં બોલ્યો, "જોને મ્હારેજ કદાચિત્ એકાદ બેને રજા આપવી પડશે એમ લાગે છે. શાળુ કામ નહિ અને મફતનો પગાર ખાય, એ આપણને કયાંથી પરવડે? આપણે કંઈ એવા લખેશ્રી છીએ? કેમ નહિ?"

"નાસ્તો," લક્ષ્મીકાન્તનો રોકડો જવાબ સાંભળી, આભા બની, હા માં હા ભેળવી વિનય બોલ્યો અને આતુરતાથી પુછ્યું. "પણ ત્યારે મ્હારા જેવાની સગવડ ન થઇ શકે? મિત્રને એટલી મદદ ન થઇ શકે?"

લક્ષ્મીકાન્તના મનમાં થયું કે હું જ્યારે ઉડાવા માગું છું, ત્યારે આતો વળી " આવ બલા અને પકડ ગળા " જેમ બાઝે છે. માટે ટુંકામાં જ ફડચો આણવો એમ વિચારી બોલ્યો, " વિનય ! અફસોસ ! શું કરૂં ? લાચાર ! મ્હારાથી જો બની શકતું એમ હોય......"

" ભલે ભાઇ ! એમાં ત્હું શું કરે ! જ્યાં દૈવજ રૂઠયું ત્યાં ખેર ! હશે ભાઇ મારૂં નસિબ." લક્ષ્મીકાન્તનો ભાવાર્થ સમજી વિનય બોલ્યો.

" વિનય ! પ્રભુએ દાંત આપ્યા છે તો ચાવણું પણ આપશે જ. એ ભુખ્યા ઉઠાડે છે, પણ ભુખ્યા સુવાડતા નથી. મનુષ્યે પુરૂષાર્થ તો કરવો જ જોઇએ." લક્ષ્મીકાન્તે પણ લુખ્ખું આશ્વાસન આપવા માંડયું. શું લાગણી !

" હા ભાઈ ! સાચી વાત છે. પણ લક્ષ્મીકાન્ત ! એ તો ઠીક. પણ હાલને માટે થોડા સો એક રૂપીઆ ઉધાર આપશે ? મ્હારે ખાસ જરૂર છે."

લક્ષ્મીકાન્તના મનમાં થયું કે આ પાંચેક વર્ષથી પોતાનું દારિદ્ર તો ફેડી શકતો નથી. તો પછી મ્હારા રૂપીઆ તે વળી કયે જન્મારે પાછા આપશે. વળી ભાઇબંધીની શરમે પાછા પણ ન મંગાય. આપે ત્યારેસ્તો. માટે ના કહેજ સિદ્ધિ. લટકતી સલામે જ કારભાર અને દૂરથીજ નમસ્કાર. એમ વિચારી બોલ્યો, " વાહરે ! ઉધારશું ? એ શું બોલ્યો ? આ સર્વસ્વ ત્હારૂં જ સમજને ! " " ત્યારે રૂપીઆ મળશે ? " " હા પણ...જોને પચ્ચીસેક હાલ લઇ જા ! અને બીજા વળી કાલે પરમ દિવસે લઇ જશે ? નહિ તો પછી એમજ કરજે કે પાંચ સાત દિવસમાં મ્હારા કેટલાક ઉઘરાણીના રૂપીઆ આવવાના છે—વકી છે, ત્યારે જ સામટા લઇ જજે ને. જોને વિનય ! પણ હા ! ત્હનેજ ક્યાંથી ખબર હોય કે હમણાં હમણાં તો મ્હારા હાથ પણ ભીડમાંજ રહે છે. ઓ પ્રભુ ! આ કેવો સમય ! વિનય ! ખરેખર ! જ્યારે આફત આવે છે, ત્યારે સર્વ બાજુથી આવે છે." જાણે વિનયના દુઃખે દુઃખીજ બન્યો હોય તેમ, કૃત્રિમ દયા અને લાચારીનો વેશ ભજવતાં લક્ષ્મીકાન્તે લાગણી અને કરૂણા દર્શાવવામાં પણ હદ કરી. લક્ષ્મીના મદમાં અંધ બનેલાને, બાલ્યાવસ્થાની મૈત્રીની પણ શરમ ન પડી તે ન જ પડી.

" મુખે મધુરતા, વિષ તો હૃદયે હળાહળ રાખતા;

સંકટ સમે ભાગી જતા, નવ જાણશો એ મિત્રતા." થઇ રહ્યું. વિનયની સર્વ આશા પર નિરાશાનું પાણી ફરી વળ્યું.

" હોય ! ભાઇ હોય ! પ્રભુ જ્યાં કસોટીજ કરે ત્યાં આપણો પણ શું ઉપાય ! મ્હારૂંજ કર્મ ફુટેલું, ત્યાં કોઇનો શું દોષ ! ઠીક ભાઇ બેસ. હવે હું જઇશ, કેમકે મ્હને આવ્યાને પણ ઘણો વખ્ત થઇ ગયો." લક્ષ્મીકાન્તની વ્યંગ ભાષામાં રહેલો સ્પષ્ટ નકાર કળી જઇ, વિનય વધુ પ્રયત્ન વ્યર્થ સમજી જવા ઉઠયો.

" કેમ જશો ત્યારે ? પાછો મળજે હાં કે ? સાહેબજી ! "

" ઠીક, સાહેબજી." " આવજે " લક્ષ્મીકાન્તે પતાવ્યું. જરા બેસતો ખરો, એટલો સરખોએ વિવેક ન કર્યો. એને મન તો વિનય ક્યારે જાય, એજ જોઇતું હતું. અને " ભાવતું હતું ને વૈદે બતાવ્યું " એ સુત્રાનુસાર શું કામ પ્રસંગ ચુકે !

આશા-લતા પર નિરાશાનો ઘા પડવાથી, વિનય સર્વથા હતાશ થઇ ગયો હતો. ખિન્ન હૃદયે, અંધકારમય ભાવિનું, બારિક નિરીક્ષણ કરતો વિનય દાદર ઉતરતો હતો, પરન્તુ તે યંત્રવત્‌. આજુ-બાજુનું ભાન ન હતું. એટલામાં એક કોમળ સ્વર, એના કર્ણદ્વારમાં અથડાયો, " કેમ વિનયભાઇ ?

બહુ દિવસે દેખાયા ? " વિચારશીલ વિનયની વિચારમાળાનો મણકો સરી પડયો. બ્હાવરા બની પાછું જોયું અને ક્ષણભર સર્વ ચિંતા વિસર્યો. " કોણ સુશિલા બ્હેન ? એ તો જરા અમસ્તોજ–મળવા સારૂ જ આવ્યો હતો."

" ઠીક. પરન્તુ ત્હમારૂં મોઢું કેમ ઉતરી ગયેલું જણાય છે ?"

" ના રે ! કાંઇએ નથી," સત્ય સ્થિતિ છુપાવવા મોઢા ઉપર કૃત્રિમ હાસ્ય આણી વિનય બોલ્યો, " ચાલો, હવે હું જઇશ ! "

" હો ! હો ! એટલામાં આવ્યા શું અને ચાલ્યા શું ? બેસો બેસો. એટલામાં શું મોડું થઇ જવાનું છે ! અને થશે તો વિદ્યા ભાભી કયાં વઢે એવાં છે ? " " લ્યો બેસું છું. ત્હમે પણ જબરા છો," વિનયે શરમાઈ જવાબ આપ્યો અને બેઠો. એટલામાં લક્ષ્મીકાન્તના પરમપ્રિય થઇ બેઠેલા ધનસુખ નામના મિત્રે, ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો અને રોજની માફક, પુછ્યા વગર, સિધોજ લક્ષ્મીકાન્તના દિવાનખાનામાં પહોંચ્યો. સુશિલા અંતર્ગૃહમાં ગઇ હતી અને વિનય, આગામી આપત્તિની ઝંખના કરતો બેઠો હતો, એટલામાં કેટલાક શબ્દો તેના કર્ણદ્વારમાં અથડાયા. કાન સતેજ કરી, તિવ્ર જીજ્ઞાસાથી વિનય સાંભળવા લાગ્યો.

" કેમ શેઠ સાહેબ ! " ઓ હો ધનસુખ કે ? આવને યાર ! ત્હારી તો હું કયારની રાહ જોઇ બેઠો છું ! "

" હા ભાઇ હા ! ગરિબ માણસની થાય એટલી મશ્કરી કરે ! "

" અરે પણ બેસતો ખરો ! તું ઉભો રહે છે અને પગ મ્હારા દુઃખે છે, એમ કહી સિગારેટની ડબ્બી ઉઘાડી, એક ધનસુખને આપી અને બોલ્યો, " માર દમ કે પડે ગમ ! " ધનસુખ ખુરસી પર ગોઠવાયો, ટોપી ઉતારી ટેબલ પર મુકી અને ધુમાડા કાઢવા મંડયો. થોડીવાર દમ મારી, પછી કોઇ કામ યાદ આવ્યું હોય તેમ બોલ્યો. " અરે લક્ષ્મીકાન્ત ! તું મ્હારા શાળાને–પોપટને તો ઓળખે ખરો ને ? "

" ઘણી સારી રીતે. ત્હારા શાળાને ન ઓળખું એમ બને કે ?"

" ઠીક. તે વાત એમ છે કે એ ભાઇ ભણી પરવાર્યા છે. અને...આપણે...છે...ને...તે... ભાઇ આજ સ્હવારના પહોરમાંજ પધાર્યા હતા ! "

" ઓ હો ! ત્હારે એમજ કહેને કે આજે જમવાનું ઠર્યું ?"

" ના ભાઈ ના ! મ્હેં પણ એમ જ ધાર્યું તું સ્તો. પણ વાત જાણે એમ છે કે ભાઇને નોકરી જોઇએ છે. હવે એક સાધારણ વાત પ્રમાણે તુંજ કહે કે એ જ્યારે ખાસ મ્હારી પાસે આવ્યો, ત્યારે મ્હારાથી ના પણ કેમ કહેવાય ? " ' નહિસ્તો." શાળુ પોઝીશનમાં ખામી ન આવે ? "

શું વાત કરે છે ? પહેલું પોઝીશન ને બીજું પછી ! "

" જીવતો રહે રાજા ! તે પછી મ્હે તો સહેલું સટ કરી નાખ્યું."

" ત્હારી વાત થાય દોસ્ત ! હાં ! પણ કેવી રીતે ? "

" તે એવી રીતે કે વળી પાસે ગંગા ને દૂર ક્યાં જવું ?',

" એટલે ? હું કાંઇ સમજ્યો નહિ ? " લક્ષ્મીકાન્ને વિસ્મય પામી પુછ્યું.

" એટલે એમ કે ત્હારી દુકાનેજ હાલને માટે ગોઠવવો. પછી દેખા જાયગા. કેમ ફાવશેને ?" ત્હારીજ ભલામણ ત્યાં વળી પુછવાનું શું ! પણ સ્હેજ સ્હાજ–ખપજોગું તો ભણ્યો હશે ? "

" તે બદલ પુછતો જ નહિ. જો કે ઝાઝું ભણ્યો તો નથી, પણ બોલવે ચાલવે એવો અબરાક છે કે ભલભલા ગ્રેન્જ્યુએટોને પણ એક વખત પાણી ભરાવે. એ માટે તો કાળજી રાખતો જ નહિ."

" ત્યારે તો શંખને વળી દુધે ભર્યો. પગારનું કાંઈ નક્કી કર્યું કે ?"

" મ્હેં તો એને કહી દીધું કે જો ભાઇ, હાલ વખત બારીક છે. મ્હારી શરમે લક્ષ્મીકાન્ત શેઠ ઉભો રાખશે. માટે જે સો સવાસો આપે તે લે જે."

" ચાલો ઠીક થયું." " ત્હને ફાવશે તો ખરૂં ને ? એ કયાં પારકો છે ?"

" નહિસ્તો," લક્ષ્મીકાન્તે દબાઈ જઈ કહ્યું, ધનસુખે છુટકારાનો દમ મુકયો અને થોડી વાર પછી, બે ચાર દમ મારી, પાછો ગર્જ્યો.

" અને હા ! ત્હને બીજી ખબર છે કે ?"

" ત્હું કહે ત્યારે ને ? વળી શી નવા જુની છે ?" લક્ષ્મીકાન્તે બીજી સિગારેટ સળગાવતા પુછ્યું.

" કાલે જાણે મ્હારા દાદાનું શ્રાદ્ધ છે !"

" એમ ફાવ્યા ત્યારે ! શેનો જલસો ઉડવાનો છે ?"

" મનમાં તો ઘણુંય છે...પ...ણ, વિચાર વાડીના ને જમવાનું ઘેર."

" કેમ કેમ ? એમ કેમ બોલે છે ?"

" કારણ કે ભાઈ, ભજકલદારમ પાસે જોઇએ ને !"

" ઓ હો હો ! મોટી વાત તો જો ! આ બધું ત્યારે કોનું છે ?"

" મહેરબાની દોસ્ત ત્હારી. જો ત્યારે, હાલ બસો અઢીસો રૂપિઆ આપ. પણ સગવડે પાછા મળશે. આપણે તો સ્પષ્ટ વક્તા. ચોકખું કહી દેવું !"

" હવે ત્હારી ફિલસુફી રહેવા દેને ! ત્હને પાછા આપવાનું કોણ કહે છે ?"

વાર્તાલાપમાં તલ્લીન્ બનેલા ઉભયમાંથી કોઇને પણ ખબર ન હતી કે કોઈ સાંભળતું હશે. લક્ષ્મીકાન્તને તો સંપૂર્ણ ખાત્રી હતી કે–વિનય તો ગયો જ છે અને ઉંચી નજરે ચાલનાર ધનસુખને તો વિનય સૂઝયો જ નહિ. પ્રિય વાંચક ! ઉપરોક્ત વાર્તાલાપ સાંભળી, વિનયના હૃદયની કેવી સ્થિતિ થઇ હશે, તેની કલ્પના ત્હુંજ કરી લેજે. વિનયે દીર્ઘનિશ્વાસ મુકયો. પરન્તુ સદ્‌ભાગ્યે સુશિલા હજુ અંતર્ગૃહમાં જ હોવાથી, કોઇના સાંભળવામાં ન આવ્યો. " ઓહ પ્રભુ ! આ હું શું સાંભળું છું ? હમણાં જ મ્હને લક્ષ્મીકાન્ત સદંતર લાચારી બતાવતો હતો અને એટલામાં જ ફરી ગયો. મિત્ર ! ત્હારે જો મ્હને મદદ ન કરવી હતી, તો સ્પષ્ટ ના કહેવી હતી, પણ આવું હડહડતું જુઠાણું ! મિત્ર ! મિત્ર ! ત્હારી આવી અકલ્પનીય અનિરચ્છનીય અધોગતિ ! કયાં ગઇ આપણી બાળપણની પ્રતિજ્ઞાઓ ? પણ હાય ! આ સર્વ પૈસાનો જ પ્રભાવ ! પૈસા ! પૈસા ! ત્હારી અજબ બલિહારી છે. લક્ષ્મીના લોભમાં પામર મનુષ્યોની બુદ્ધિ મલિન્ થાય છે એટલે સારા નરસાનું ભાન નથી રહેતું. લોભી મનુષ્ય મિત્ર–દ્રોહ કર્યાનું પાપ અને સ્નેહહત્યા કરવાનો દોષ નથી જોઇ શકતો, છતી આંખે અંધ બને છે. પ્રભુ ! પ્રભુ ! ત્હું મ્હારા મિત્રના મલિન હૃદયમાં વસી, મ્હારા મિત્રને સદ્‌બુદ્ધિ અર્પી, સન્માર્ગે પ્રેરજે ! મિત્ર ! પ્રભુ ત્હારૂં શ્રેય કરે, એ જ મ્હારા શુદ્ધ અંતઃકરણની અભિલાષા છે !" આમ વિચાર તરંગોમાં વિનય તલ્લિન્ બેઠો હતો. ખરેખર ! સ્નેહ એ દૈવી વરદાન છે. દિવ્ય–સ્નેહનો પ્રભાવ અદ્દ્ભુત છે ? સ્નેહાધિન મનુષ્ય, પોતાના સ્નેહીના દોષને પણ જોઈ શકતો નથી. ઓ દિવ્ય સ્નેહ ! ધન્ય છે તને !

એટલામાં સુશિલા બ્હાર આવી. અને વિનયને આવકાર સુચક પાન સોપારી આપ્યાં. સ્વાર્થી મિત્રના વર્તનથી દગ્ધ થયેલું હૃદય, સ્નેહાળ ભગિનીના સ્નેહપૂર્ણ આવકારથી પ્રફુલ્લિત થયું—ના થયું, એટલામાં ઉપરોક્ત વાર્તાલાપ સાંભરી આવ્યો. હવે એ હૃદયને, આ ગૃહમાં વધારે થોભવું અનુચિત્ લાગ્યું. હૈયું ભરાઈ આવ્યું, પરંતુ જો સંયમ ન રાખ્યો હોત તો કદાચિત્ બેચાર અશ્રુ પણ સરી પડત. તે તરત સ્વસ્થ થઈ ઉઠયો.

"બ્હેન ! હવે હું જઈશ. મ્હને આવ્યાને પણ ઘણો વખત થઇ ગયો."

"કેમ કેમ વિનયભાઇ ! એટલામાં જ ચાલ્યા ! ફરી ક્યારે આવશો ?"

"કોઈ દિવસ." વધુ ન બોલી શકતાં, વિનય તરત ચાલતો થયો.

વિનય દૃષ્ટિમર્યાદાની બ્હાર ગયો ત્યાં સુધી સુશિલા જોઇ રહી અને પછી, વિનયની આવી અકલ્પનીય મનઃસ્થિતિ અને વર્તણુંક ઉપર કંઇ કંઇ વિચારો કરતી, કારણ ન કલ્પી શકાતાં છેવટે ગૃહકાર્યમાં ગુંથાઇ.

* * * *

સમયને પલટાતાં વાર લાગતી નથી. અને સમય પલટાતાં, આખું જગત્ પણ પલટાઇ જાય છે. ક્ષણમાં રાય તે રંક બને છે, તો ક્ષણમાં રંકનો રાય બની જાય છે. ભાવિના પડદામાં છુપાયેલા, ગુપ્ત અને કારમા ભયંકર ભેદની, ભ્રાંતિ સરખીયે મનુષ્યને નથી હોતી, તો પછી તેની કલ્પના તો ક્યાંથી જ સંભવી શકે !

માથે હાથ દઇને, તૂટેલી ખાટલીમાં પડયો પડયો, કોઇ દુઃખી મનુષ્ય, અગાધ વિચાર સાગરમાં ગોથાં ખાતો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. બારિક નિરીક્ષણ કરતાં માલમ પડે છે કે એજ આપણો નાયક લક્ષ્મીકાન્ત છે. મ્હેલનિવાસી લક્ષ્મીકાન્તના આ હાલ જોતાં, આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય તો નવાઇ જેવુ નથી. રાજ્યમ્હેલ જેવું જેણે સુખ ભોગવેલું, તે આ જ ઝુંપડીમાં જ પોતાનું શેષ આયુષ્ય નિર્ગમન કરતો જણાય છે. ધુમાડો થતાં, અણચિંત્યો જેમ અગ્નિ ભભુકી ઉઠે છે, તેમ વિચાર તરંગોમાં તલ્લિન્ બનેલો લક્ષ્મીકાન્ત બોલી ઉઠયો: "પૈસા ! પૈસા ! શું ત્હારો પ્રભાવ છે ! જ્યારે લક્ષ્મીની મહેર હતી, ત્યારે તો નહિ સગાનું સગું થતું, આખું જગત્ ઉલટી આવ્યું હતું; અને આજે જ્યારે લક્ષ્મીનો કેર થયો ત્યારે, હાય ! જો હું મરી જાઉં તો મ્હારી પાછળ મરણ પોક મુકનાર કોઇ સગુ પણ નથી રહ્યું ! અફસોસ ! પૈસાનાજ સૌ કોઇ સગા છે. લક્ષ્મીનો કેર થતાં, કહેવાતા સૌ સગા—જેમ શુષ્ક વૃક્ષને પક્ષિઓ ત્યજી જાય છે, તેમ પલાયન થઇ જાય છે. ખરેખર જ્યારે દુઃખ આવે છે, ત્યારે ચારે બાજુથી આવે છે." જે ઘર નોબત વાજતી, તે ઘર ઉડતા કાગ !" એના જેવી આ મ્હારા, અગ્નિના કોપથી ભસ્મીભૂત થયેલા બંગલાની દુર્દશા થઇ પડી છે. આજ કોઇ એમ ભાવ પૂછનાર નથી કે ભાઇ કેમ છે? કયાં જમે છે? એ તો ઠીક, પરન્તુ મ્હારા દર્શનથી જાણે પાપ લાગતું હોય—જાણે વિધવાને દેખી અપશુકન થતા હોય, તેમ સર્વ દૂરથી જ દેખીને જતા રહે છે. હાય ! "કાળ તણી કૃતિ, ન પરખાતી; વિધિની વાતો ન્યારી." આ સમયે મ્હારી ખરી ભીડની વેળાનો સાથી, મ્હારો વ્હાલો મિત્ર વિનય કયાં હશે? પણ હાય ! કયાંથી જ દેખાય ! જ્યાં મ્હેં જ પાપીએ એને તરછોડયો—તિરસ્કાર્યો, તો પછી એ મ્હારો જ દોષ તો ! વિનય ! વ્હાલા વિનય ! તું કયાં ગયો? હાય ! ત્હને મદદ કરવાને મ્હેં ના કહી હતી, ત્યારે ત્હારૂં હૃદય કેવું ચિરાઇ ગયું હશે, તેનો મને સાચોજ અનુભવ થાય છે. જે ડાળ ઉપર બેઠા હોઇએ, તેજ ડાળ ઉપર ઘા કરવા જેવી મ્હેં મુર્ખાઇ કરી !" આમ આશા નિરાશા વચ્ચે ગોથાં ખાતો લક્ષ્મીકાન્ત હૃદયોદ્ગાર કાઢી રહ્યો હતો, એટલામાં સામેથી એના મગનકાકા આવતા જણાયા. "કેમ મગનકાકા ?"

"એ કોણ ભાઇ?" ચશ્મા કપાળપર ચઢાવી, જાણે સાચે જ ઓળખાણ ન પડતી હોય, તેમ અજાણ્યા બની, મગનકાકાએ સામો સવાલ કર્યો.

"કેમ ભુલી ગયા કે શું? એ તો હું લક્ષ્મીકાન્ત—ત્હમારો ભત્રીજો!"

"એમ કે ભાઈ? કેમ છે બા? શરિરે તો ઠીક છેને?" મગનકાકાએ વ્હાલ ઉભરાવ્યું.

"કાકા," દિલગીરીભર્યા અવાજે લક્ષ્મીકાન્તે કહ્યું, "જ્યાં પ્રભુએ જ દુઃખમાં........"

"હોય ભાઇ! એમ પણ હોય!" વચમાં જ કાકા બોલ્યા, "બધા દિવસ કાંઇ સરખા જાય છે બા! એમ જીવ બાળ્યે, જે ભોગવવાનું હોય છે તે કાંઈ થોડું જ ઓછું થાય છે? ભલભલાને ખમવું પડે છે તો, આપણા કયાં આશરા! શ્રદ્ધા રાખીએ, શ્રદ્ધા! શું સમજ્યો? કાલે સવારે ત્હું પાછો રાજા જેવો થઇ જઈશ. જા! મ્હારો આશીર્વાદ છે. બેસજે, હવે હું જાઉં છું, કેમકે દર્શનનો વખત થઈ ગયો છે," એમ મુખે બને તેટલી મિઠાશ વાપરી, (કારણકે કયાં દામ પડે છે,) રખેને લક્ષ્મીકાન્ત કાંઇ મદદ માગે, એના કરતાં એ પ્રસંગજ ન આણવો, એમ સમયસુચકતા વાપરી–પાણી પહેલાં પાળ બાંધતાં મગનકાકા કયાંએ અદૃશ્ય થઈ ગયા. આજ પ્રમાણે, એક પછી, એક, એમ બધા જ સગા તરફથી, લક્ષ્મીકાન્તને કડવો અનુભવ થયો, કોઇ દિલાસો દેવા તસ્દી સરખી પણ ન લેતા. આત્મારૂપ બનેલો, પૈસાનો સાચો સગો ધનસુખ તો જાણે આ દુનિયામાં અસ્તિત્વ ધરાવતો જ ન હોય તેમ દેખાતો જ નહિ. નિસ્વાર્થી વિનય અને સ્વાર્થી ધનસુખની મૈત્રી વચ્ચેનો ફેર, આજ મદનું આવરણ દૂર થતાં સ્પષ્ટ જણાયો.

"હાય નસિબ! આ શી દશા! ઓ પ્રભુ! હવે તો ત્હારો જ આશરો! બધાયને જોઇ લીધા. સૌ કોઈ સ્વાર્થના જ સગા છે. ઓ લક્ષ્મીના લાલચુ સગાઓ! ધિક્કાર છે ત્હમારી દાનતને! ઓ વ્હાલા વિનય! ત્હું કયાં છે? ત્હારા વિના મ્હારા દગ્ધ હૃદયને દિલાસો આપનાર કોઇ નથી. ત્હને તરછોડતી વખતે, મ્હને વિચાર સરખોયે ન આવ્યો કે આ વખત મ્હને પણ આવશે અને ત્હારી જરૂર પડશે! કયાંથી જ વિચાર સૂઝે? લક્ષ્મીના મદમાં અંધ બન્યો ત્યારે સારાનરસાનું ભાન પણ કયાંથી રહે! ઓ પ્રભુ મ્હારા પાપનું કેટલું બધું પ્રાયશ્ચિત મ્હારે ભોગવવું પડશે! હાય! એ નર્ક-યાતનાનો ખ્યાલ આવતાંજ કંપારી છુટે છે! મ્હારો ઉદ્ધાર પણ કયાંથીજ થાય! નજ થવો જોઇએ!" આમ બોલતાં બોલતાં, લક્ષ્મીકાન્ત એકદમ બેભાન થઇ ગયો. અલ્પ સમય પછી ભાન આવતાં એણે આંખો ઉઘાડી ત્યારે સુશિલાના ખોળામાં એનું માથું હતું. સુશિલાના નયનયુગલમાંથી અશ્રુધારા વહેતી હતી અને એના હાથમાં એક પત્ર હતો જેના તરફ એકીટશે તે જોઇ રહી હતી. લક્ષ્મીકાન્ત સફાળો બેઠો થયો અને પત્ર લઈ વાંચ્યો. વાંચતાં વાંચતાં એની આંખમાંથી પણ અશ્રુ-એ સ્નેહાશ્રુ સરી પડયા, કેમકે એ વિનયનો જ પત્ર હતો, જેમાં લક્ષ્મીકાન્તની સ્થિતિ જાણી, એણે ઘણી દિલગીરી દર્શાવી હતી અને પોતાની યથાશક્તિ સો રૂપીઆની નજીવી મદદ મોકલી હતી, જે સ્વિકારવા નમ્ર વિનંતિ કરેલી હતી. "ધન્ય છે ભાઇ વિનય! ત્હને કે, આજે આવા આફતના સમયે, ત્હેં આવી અપૂર્વ મદદ કરી! હા! હું ત્હારો કેટલો આભારી થયો છું! વ્હાલા વિનય! ત્હું મ્હને ક્ષમા કરીશ? ત્હારા પવિત્ર મુખનું એક વખત દર્શન થાય, એટલી જ અંતિમ અભિલાષા છે!" એમ બોલતાં તે પુનઃ બેભાન થયો.

લક્ષ્મીકાન્તના હૃદયમાં જે ચિંતાએ વાસ કર્યો હતો, તેણે ધીમે ધીમે ગંભીર રૂપ પકડવા માંડયું, અને પોત પ્રકાશ્યું. તેની અસર શરિર પર થઈ. અગ્નિના તાપથી જેમ ઘી પીંગળી જાય છે તેમ ચિંતાના તાપથી એનું શરિર પણ ગળવા–ગળવા લાગ્યું. દિને દિને તે એટલે સુધી લેવાઇ ગયું કે શરિરમાંથી લોહી અને માંસ ઉડી જતાં ફક્ત અસ્થિજ રહ્યા હોય તેમ ફકત હાડ

પિંજર જણાવા લાગ્યું. ખરેખર ! ચિંતા અને ચિતામાં ઝાઝો ફેર નથી. ચિતા નિર્જીવ શબને બાળે છે, ત્યારે ચિંતા સજીવન શરિરને બાળે છે.

"ચિંતા ચિતા સમાન" ભાગ્યહિની સુશિલા–પતિવૃતા સુશિલા-આખો દિવસ અને રાત્રીએ પણ ઉજાગરા કરી ખંતપૂર્વક પતિની સુશ્રુષા કરી રહી હતી. એનો બદલો મળશે ખરો !

જીવન–યાત્રાનો સમય સમાપ્ત થયો છે. એમ ખાત્રી પૂર્વક માની, લક્ષ્મીકાન્ત દવા કે ડોકટરની ઝાઝી પરવા ન કરતો. ફક્ત વિનયને જ ઝંખતો હતો–એનાજ નામનું રટણ કરતો હતો. સન્નિપાત્ થયો હોય એમ વિનયના નામના ઉદ્ગાર કાઢતો–એટલુંજ નહિ પણ રાત્રિએ નિદ્રામાં અને સ્વપ્નમાં પણ એ વિનયને જ ઝંખતો હતો. સુશિલાએ સર્વ હકિકત પત્ર દ્વારા વિનયને નિવેદન કરી હતી, અને એક વખત ફક્ત મળી જવા માટે વિનંતી કરી હતી. વિનયને જો કે લક્ષ્મીકાન્તે તરછોડયો હતો, છતાં એના અવગુણ એના મિત્રવત્સલ હૃદયમાં વસ્યા ન હતા. અને હજુ પણ એના સ્નેહની લાગણી એવી ને એવીજ હતી. કેટલાંક કામને અંગે, તેનાથી લક્ષ્મીકાન્તને મળવા જલદી ન જવાયું. પણ છેવટે એ મિત્ર યુગલનું અંતિમ મિલન નિમાયલું હશે, તેથી જઇ પહોંચ્યો.

"કેમ વિનયભાઇ ! આવી પહોંચ્યા ?" સુશિલાના મુખમાંથી ઉપલા શબ્દો નિકળતાં, જેમ સંતુષ્ટ થઇને, પ્રસન્ન થતાં, દર્શન દેતાં, ભગવાનનો શંખ સુણતાં, ભક્ત સમાધિમાંથી જાગૃત થાય છે, તેમ, આટલો બધો અશક્ત અને નિર્બળ હોવા છતાં લક્ષ્મીકાન્ત એકદમ જાગૃત થઇ બેઠો થયો, અને "કયાં છે મ્હારો વ્હાલો મિત્ર વિનય ?" એમ બોલતાં વિનયને દઢ બાઝી પડયો. બન્ને મિત્રોએ ઉભયને દઢ સ્નેહાલિંગન આપ્યું અને ઉભયના નયન–યુગલોમાંથી સ્નેહાશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. થોડીવાર એક બીજાને જોઇ રહ્યા. અન્તે સ્નેહનો ઉભરો સમાતાં, ઉભયના હસ્ત ઢીલા પડયા. લક્ષ્મી-કાન્ત કરૂણાજનક સ્વરે બોલી ઉઠયો, "વિનય ! વ્હાલા મિત્ર વિનય ! હાય ! ત્હારૂં નિર્દોષ અને પવિત્ર મુખ જોતાં મ્હને મ્હારૂં પાપ સાંભરી આવે છે અને એ પાપનો કીડો મ્હારા હ્રદયને કોતરી ખાય છે ! હાય ! મ્હેં અવગુણીઆએ ત્હને મદદ ન કરવાથી ત્હારૂં હ્રદય કેટલું સંતાપ્યું હશે એ સમય યાદ આવતાં, હાય ! મ્હને સખત કંપારી છુટે છે ! ત્હારા સરળ હ્રદયને કેવો સખ્ત આઘાત પહોંચ્યો હશે ! ખરેખર ! હું મનુષ્ય નથી, પણ મનુષ્ય યોનીમાં અવતરેલો અધમ–નરાધમ નિર્દય રાક્ષસ છું ! સાધુ નથી પણ શયતાન્ છું ! છતાં ત્હેં મને, મનુષ્ય યોગ્ય શું, પણ દેવ યોગ્ય ક્ષમા કરી, મ્હને મ્હાત્ કર્યો છે !" અશક્તિ થતાં લક્ષ્મીકાન્ત પથારીમાં પડી જાય છે.

"લક્ષ્મીકાન્ત ! લક્ષ્મીકાન્ત ! આ શું ? ત્હારૂં શરિર તો જો ? એ બધી વાત જવા દે."

"ના ! ના ! વિનય !" લક્ષ્મીકાન્ત પુનઃ બેઠો થયો." તું મ્હને ના વાર. મ્હને મ્હારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ કરવા દે. વિનય ! તું મને ક્ષમા કરશે ? ફક્ત એક વાર તું કહે કે ત્હેં મ્હને ક્ષમા કરી છે ! એટલું કર ! મ્હને મ્હારૂં પાપી મુખ દેખાડતાં શરમ આવે છે !"

"લક્ષ્મીકાન્ત ! લક્ષ્મીકાન્ત ! શાન્ત થા ! આમ ગાંડા શું કાઢે છે ? મ્હારા હૃદયમાં જરાયે ખોટું લાગ્યું નથી. હજુ ત્હારા પ્રત્યે મ્હારો સ્નેહ એટલોજ દઢ છે. મ્હને ખોટુંજ નથી લાગ્યું, તો પછી ક્ષમાની જરૂર છે જ કયાં ?" વિનયે ઘણું આશ્વાસન આપવા માંડયું પણ લક્ષ્મી-કાન્ત તો હઠે જ ચઢયો. અંતે અન્તે જ્યારે વિનય એક વાર એમ બોલ્યો કે "હું તો ત્હને ક્ષમા કરીજ ચુકયો છું." ત્યારેજ કાંઇક શાન્ત થયો–ના તે હંમેશને માટેજ શાન્ત થઇ ગયો. એને મુર્છાવશ ધારી અનેક પ્રયત્નો કર્યા પણ વ્યર્થ, કેમકે એનો અમર આત્મા, આ ફાની દુનિયાના નશ્વર શરિર–પિંજરનો ત્યાગ કરી, કયારનોએ પરમધામમાં મળી ગયો હતો.

આરોગ્યનું રક્ષણ

વૈદ્યરત્ન માધવપ્રસાદ ના. શાસ્ત્રી
સભ્ય, સાહિત્ય ઉત્તેજક સમાજ.

આરોગ્યતાની સાથે આપણા શરીરનો અત્યંત ઘનિષ્ટ સંબંધ છે. આરોગ્ય રહિત જીવન ભારરૂપ લાગે છે. એક માણસ સદૈવ રોગી રહેવાને લીધે કહે છે કે આ દુઃખ ભોગવવું તે કરતાં મરી જવું એ સારૂં છે. વળી વર્તમાનપત્રોમાં પણ આપણે કોઈ કોઇ વખત વાંચીએ છીએ કે ×× ભાઇ રોગથી કંટાળવાને લીધે આત્મઘાત કરી મરી ગયા. આમાં કંઇ પણ અતિશયોક્તિ નથીજ. સંસારના સુખો આરોગ્યતાથીજ સુખ રૂપ લાગે છે. જ્યારે માણસ બીમારી ભોગવે છે ત્યારે જ તે સમજી શકે છે કે એક રોગી રાજા કરતાં એક નિરોગી કંગાલ હજાર દરજ્જે સુખી છે.

ઇશ્વરે સૃષ્ટિપાલનના નિયમો બનાવીને તેને પ્રકૃતિને આધીન કરેલી છે. પ્રકૃતિ એજ તે નિયમોની અધિષ્ઠાત્રી દેવી છે. જે મનુષ્ય આરોગ્યને માટે પ્રાકૃતિક નિયમોનું પાલન કરે છે તેને પ્રકૃતિ પોતાના તરફથી સુન્દરતા અને રૃષ્ટ પુષ્ટ શરીર ઉપહાર રૂપે આપે છે. શારીરિક નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવાનું ફળ મનુષ્યને અવશ્ય ભોગવવું પડે છે. આથી સ્વાસ્થ્યરક્ષાના નિયમોનો મનુષ્યે અવશ્ય અભ્યાસ કરવો જોઈએ. એક સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાને કહ્યું છે કે જે શિક્ષામાં શરીરસંયમની વ્યવસ્થા અને આરોગ્યતાનું વિધાન નથી તે શિક્ષા અપૂર્ણ છે. જેમ ગણિત, સાહિત્ય અને વ્યાકરણનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું મનુષ્યને માટે આવશ્યક છે, તેમજ શરીરતંત્રની તે ક્રિયાઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ પણ આવશ્યક છે, કે જેનાથી મનુષ્યનું જીવન બન્યું છે. જ્યારે શરીર અસ્વસ્થ એટલે રોગવાળું રહે છે, ત્યારે ચિત્ત પણ ઠેકાણે રહેતું નથી. પ્રૌઢ બુદ્ધિ, વિવેક અને આત્મજ્ઞાનને માટે શરીરનું બળવાનપણું અને આરોગ્યપણું રાખવું જરૂરનું છે.

મનુષ્યનું શરીર એક એંજીનના જેવું છે. એંજીનની શક્તિનો ક્ષય દરેક ક્ષણે થયા કરે છે. કોયલા અને પાણી, વગેરે એંજીનમાં બરોબર નાખતા રહેવાથી અને સાફસુફ રાખવાથી તે સારી સ્થિતિમાં રહે છે અને પોતાનું કાર્ય સારી રીતે કરી શકે છે. તે પ્રમાણે મનુષ્યની શક્તિ વધતી ઘટતી રહે છે. તે પાછી નિયમિત આહાર વિહાર વડે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. શરીરને સ્વચ્છ હવા, પૌષ્ટિક ખોરાક અને ચોખ્ખા પાણીની ખાસ જરૂર છે. તેમાંથી જો કોઈ એક ઠીક ન રહે તો મનુષ્ય અસ્વસ્થતાના ફાંદવમાં ફસી પડે છે. સ્વચ્છ હવા વિના મનુષ્ય એક પલ માત્ર જીવતો રહિ શકતો

નથી. માટે દરેક માણસે શહેરની બહાર ખુલ્લા મેદાનમાં સવાર—સાંજ સ્વચ્છ હવા માટે ફરવા જવું જોઇએ. ઋતુ પ્રમાણે કપડાં લતાં પહેરવાં અને નિયમીત રીતે સુવું–જાગવું જોઇએ.

'ખાણું તો ભુખનું' એ નિયમ પ્રમાણે માણસ સદૈવ વર્તે તો તેને રોગ થવાનો સંભવ રહેતોજ નથી.

व्यायामाद् दृढगात्राणां व्याधिर्नैवोपजायते । આ પ્રમાણે વર્તનારને રોગ શી વસ્તુ છે તે પણ સમજાતી નથી. મૂર્ખ મનુષ્યો એમ સમજે છે કે **"ખાવાને માટે જીવવાનું છે."** પણ તે તેમ નથી. એ તો **'જીવવાને માટે ખાવાનું છે.'**

હવા, પાણી અને ખોરાક એ આરોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉત્તમોત્તમ સાધન છે એ જણાવ્યા પછી તંદુરસ્તીને લગતી બીજી બાબતો આપણે જોઇએ.

હાલમાં દુધના બદલામાં ચ્હા (Tea)એ સામ્રાજ્ય ભોગવ્યું છે. અને તેથીજ એક વિદ્વાને લખ્યું હશે કે—'**हा! हा! चाहा हत कलियुगे कर्षति प्राणवित्तम्**' ચ્હા ઘણે ભાગે માણસના શરીરને નુકશાનકારક છે એ સૌ કોઈ જાણે છે; પણ વ્યસનના માર્યા તે મુકી શકાતી નથી. એ શોચનીય છે.

આરોગ્યતા સાચવવામાં નિયમિત રીતે આવતી શાન્ત નિદ્રા, નિયમિત કસરત તથા સ્વચ્છતા પણ ઉપયોગી વસ્તુ છે. છેવટે એટલુંજ કહું કે—

नित्यं हिताहारविहारसेवी समीक्षकारी विषयेष्वसक्तः । दाता समः सत्यपरः क्षमावानाप्तोपसेवी च भवत्यरोगः । (वाग्भट) જે માણસ હંમેશાં હિતકારક આહાર, તથા વિહારનું સેવન કરે છે, દરેક કાર્ય વિચારીને કરે છે, વિષયોમાં આસક્ત થતો નથી, દાન કરવાવાળો છે, સમાન સ્વભાવનો છે, સત્ય બોલનારો છે, ક્ષમા રાખવાવાળો છે, આવી રીતે મનુષ્યોની સેવા કરવાવાળો છે; તે પુરૂષ રોગી થતો નથી. અસ્તુ.

માબાપોને

સવિતાબ્હેન ત્રિવેદી

કોઇપણ વસ્તુ ઇચ્છા વિના મળે છે ત્યારે એની કિંમત નથી સમજાતી. મનુષ્ય જ્યારે એક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે, તેના માટે કષ્ટ વેઠે છે, તેની પ્રાપ્તિ માટે એનું મન રોકતો રહે છે, એના માટે અનેકા અનેક આશાઓ બાંધે છે અને પછી ખુબ આશાઓના અંતે ખૂબ કષ્ટો વેઠયા પછી, અનેકા અનેક પ્રયત્નો કર્યાના કારણે જ્યારે ઇચ્છેલ વસ્તુને એ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેને કોઇ અનેરો આનંદ થાય છે. પોતાની વસ્તુની ખરી કિંમત તે આ વખતે સમજે છે.

વિના પ્રયત્ને અગર તો વગર ઇચ્છાએ પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુની કિંમત મનુષ્યને મન નથી જ-અગર છે તો તે બહુ નજીવી જ. આજ કાલ બાલજીવનની ખરી કિંમત નથી અંકાતી તેનું આ જ કારણ છે. હજુ હમણાં જ માતાના ખોળામાં ખૂંદતી ચૌદ વર્ષની બાળા, કે એક ડઝન બાળકોની માતા થયેલી ચાળીશ વર્ષની આધેડ સ્ત્રીને જ્યારે પુત્ર પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે શું માનવું? બાળકની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાના કારણે જ શું એમણે બાળક મેળવેલ હોય છે કે એ વિષયની લાલસાનું જ પરિણામ હોય છે? આ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે.

આજે એક પણ બાળકની ઉત્પત્તિ માતપિતાની શુભ નેમને માટે નથી હોતી. માત-પિતાની વિષયલાલસાના પરિણામે સ્ત્રીના ખોળામાં બાળક આવી પડે છે, એ માટે જ બાલજીવનની જે કિંમત સમાજમાં અંકાવી જોઇએ, બાલકો પ્રત્યે જે ફરજો અદા કરવી જોઇએ, બાલઉર્મિઓને વેગ આપવા માટે જે કાંઈ કરવું જોઇએ તે કાંઇ નથી થતું. સહજ પ્રાપ્ત થઇ ગયેલ કે વિના ઇચ્છાએ મળી ગયેલ હીરાની કિંમત માણસ બરાબર નથી આંકી શકતો.

આમ વગર ઇચ્છાએ પ્રાપ્ત થતાં બાળકો પ્રત્યે માતપિતા જે કાંઇ કરે છે તે ઉપલકિયું છે. એની પાછળ લાગણીનો ધોધ નથી. માતૃત્વના ખરા પ્રેમનું સિંચન નથી. અને માટે જ બાલજીવન હડધૂત થતું આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે.

સંયમની સામે આજે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે. સંયમની વાતો કરનારની હાંસી થાય છે. આ જમાનો જ જાણે સંયમનો નહિ પણ સ્વચ્છંદનો લાગે છે. ઉર્મિઓ ઉપર અંકુશ

મુકવાની વાતો કરીએ તો સામે માનસિક અનારોગ્ય (Complex)નું શસ્ત્ર ધરાય છે; આવા વખતે કેટલીક વાતો કોઇને ન પણ રૂચે, છતાં આ વખત એવો આવી લાગ્યો છે કે કેટલાક પ્રશ્નો છેડવાજ પડે.

ઉપર બતાવ્યું તેમ કેવળ પ્રજોત્પત્તિની ઇચ્છાના કારણે જ આજે પ્રજોત્પત્તિ નથી થતી એટલું જ બસ નથી. જન્મ પછી તુર્તજ કેટલાંય બાળકો મરણ પામે છે, જીવે છે તેમાંથી ઘણાં ખોડવાળાં, મંદબુદ્ધિ કે સામાન્ય બુદ્ધિનાં અને સામાન્ય ધંધાનાં નીવડે છે. દુશ્મનની છાતી ફાડી નાખે અને અસાધારણ બુદ્ધિ દાખવે એવી પ્રજાની આશા હજુ હવે હિંદે રાખવાની છે. આજની માયકાંગલી, અને મંદબુદ્ધિ પ્રજાનું કારણ શું ? માબાપનું અસંયમી જીવન અને એની માઠી અસર બાળ શરીર અને માનસ ઉપર કેટલી થાય છે તે વિચારવાની નવરાશ કે ઇચ્છા કોને છે ? સ્ત્રીની સગર્ભા અવસ્થા વખતે ઘડીની વિષયલાલસા તૃપ્ત થઇ એટલે બસ. એની પ્રાણઘાતક અસર ગર્ભ ઉપર થઈ સ્ત્રી ઉપર કેટલી હદે થાય છે તે કોણ વિચારે છે ? જન્મ પછી બાળક ખોડવાળું હોય, મંદબુદ્ધિ હોય કે નબળું હોય તો તેના ઉપચારો લેવા તે કેવળ ઉપરછલા ઉપચારો છે. પાણી પહેલાં પાળ ન બાંધવી અને પાણી વહી જતાં પાળ બાંધવા દોડવું એ જેટલું હાસ્યાસ્પદ છે તેથી વિશેષ હાસ્યાસ્પદ જે બાળકનો ઉપભોગ માતપિતાએ તેની ગર્ભાવસ્થામાં કરેલ છે અને તેના કારણે જે અમુક ખોડોમાં આવી ગયું છે તેના ઉપચારો કરવા દોડવામાં છે.

બાળક પ્રત્યેનો શુદ્ધ પ્રેમ આજે લગભગ નષ્ટ થયો છે એમ મારૂં માનવું છે. જે સમાજમાં ઉપર જણાવી તેવી વસ્તુસ્થિતિ ચાલી રહી છે તે સમાજના માતપિતા તેમનાં બાળકોને ચાહે છે એમ કહેવું તે વ્યર્થ છે.

આવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલ બાળકની શી દશા ?

આ જમાનો જ કોઇ જૂદા પ્રકારનો છે. હેતુસર અમુક આદર્શો બાંધી ગૃહસ્થજીવન ગાળનાર બહુ જ થોડા છે. જ્યાં ત્યાં આંધળાનો ગોળીબહાર થાય છે. મનુષ્યની સામે અનેક પ્રલોભનો ખડાં છે. કોઇને પૈસો જમા કરવો હોય છે. કોઇને સમાજમાં બહાર આવવાનીજ લાલસા હોય છે, કોઇને મોટા હોદ્દા મેળવવા છે.

સૌ સૌના કાર્યમાં એટલા બધા ગુંથાયેલા હોય છે કે પોતાના ગૃહ પરત્વેની ફરજ ચૂકે છે. અનેક ખટપટોથી થાકેલો અમલદાર કંટાળીને ઘેર આવે છે ત્યારે એને પ્રથમ ચાનો પ્યાલો સાંભરે છે, પછી ઘરનું બાળક યાદ આવે છે. કાવાદાવા કરી કરીને માથું પકવી દીધેલ વકીલને, ટ્યૂશનો આપી થાકી ગયેલ શિક્ષકને, ઉજાગરાઇને લીધે થઈ ગયેલ મજુરને કે વેપારીને સાંજે પાછા ઘેર ફરતાં પોતાના બાળક સાથે ગેલ કરવાની, ફરવાની, વાતો કરવાની હોશ રહેતી નથી. આખા દિવસના કામથી એ કંટાળી ગયેલો હોય છે.

શેઠ પગાર આપે છે માટે એનું કામ આઠ કલાક કરવુંજ જોઇએ એવી માન્યતા જેમ છે, તેમ ઘેર બાળક છે માટે તેની સાથે આનંદ કરવાનો, વાતો કરવાનો, ફરવા જવાનો વખત મેળવવો જોઇએ એમ હરેકે માનતા થવું જોઇએ.

જીવનની બહુ ધમાલોમાં જાતને હોમતાં જીવનનો આનંદ–રસ–મેળવવાનું એ ચૂકે છે. માણસ અનેક જાતની સેવા કરવા બહાર નીકળી પડે છે પણ ગૃહસ્થ તરીકે એની પાસે એક અમુલ્ય સેવા કરવાની તક છે એ વીસરી જાય છે–પોતાના ક્ષેત્રને વટાવી બાહ્ય પ્રલોભનોમાં તણાય છે. ગૃહસ્થજીવન વખતે સારી પ્રજોત્પત્તિ કરવી એ દેશની મોટામાં મોટી સેવા છે. વાનપ્રસ્થાવસ્થામાં માણસ ભલે ગમે તે પ્રવૃત્તિમાં દોરાય, અગર ગૃહસ્થી દશાને ભલે વાનપ્રસ્થી બનાવી દે. પણ જ્યાં સુધી એની

અવસ્થા ગૃહસ્થી જેવી છે ત્યાં સુધીમાં તો સારી સંતતિ ઉત્પન્ન કરી દેશને ખોળે, શરીરે અને મને સુદૃઢ દેશસેવકો ધરવા એ એની મોટામાં મોટી સેવા છે. ખપ જોગું કમાઈ વધારેની આશામાં ઝાવાં નહિ મારતાં પોતાની પ્રજા સારી રીતે ઉછેરવામાં એણે શક્તિ ખરચવી જોઇએ.

આ લેખની શરૂઆતમાં જણાવ્યા મુજબ સંયમી જીવનથી પ્રાપ્ત કરેલ સંતતિને સારી કેળવણી આપી અમુક વખત તો દેશની મુંગી સેવા કરવી એ હરેકનું કર્તવ્ય મનાવું જોઇએ. એક વખત એવો હતો કે સ્પાર્ટામાં ખરાબ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી તે મહાપાપ મનાતું. આજે હિંદની આવીજ દશા છે. હિંદ માયકાંગલી પ્રજાથી પરાધીન બન્યું છે. આ બેડી તોડવા માટે અને સ્વાતંત્ર્યનો આસ્વાદ લેવા માટે પ્રાણવાન પ્રજાની જરૂર હિંદને છે. ભાષણો કરવાના, સમાજ સુધારકો બનવાના, કીર્તિ મેળવવાના, પૈસો જમા કરવાના, અને એવા એવા અનેક લોભથી મુક્ત રહી ખપ જોગું ઉપાર્જન કરી પ્રાણવાન પ્રજા દેશને ચરણે ધરવાનું હિંદીઓ વ્રત લે અને જીવનનાં અમુક વર્ષો વીતતાં સમાજમાં પોતે આગળ આવે તો તેની ઘણીઘણી સેવા છે.

આજે આપણે અંદરના દર્દની દવા નહિ કરતાં બાહ્ય ઉપચારો પાછળ દોડયા છીએ. આપણું કામ ઊંડું (Intensive) હોવું જોઇએ તેના બદલે વિસ્તારવાળું (Extensive) કરી મૂકયું છે. બાળકો માટેનાં દવાખાનાં, તેમના માટે ઉપગૃહો, તેમના માટે બાલમંદિરો—અને સારી સારી શાળાઓ આપણે ખોલીએ છીએ તે બાહ્ય ઉપચારો છે. આ બધાની જરૂર નથી એમ કોઇ ન જ કહી શકે. સારી પ્રજોત્પત્તિને પણ આ બધાની જરૂર રહેશે જ. પરંતુ મૂળને મૂકી આપણે જાણે ડાળાંપાંદડાંને ન વળગતાં હોઇએ એમ દેખાય છે. સિંહને એકજ સંતાન ઉત્પન્ન થાય છે પણ તે વીર્યવાન હોય છે. આજે માણસો સંખ્યાબંધ બાળકો પેદા નહિ કરતાં વીર્યવાન, કાંતિવાન, બે કે ત્રણ બાળકો દેશને ભેટ ધરે તો ઘણું છે. તે દેશની મોટામાં મોટી સેવા છે.

જનની જણજે ભક્ત જન, કાં દાતા કાં શૂર,
નહિતર રહેજે વાંઝણી, મત ગુમાવીશ નૂર.

આ કથનને નજર સમક્ષ રાખી માણસ પોતાનું ગૃહસ્થજીવન શરૂ કરે અને તેનો અમલ કરી શકે તો એની મોટામાં મોટી સેવા છે.

પ્રજોત્પત્તિ ઉપર શુદ્ધ અંકુશની ખાસ જરૂર આજે આવી લાગી છે. બાળકને કેમ સાચવવું તેની ડાહી ડાહી શીખામણો દસ બાળકોથી વીંટળાયલી માતાને કેવી રીતે લાગવાની છે ? એક તરફથી ટેં ટેં કરતું ખોળામાં ધાવતું બાળક હોય, બીજી બાજુથી નાકમાં શેડાં ચાલ્યાં જતાં હોય અને ધૂળમાં રગદોળાતું બાળક ધૂળ ખાતું હોય, તો આ બાજુ પોતે ધણીને દસ વાગ્યે રસોઇ તૈયાર કરી આપવાની ચિંતામાં હોય, સાસુ—નણંદનો ઠપકો બાળકોને શાંત રાખી દેવા માટે ચાલુજ હોય—ત્યાં બાળક સાથે અમુક પ્રકારના વર્તાવ રાખવાની આપણી શીખામણો અરણ્યરૂદન જેવી છે. એને માન્ય કરતાં છતાં એનો ઉપયોગ એ માતા નહિજ કરી શકવાની. ઘેરોએક બાળકો વચ્ચે એની મુંઝાએલી મતિ માર્ગ ન જ શોધી શકે. નૂતન કેળવણી શાસ્ત્રના પોકારનો અમલ ત્યારેજ માબાપો કરી શકશે કે જ્યારે ઘેરોએક બાળકોથી મુક્ત થવા તેઓ શુદ્ધ સંયમને સ્વીકારશે. ત્યારેજ તેનો અમલ કરવાનો એમને અવકાશ મળશે. ત્યાં સુધીના પ્રયત્નો વંધ્ય જેવા છે. માટે હરેક માબાપે, પોતાની જાતની ખાતર, બાળકોનું જીવન સુધારવાની ખાતર, અને દેશની ખાતર પ્રજોત્પત્તિ ઉપર શુદ્ધ સંયમનો અંકુશ મૂકવાની જરૂર છે. હું આ પ્રશ્ન ઉપર ખાસ ભાર એટલા માટે દઉં છું કે આની સાધના વિના કેળવણી શાસ્ત્રના અત્યારના પ્રયત્નો બહારનો લેપ લગાડવા જેવા છે. ઉપર જણાવી તેવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલ પ્રજા ઉપરજ આ પ્રયત્નો દીપી નીકળશે.

વીર રમણી સુભદ્રા અને નરોત્તમ–અર્જુનનો જીવંત દાખલો હરેક સ્ત્રી પુરૂષે પોતાની સમક્ષ રાખવાની જરૂર છે. એમણે ગર્ભાધાન વિધિ બરાબર સાચવી, એ વખતના સંયમ અને સંસ્કારના પ્રતાપે અભિમન્યુ જેવા મહારથીને ભારતના ચરણે ધર્યો. માતાનાજ ઉદરમાં છ કોઠાની વિદ્યા ભણેલ, એ જન્મ પછી એજ માતાપિતાની દેખરેખ નીચે વીરતાના પાઠ પઢેલ અને વીરતાનુંજ ધાવણ ધાવેલ અભિમન્યુએ દ્રોણ, કર્ણ અને દુર્યોધન જેવા મહારથીઓને કેવા હંફાવ્યા તે જગજાહેર છે.

સુભદ્રા–અર્જુનના પંથે પળનાર જોડાંની આજે હિંદને જરૂર છે.

બાળક જન્મ્યા પહેલાં જે પ્રકારની ભૂલો માતપિતાની થાય છે તેવીજ ભૂલોની પરંપરા તેના જન્મ્યા પછી ચાલુ રહે છે. તેથી અનેક પ્રકારના ન ભૂંસી શકાય તેવા કુસંસ્કારો બાળકના કુમળા મગજ પર પડે છે. સ્ત્રી પુરૂષના મતભેદો કે અરસપરસના અસંતોષના કારણે બાળકના મગજમાં કેવાં બીજ રોપાય છે? તેમના ખાનગી વ્યવહારનું અવલોકન બાળક તો કરી નાંખે છે અને તેની માઠી અસર બાળજીવન પર કેવી હાનિકારક નીવડે છે, તેના વિચારો આપણને નથી આવતા. આવે છે તો તેનો અમલ ભાગ્યેજ કોઇ કરતા હશે.

આવા વિચારોનો અમલ નથી થઇ શકતો તેનું એકજ કારણ છે. તે એ કે માતપિતા તરીકેની જવાબદારીઓનું ખરૂં ભાન તેમને નથી હોતું. સંતતિ થયા પછી સ્ત્રીપુરૂષનું આખુંય જીવન બાળક અર્થે હોમી દેવું જોઇએ. એની ખાતર મોજમજાહ, ભોગવિલાસ વિગેરે તજી આદર્શો તરફ જીવનયાત્રા માંડવી જોઇએ. ત્યારથી એમના જીવનના યજ્ઞનો આરંભ થાય છે. આ મહા યજ્ઞની ખાતર–બાળકના સારા ઉછેર ખાતર, સ્વચ્છંદી જીવનનો ત્યાગ માતપિતાએ કરવો જોઇએ.

ઢોર ઉછેરનો પ્રશ્ન મહાત્માજીએ હાથ ધર્યો છે. તેથીય વધુ મહત્વનો પ્રશ્ન બાળ ઉછેરનો છે. આ પ્રશ્નનો ઉકેલ થશે ત્યારે જ કેળવણીકારના પ્રયત્નો સફળ થશે. કાં તો કેળવણીકારો આ પ્રશ્નને પોતાનો માની લે, અગર માબાપો કેળવણીકારો ઉપર મહેરબાની કરી પોતાના પ્રશ્નનો ઉકેલ કરે. આજે કે કાલે આ પ્રશ્નનો નિકાલ કર્યા વિના કેળવણીના પ્રયાસો વ્યર્થ છે. અને આ પ્રશ્ન ઉપર દુર્લક્ષ રાખી પોતાનાં બાળકોની સારી કેળવણીની આશા રાખવી તે માબાપો માટે પણ વ્યર્થ છે.

જયન્તી પર્વ

૧

નિરભ્ર વ્યોમમાં આજે કરે વીણા લઇ ઉષા
ગજાવે વિશ્વને ગાને વિલસે શારદી પ્રભા.

સૃષ્ટિમાં પત્રને પુષ્પે, નેત્રે કર્ણે મને ઉરે,
આજે ગેબી ઋચા ભવ્ય આભને ગુમ્બજે સ્ફુરે !

સ્નેહના સાથિયા પૂરે ઉષા બ્રહ્માંડને પટે,
સત્યનો જય ગાજે છે ગંભીર વિશ્વને તટે !

સુણો એ વિશ્વના લોકો ! સુણો એ દેવ દેવતા !
જયન્તી પર્વ છે આજે સત્યને સત્યવાદીનાં !

૨

દુઃખ-ડુબ્યા સમાજે આ પાપ-દાઝયાં મનુ-કુલે
ભરેલું ઇશને તેજે નિર્મળું રશ્મિ કો ઝુલે.

દિને દિને ઉગે નિત્યે પ્રતાપી સૂર્ય તેજદા
ઉગે છે રશ્મિ તો આવું જુગોમાં કદિ પ્રાણદા !

હણે છે સ્પર્શથી સૂર્ય અંધારૂં ગાઢ રાત્રિનું-
કાપે છે રશ્મિ આસ્નિગ્ધ અંધારૂં ગાઢ પ્રાણનું !

આવો સૌ સાધુ ને સન્તો આવો દુઃખી સુખી જનો !
ભરોને પૃથ્વી બ્રહ્માંડ ગજાવી જય સન્તનો !

૩

ગાજે ગંભીર નાદોથી બ્રહ્મનો ભવ્ય સાગર,
સદા ત્હેની મંહી ઘૂમે ગ્રહોને ભાનુ તારક.

તે સૌમાં ઝૂલતું સ્નિગ્ધ, સુધા--બિન્દુ શું નિર્મલ
સોહે છે પૃથ્વીનું પદ્મઃ પ્રફુલ્લ, સૌમ્ય, ઉજ્જવલ !

અને તે પદ્મ કેરી ત્યાં પાંદડી એકને વિશે
ફોરે છે વાસ મોંઘેરી ભરીને વિશ્વ સૌ દિશે !

ગાજે તે પાંખડી–હૈયે ઋચા ઉજ્જવલ વેદની
ને ઉપનિષદો ભવ્ય ગીતા શ્રી કૃષ્ણચંદ્રની.

સોહે છે ભીષ્મનો ત્હેમાં ઉગ્રને સૌમ્ય સંયમ
બુદ્ધ કેરી પ્રભા રાજે શોભે અશોક રાજન.

વિશ્વખ્યાત મહાખંડે તે પુરાતન ભારતે
ઉઘાડી દષ્ટિએ સન્તે પ્હેલી આ જગને વિશે.

૪

બ્હીલાએલી દીઠી ત્હેણે પાંદડી પુણ્ય–મ્હોરી એ
પ્રચણ્ડ રાહુની છાયા ભાળી ભારતને મુખેઃ

દીઠી ચોદિશે ત્હેણે રજની ઘોર ગાજતી
દીઠું ત્હેણે ડુબ્યું વિશ્વ રકતની સરિતા મહીં !

અંગારા વર્ષતા ત્હેણે વિલોકયા જગ–નેત્રથી
અને હૈયાં બધાં દીઠાં ભરેલાં વેર ઝેરથી.

માંડીને દષ્ટિ ત્યાં સૌમ્ય દીઠું ત્હેણે ઉંડે ઉંડે
વિલાસો વિશ્વના દીઠા રચાતા બન્ધુને શબે !

વિષાદ ઘનની છાયા છવાઇ સન્તને મુખે
નમસ્કાર કર્યા છેલ્લા વૈભવો સુખ સર્વને !

જગનાં દુઃખનો "ક્રૂસ" ધારીને નત મસ્તકે
સંચર્યો એકલો લોક બુદ્ધને ઇશુને પથે !

૫

લાધ્યું એને મહા સત્ય વિશ્વ ને વિશ્વદુઃખનું
ખોટે પન્થે ચઢયું એણે નિહાળ્યું જગ આ બધું !

વિશ્વનાં પૂરની સ્હામે ઉભો એ દૃઢ નિશ્ચયી
ઝંઝાવાતે ઉઠી ગાજી સેના સેતાનની બધી.

અંધારાં આભમાં ગાજ્યાં ક્રોધ–રક્ત દિશા બની
ચંડીએ કારમી જાણે સંહારની ચિતા રચી.

કાળનાં પૂર થંભાવી વિશ્વે જાણે હિમાલય
ઊભો એ યોગીના જેવો ધીર ને શાન્ત નિર્ભય!

અંધારને ઉરે જાણે ઝૂલતું બિમ્બ ચન્દ્રનું
મુખે એને સ્ફુર્યું એક સત્ય શાસ્ત્રો બધા તણું–

શમે ના વેરથી વેર ટળે ના પાપ પાપથી–
ઔષધ સર્વ દુઃખોનું મૈત્રી ભાવ સનાતન.

૬

તપશ્ચર્યાતણી વેદી ભર્યાં માનવના કુલે
અપૂર્વ માંડીને એણે પૃજી દેહતણો ફૂલે!

કૃશાંગ, વિશ્વને આરે આભના ભેદ પેખતો
ફિરસ્તા શો ઉભો તેતો શોક ન હર્ષ લેખતો!

ચાલે ત્યાં પગલાં એનાં માપે વિશ્વની દીનતા,
સંકોચે બેસતાં અંગો સ્મરી દીન વસુન્ધરા!

જીવને ગાજતાં એને સંગીતો સર્વ ત્યાગનાં
ત્યજી વસ્ત્રો ધર્યાં એણે વલ્કલો વિશ્વ–દુઃખનાં!

સ્નિગ્ધ સોહમણી આંખો વિભુનાં ધામના સમી
ચૂસતી વિશ્વનાં ઝેરો ચંદ્રિકા વરસી શીળી!

ઉગ્રતા સૂર્યની આસ્યે હૈયું તો પુષ્પ–કોમળું
ક્ષમા ધરતીના જેવી ઔદાર્ય આભના સમું!

ઉડીને કલ્પના–પાંખે કવિઓ દેશ દેશના
મથે છે ગૂંથવા એને કાવ્ય–માલા મંહી સદા.

નથી એ કવિનાં ગાનો કલ્પના વ્યોમગામીના
શક્યાં માપી કદી એના હૈયા કેરી વિશાલતા!

" નેતિ " " નેતિ " વદી અન્તે ઇશ વર્ણવવા જતાં
પામે છે ઋષિઓ મ્હોટા જે રીતે હાર સર્વદા–

તેમ આ મનુ કેરાય પુત્રના વર્ણનો મંહી
"નેતિ" "નેતિ" વિના બીજો શબ્દ ભાષામંહી નથી!

૭

અનન્તતા તણા તીરે રેતીના કણના સમાં
ટોળે ટોળાં ગુરો ! જોને અસંખ્ય મનુજો તણાં !

પ્રચણ્ડ નાદથી સ્હામે ઘોરે છે કાળનાં જળ
ચઢે છે કારમી આંધી ભરીને આખુંયે નભ !

ચળાને આંધીથી મ્હોટા ઘુમે છે શૂન્યમાં ગ્રહ,
ઉડે છે કોટિ બ્રહ્માંડો જાણે કે રેતીના કણ !

ને પેલા પથિકો કેરી પંક્તિ તૂટી જઇ બધી
ધસે વેગે ઝીકાવાને કાળના ખડકો મંહી !

મથે કો ઝૂઝવા સ્હામે છુપે કોઇ બખોલમાં
વળી બીજા ચુસે લોહી સાથી કેરૂં ઉરે ધસી !

અંધારાં આભમાં ઘોરે એકે ના દીસતો પથ,
પન્થ છે ત્હેમનો દીર્ઘ તું વિના કો ન સા'યક !

સૂર્યના તાપની બ્હીકે કમ્પતા તારલા બધા
સ્નેહથી પાલવે વીણી સ્મિતે જેવી રમે ઉષા–

તેમ તું બની ગોપાલ સાદે આજે સુધા ભર્યે
ભુલેલાં સર્વને દોરે સત્ય તે ધામને પથે !

૮

ગુરો ! અન્તરના ઊંડા નમસ્કાર હજો ત્હને !
ત્હારે નામે ખીલે હૈયાં મનો સૌ નિર્મળાં બને.

દીધા ત્હેં વિશ્વને અર્ધ્ય સત્ય–સૌરભથી ભર્યાં
ત્યાગના પાઠ મોંઘેરા શીખવ્યા વિશ્વને વડા !

સંહારે પાપને નાતું વિરોધે ના જરી કરે
ભીંજવે પાપીને તું તો પ્રાયશ્ચિત્ત તણાં જળે !

વર્ષા–આર્દ્ર પ્રભા જેમ શોભે છે શારદી રૂડી
ધોઇને પાપને તેમ અર્પે તું તો પ્રસન્ન શ્રી !

દબાએલાં જનોને તું અર્પે ગૌરવ આભનું,
હિંસાનાં શસ્ત્રની સ્હામે ધરે છે બળ આત્મનું !

મૃત્યુની ભવ્યતા ત્હેં તો બતાવી અમને ખરે !
તાહરાં પુણ્યનાં તેજ અમારા આભને ભરે !

અંધારામાં ડુબેલાં આ જગે તું ધ્રુવ-તારક
ટકે ત્હારા તપે વિશ્વ પ્રભુના પયગમ્બર !

ઓસરે દર્શને ત્હારાં નિરાશાનાં પુરો બધાં-
યાચીએ આશિશો ત્હારી યુગાન્તરો સુધી સદા !

૯

લાધ્યાં છે ઓ ગુરો ! મોંઘાં ત્હને કુન્દન આત્મનાં,
છતાં યે કેમ તું તાવે અગ્નિમાં દેહની લતા !

'દેહી ને જયવન્તો' તું માને 'દેહ થકી' સદા-
સત્ય એ છે ગુરો ! કિન્તુ દેહીને ખપ દેહના.

રક્ષણ દેહ કેરૂં એ કરજે પૂજ્ય સન્તન !
સ્વીકારી વિશ્વને કાજે અમારૂં દેહ-અર્પણ !

૧૦

પ્રસન્ન આજ ગાજે છે સ્વચ્છ ભાદ્રપદી નભ
ઝૂલે છે હર્ષની લ્હેરે ઉલ્લાસથી બધું જગ.

ચઢે છે આભમાં ઉંચે સ્નિગ્ધ સુધા મુખી ઉષા,
તપે છે પૃથ્વીને માથે યોગીનાં પૂણ્યનો પૂષા.

આનન્દો વિશ્વના લોકો ! દીપમાળા કરો મહા !
આંગણે હર્ષથી આજે પૂરોને સાથિયા રૂડા !

તોરણો પુષ્પનાં રમ્ય બાંધોને આજ બારણે
કૃપા ઇશ તણી મીઠી વિશ્વકેરે ઉરે ઝગે !

આવો સૌ પુણ્યશાળીઓ ! આવો જોગી જતિ સહુ !
આવો ને દીન ભાણ્ડુઓ ઉજવો પર્વ આ રૂડુ.

સુણો ઓ વિશ્વના લોકો ! સુણો ઓ દેવ દેવતા !
જયન્તી પર્વ છે આજે સત્ય ને સત્યવાદીનાં !

રેંટીઆ બારસ ૧૯૮૪. **સ્નેહ રશ્મિ**

સ્વપ્નદ્રષ્ટા

પ્રો. ફીરોજ કાવસજી દાવર
એમ. એ. એલ એલ. બી.

એક સમયે એવો અનુભવ થયો કે ઇશ્વરનો અંશ ધરાવતો આ જીવાત્મા દેહરૂપી હોડકામાં બેસી ઘોર માયાવી અંધકારમાં ઉપાધીરૂપી મગરમચ્છોની વચ્ચે થઇને સંસારસમુદ્ર ઉપર પ્રયાણ કરતો હતો. સુર્ય કે ચંદ્રરૂપી બ્રહ્મવિદ્યા તો શું પણ જગતના વ્યવહારમાં કાર્યસાધક થઇ પડે એવો જ્ઞાન-દીપક પણ દૃષ્ટિએ પડતો નહિ, અને મને લાગ્યું કે હૃદયમાં અખંડ બળતો અમર આશાનો અગ્નિ પણ બુઝાવા આવ્યો હતો. તેટલાં દુર ક્ષિતિજમાં એક બીજાની સામે બે તેજસ્વી તારા ઝળકતા જોવામાં આવ્યા. એકમાંથી ચમકતું હતું સત્યનું મહાદેવના ત્રીજા ચક્ષુ સમાન પ્રચંડ મહાતેજ, જ્યારે બીજામાંથી પ્રેમની શુભ્ર જ્યોત્સ્ના સમા શીતળ પ્રકાશનાં દર્શન થતાં હતાં. સત્ય કે પ્રેમ એ બેમાંથી કોનું નેતૃત્વ સ્વીકારી કઇ દિશામાં પગલાં ભરવાં તે ઘડીભર સૂઝયું નહિ. એવામાં સંપૂર્ણ શાન્તિ થતાં અંતરયામીનો સ્વર મને સ્પષ્ટ સમજાયો:—

"સમસ્ત જગત સત્ય અને પ્રેમ ઉપર રચાયું છે. સત્ય સદા સાપેક્ષ છે, અને તેની એક કે બીજી દિશાથી વિશેષ તું કાંઇ પણ જોઇ શકીશ નહિ. હઝારો હકીકતોનો સમન્વય અને લાખો લેખોનું મંથન કર્યા પછી પણ સંપુર્ણ સત્યનું સાચું સ્વરૂપ (Absolute Truth) તારા જેવા અલ્પજ્ઞાની પામર મનુષ્યને લખચોર્યાસી ફેરા ફરે તોપણ મળવું દુર્લભ છે. પરંતુ પ્રેમ અને બંધુ-ત્વની ભાવના તો આદમની ઔલાદના હરેક ઇનસાનને માટે સંપુર્ણ રીતે શક્ય છે. જેટલો પ્રેમ તું તારા પોતા ઉપર ધરાવે છે તેટલો સકળ જગત ઉપર રાખ. શત્રુને તારા વિચાર માત્રથી પણ દુભવીશ મા; શત્રુતાને જ સંહારજે. સત્યને તારા આદર્શ તરીકે જ સ્થાપી પ્રેમને તો તારા જીવન વ્યવહારના પ્રત્યેક પગથિયાંમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કર. વ્યક્તિની ઉન્નતિ સત્યને પથે છે: જગતકલ્યા-ણનો માર્ગ પ્રેમ અને શાન્તિનો છે."

આ અંતરનાદથી આશાનો બુઝાતો અગ્નિ ફરી સતેજ થયો, અને પ્રેમના તારાને સંબોધી હું હર્ષપુર્વક પોકારી ઉઠયો:—

"પ્રેમલ જ્યોતિ ત્હારો દાખવી
મ્હારો જીવનપંથ ઉજાળ."

જીવનલ્હાણુ

કોઇ મીઠડાં રસાળાં અમુલાં જીવનતણાં—
લ્હાણાં જ લ્યો, લ્હાણાં જ લ્યો.

જીવનસુધા તો હરિએ જ અર્પેલું,
તેની આનંદ જ્યોત અનેરી—

જીવનતણાં લ્હાણાં જ લ્યો, લ્હાણા જ લ્યો.
જીવન પરિમલ મ્હેકે મ્હેક અનેરી,
જનસેવાના નિત્ય નિત્ય પાઠો—

જીવનતણાં લ્હાંણાં જ લ્યો, લ્હાણાં જલ્યો.
જગતસેવના ઘણી ઉંડે ઉરધારીને,
કરો સફલ જીવનની ઘડીઓ—

જીવનતણાં લ્હાણાં જ લ્યો, લ્હાણાં જ લ્યો.
પરમ પૂનિત જીવને અલખજ્યોત જાગે,
ભવનાં સંકટ બધાં વામે—

જીવનતણાં લ્હાણાં જ લ્યો, લ્હાણાં જ લ્યો.
અલખરામ અલખજ્યોત અલખ પ્રેમજ્યોત છે,
હેતે રામ સુધા પાઈ પી ઉછાળો—
જીવનતણાં લ્હાણાં જ લ્યો, લ્હાણાં જ લ્યો.

પંડિત

ચિત્ર પરિચય

રવિશંકર રાવળ

પ્રકૃતિનો બાળક.

પ્રકૃતિના બાળકને વ્યવસાય શો હોય ? નિર્વાહ પૂરતું અન્ન મળી જાય, મર્યાદા પુરતાં વસ્ત્રો હોય, રક્ષણ કરવાની તાકાત હોય, પછી મનેચ્છા થાય ત્યાં બેસે ફરે અને પ્રકૃતિના રંગો અને તરંગો નીરખે. એવું સરળ ભારરહિત માનવજીવન આજે સ્વપ્ન બની ગયું છે, પણ કળાધરનો આત્મા વારેવારે એવાં જીવન માટે તરસ્યો બને છે ત્યારે આવાં ચિત્રોમાં તૃપ્તિ શોધે છે. અને બીજા મનુ જ બાંધવાનો તેમના ચાલુ જીવનની સરખામણીમાં એ જીવન ઇચ્છવા યોગ્ય બતાવે છે.

ભાઇ કનુ દેસાઇની કલાનો પ્રધાન સ્વર સરળ રેખા અને આડંબરરહિત રંગપૂરણીમાં પ્રગટ થાય છે, અને એ રીતે જ તે બીજા વિશદ્કોટીના કળાકારોથી પોતાનું વ્યક્તિત્વ જુદું ઘડી રહેલ છે. એનું ચિત્ર જોતાં આપણને વિગતોની જરૂર નથી લાગતી. ઝાડનું પાંદડે પાંદડું હોય કે ન હોય, પત્થરની ધારે ધાર ચીતરી હોય કે નહિં અથવા વનસ્પતિ ઓળખાય એવી કરી હોય કે નહિં, એવા પ્રશ્નો જ ઉઠતા નથી. તેમનાં ચિત્રનો અભિનય જ આપણને તેના ભાવમાં મુગ્ધ કરે છે. મુખ્ય પાત્રનું (Setting) સ્થાન જ એવું સુયોજિત લાગે છે કે તેનાથી ચિત્રના બીજા ભાગોનું બળ સમતોલ બની રહે છે.

ઝેર આગ અને નવજીવન

નવનીતલાલ ચોકસી
સભ્ય, સાહિત્ય ઉત્તેજક સમાજ.

રામલાલે આખી જીંદગી પટાવાળાની નોકરી કરી હતી. તે વણિક પુત્ર શું હમાલનો યુનીફોર્મ પહેરે ? તેથી ઑફીસમાં તો કોઈ નોકરી આપે નહિં. રામલાલે શરાફની પેઢીઓ પર નોકરી કરી સંતોષ માન્યો હતો.

વધારે ભણેલો નહિં, એટલે બીજી નોકરી મળે નહિ; તો દેશમાં કાંઇ હલકી નોકરી કરાય! તેનો બાપ મોટો સરકારી અમલદાર હતો અને તે શું પટાવાળો ? બને જ નહિં. રામલાલ દેશ છોડી મુંબાઈ આવીને રહ્યો અને તેના મુંબાઇના વસવાટને આજે પચીસ વર્ષ થયાં હતાં.

વણિક પુત્ર કાંઇ કુંવારા હોય ? રામલાલ પણ પરણેલો હતો. તેની પત્નિ નાની પણ સુખ-દુઃખમાં પતિ સાથે રહી હતી. પતિ કે પત્નિમાંથી એકે પણ ફરી દેશમાં જવાનો વિચાર કર્યો ન હતો; વળી હવે તો જવાય તેમ પણ હતું નહિં.

રામલાલે નોકરીઓ ઘણી બદલી હતી; આનું કારણ તેને કામ આવડતું નહિં તે અથવા આળસ નહતાં. રામલાલ સાથે વાત કરતાં દરેક જણને "રામલાલ" અને "તમે" શબ્દો જ વાપરવા પડતા. ભુલેચુકે જો કોઈ માણસ આ નિયમનો ભંગ કરે તો ફરી રામલાલ તેની સાથે વાત કરતો નહિં. તેના શેઠ પણ તેને "રામલાલ" કહીને બોલાવતા.

કોઇ દિવસ ભુલેચુકે 'રામલાલ'નું 'રામા' કે 'રામ' અથવા 'તમે' નું 'તું' થઇ જાય તો રામલાલ તરત શેઠને નોકરી છોડી દેવાની ધમકી આપતો. પણ શેઠ કાંઇ તે યાદ રાખે ? ફરી ભુલે ને રામલાલ નોકરી છોડે. આમ થવાથી તેણે પચીસ વર્ષમાં પંદર વીસ ઠેકાણે નોકરી કરેલી.

(૨)

રામલાલની ઉંમર પચાસ વર્ષની હતી; ગરીબ એટલે લગ્ન મોડાં થએલા; એટલે નાનીની ઉંમર ચાળીસથી વધારે ન હતી. પણ ગરીબાઇથી અને ઘરના કામકાજથી તેની ઉમર તેના પતિ જેટલી લાગતી. રામલાલનો પત્નિ પર પ્રેમ હતો જ. પણ ભાગ્યે જ તે દેખાઇ આવતો. ચોપાટીપર તેણે કોઇ પારસીને તેની પત્નિને ચુંબન કરતાં જોયો હતો. ઘેર આવી તે જ રાત્રે તેણે નાનીને તેવું ચુંબન કર્યું. નાનીના ગાલ પણ પારસણ જેટલા જ સુંવાળા હતા. તે તો બિચારી ઘણી જ શરમાઇ ગઈ. એ વાતને ઘણાં વર્ષો થઇ ગયાં. તેમનું કુટુંબ ક્યાં મોટું હતું. એક છોકરી સિવાય બધાં છોકરાં

મરણ પામ્યાં હતાં; અને હવે તે પણ મોટી થઈ ગઇ હતી. આ છોકરીએ જ તેમને નાત બહાર કરાવ્યા હતા. પાંચ વર્ષ પહેલાં તે એક પડોશમાં રહેતા મીલ મજુરની સાથે નાસી ગઇ હતી; પાછળથી તેને પરણી અને પાછી આવી હતી.

દેશમાં આ વાતની અને રામલાલ મુંબઇમાં પટાવાળો છે તેની પણ ખબર પહોંચી ગઇ હતી. નાતે તેમનો બહિષ્કાર કર્યો. રામલાલે દેશમાં ન જવા પાણી મુકયું. પુત્રી—જમાઇ સાથે સહકાર કર્યો. અને સાથે રાખ્યા. છેલ્લાં ચાર વર્ષથી તે નોકરી વિનાનો હતો; એટલે તેમની સાથે રહ્યા વિના છુટકો ન હતો.

બે વર્ષ તો શાંતા અને તેનો વર સાથે રહ્યાં; પણ પછી તો કંટાળ્યા અને મુંબઇ મુકી અમદાવાદની મીલોમાં સારી મજુરી મળે છે તેમ કહી ચાલ્યા ગયા. જતાં જતાં નાનીને સાથે આવવાનું કહ્યું પણ તેણે તે કબુલ રાખ્યું નહિં.

ટુંકી કમાઈ એટલે રામલાલ નળ બજારમાં એક નાની ખોલીમાં રહેતો અને મહિને ચાર રૂપીઆ ભાડું આપતો. ચાર રૂપીઆમાં આઠ સ્કેવર વાર જગા મળી હતી. આ તેનું ધર, તેને કાંઇ વ્યસન તો હતું નહિં; પણ વીસનો પગાર; દર વર્ષે નવા શેઠ મળે એટલે એક બે મહિના નોકરી વગર હોય એટલે હંમેશાં ધર ચલાવવાના તો સાંસા. યુનીફોર્મ પહેરે નહિં એટલે વધારે પગાર પણ મળે નહિં.

દળણાં દળીને નાની ધરનું માંડમાંડ પુરૂં કરતી. એક વખત ખાવું તો નાનીને મન રોજનું થઇ પડયું હતું. ધરમાં દીવો તો ભાગ્યે જ બળતાં. ટેવને લીધે અંધારામાં તેઓને ચાલતું. કોઇ વખત દીવો જોઇએ તે માટે રામલાલ રસ્તામાંથી પડેલી મીણબત્તીના ટુકડાઓ કે કોઇને ત્યાંથી માગી લાવેલા ધાસલેટના દીવાથી ચલાવતો.

પુત્રી તથા જમાઈના ગયા પછી તો થોડો વખત રામલાલે જેમ તેમ ચલાવ્યું; પણ ધીમે ધીમે ધરમાં ખાવા પીવાની વસ્તઓ ખુટતી ગઈ. કપડાં તો છેલ્લાં ચાર વર્ષમાં કરાવ્યાં હતાં જ નહિ. એટલે હવે કપડાંની પણ જરૂર હતી. છેલ્લા છ મહિનામાં એક વખત પણ દીવો સળગાવ્યો હતો નહિં કે શાક ખાધું ન હતું; નાનીએ પાડોશી પાસે પત્ર લખાવી પુત્રીને આ વાત જણાવી હતી; પુત્રીએ બંન્ને અમદાવાદ તેડાવ્યાં; પણ રામલાલ મુંબાઇ છોડવા રાજી હતો નહિં: નાનીને કહેતો તારે જવું હોય તો જા.

દળણાં દળીને કાંઈ ધર ચાલે ? અને રામલાલ કાંઈ તેને 'રામા' કહે તેવા ઠેકાણે નોકરી કરે ? નાનીની તબીઅત દિવસે દિવસે લથડતી ગઈ. છેવટે તે પથારીવશ થઇ; પુત્રીનો ફરી તેડાવવાનો પત્ર આવ્યો. હવે તો બધી ઉપજ બંધ થઇ હતી. રામલાલે રજા આપી એટલે કમને પતિ છોડી અમદાવાદ જવા તૈયાર થઇ.

રામલાલ પાડોશીઓમાં સાચાબોલા તરીકે ગણાતો ફક્ત એક વાતમાં તેના પાડોશીઓ તેનું કહેવું માનતા નહિં. તે કહેતો કે તેની પાસે કાંઈ પણ બચાવેલા પૈસા નથી. પાડોશીઓ જવાબ આપતા. " તમે આટલા બધા કંજુસ છો; કશાનું વ્યસન નથી અને વીસ પગાર છે; તો આટલા વર્ષમાં તમે પાંચસો રૂપીઆ બચાવ્યા હોવા જોઇએ." રામલાલ આ વાતનો ઇન્કાર કરતો.

આમ છતાં પાડોશીઓ તેને મદદ કરવા ઇચ્છતા; પણ તે કોઇની પાઇ સ્વિકારતો નહિં. ઉછીના લાવેલા ધાસલેટના તો પૈસા આપતો તો તે મદદ લે ?

(૩)

આવતી કાલે નાની જવાની છે. રામલાલ આજ સવારમાં વહેલો ઉઠયો હતો અને ખોલી-માંથી બહાર આવી દાદરપર કોઇની રાહ જોતો ઉભો હતો. થોડીકવારે ટપાલવાળો આવ્યો અને એક રજીસ્ટર્ડ કાગળ આપ્યો. રામલાલે સહી કરી તે લીધો. પરબીડીઉં ફોડયું; અંદરથી ટપાલખાતાની સેવિંગ્સ બેંકમાં તેના ખાતામાંથી પાંચ રૂપીઆ તેને મળે તેવો ચેક હતો; ચેક વાંચ્યો અને વાળીને ખીસામાં મુકયો. અંદર ખોલીમાં ગયો; નાની ઉંઘતી હતી; તેને હાથ લગાડયો તો તેના શરીરમાં તાવ લાગ્યો; છતાં તેને ઉઠાડી અને પુછ્યું "તબીઅત કેમ છે" "સારી છે" જવાબ મળ્યો. "કાલે અમદાવાદ જઇશ ને ?" "હા" "હું બહાર જાઉં છું તે રાત્રે મોડો આવીશ. મારી રાહ જોતી નહિં." કહી તે ચાલતો થયો.

રામલાલે પાંચસો રૂપીઆ એકઠા કર્યા હતા; અને તે પોસ્ટલ સેવીંગ્સ બેંકમાં મુકયા હતા. આમાંથી તે એક પાઇ પણ કદી વાપરતો નહિં; એનાં બે કારણો હતાં: એક તો તેણે તેના પાડોશીઓને કહ્યું હતું કે તેની પાસે પાઇ પણ નથી અને હવે જો તેની પાસે પૈસા આવે તો બધા પુછે કે પૈસા કયાંથી આવ્યા અને તે જુઠો પડે. વળી આ રૂપીઆ તો અણીના વખતે કામના; રામલાલ માનતો કે હંમેશાં આનાથી પણ વધારે ખરાબ દિવસો ભવિષ્યમાં કદાચ આવે આ તેવો પ્રસંગ હતો જીંદગીમાં પહેલીવાર જ તેણે આ પાંચ લેવાનો વિચાર કર્યો હતો.

રામલાલ ઘણી વખત મોડી રાત સુધી રખડતો; એટલે નાનીને કાંઇ નવાઈ લાગી નહિં. તાવ છતાં રોજ મુજબ બધું કર્યું; પછી બીજે દિવસે જવા માટે તૈયાર થવામાં તથા પતિ માટે સારી રસોઇ કરવામાં વખત ગાળ્યો. સારી રસોઇ એટલે રોટલી, દાળ, ભાત તથા ચટણી. દળણું લાવી દળ્યું; પાછું આપી આવી, પૈસા લાવી અને તેમાંથી રસોઇ થઈ. આટલું કરતાં રાત પડી. બધું ઢાંકીને દસ વાગતાં ઉંઘી ગઇ. રામલાલ થોડોક વખત રખડયો; પછી પોસ્ટ ઑફીસમાં ગયો; ચેક વટાવ્યો. રૂપીઆ ખીસામાં મુકયા.

હવે શું કરવું એ વિચારથી તે રાત સુધી આથડયો; રાતના ઘર તરફ જવા નીકળ્યો. ઘરમાં આવ્યો; નાની ઉંઘતી હતી તે જોયું ખોલીમાં અંધારૂં હતું. અને ખોલી ઉઘાડી હતી; પાછો વળ્યો.

નળ બજારમાં પાનવાળાએ નવી દુકાન ઉઘાડી હતી; ત્યાં ગયો; એક તોલો અફીણ માંગ્યું. "શા માટે જોઇએ છે" "દવા માટે" પાનવાળાએ અફીણ તોલ્યું; "આની શું કિંમત" "એક તોલા અફીણની કિંમત સવા રૂપીઓ." રામલાલે પડીકું હાથમાં લીધું; પળવાર વિચાર કર્યો અને ફેંકી દીધું. શું તે મોઘું ડાટ અફીણ ખાઇ આત્મઘાત કરે ? કદી નહિં. સાત રસ્તે સસ્તુ મળે; સાત રસ્તા એટલે કલાકનો રસ્તો. સાત રસ્તા પર આવેલા ગાંધીની દુકાન તરફ વળ્યો.

રામલાલ મુંબાઇની ગલીકુંચી જાણતો, એટલે તેને તે રસ્તો લીધો, એક ગલીના નાકા પરના મકાનમાંથી તેણે ધુમાડો નીકળતો જોયો; મોટરનું કારખાનું અને પેટ્રોલની ટાંકી હતાં; આગવાળાને બોલાવવા તેણે પાસેનો "કાચ" ફોડયો અને ટેલીફોન કર્યો. આટલાથી તેને સંતોષ થયો નહિં. પાછો ત્યાં વળ્યો; કારખાનામાં બારી તોડી ગયો; ટેલીફોનની ચોપડી લીધી માલીકનું નામ ચોપડી પર હતું, તેને ઘેર ટેલીફોન કર્યો.

દુનીઆમાં તે તદન નકામો નથી એ વિચારે તેનામાં ચેતન અને ઉત્સાહ આણ્યા. બળતો ભાગ તેણે તોડી નાંખવા પ્રયત્ન કર્યો; આગ ફેલાઇ ન હતી; બળતો ભાગ લાકડાનો હોવાથી તે પડી ગયો; મકાન તો પત્થરનું હતું એટલે તેની બીક નહતી; પેટ્રોલ બચી ગયું; આગ તેની મહેનતથી

અડધા કલાકમાં હોલવાઇ ગઇ. દુકાનમાંથી બહાર આવ્યો, તો બંબા આવી પહોંચ્યા હતા. "ક્યાં છે આગ" "આ મકાનમાં. મેં તે હોલવી નાંખી છે" આગવાળા સમજ્યા કે આ મશ્કરી કરે છે ગરીબ માણસ જાણી હેરાન કર્યા વિના પાછા ફર્યા.

કારખાનાના માલીક વસંતરાય દેસાઇને ત્યાં આજે તેના નાના પુત્રની વરસગાંઠ હતી; રાતના સંગીતનો જલસો હતો, મેમાનો ઘણાં આવ્યા હતા. સંગીત શરૂ થઇ ગયું હતું. ત્યાં આ વિઘ્ન આવ્યું. અડધા કલાક પછી મોટરમાં નીકળ્યા, ત્યાં જઇને જોયું તો કોઈ નહિ. ત્યાં ફાટેલા તુટેલા કપડાં પહેરેલો એક માણસ ઉભેલો જોયો.

"કોણે મને ખબર આપી કે અહીં આગ લાગી છે?" રામલાલે જવાબ આપ્યો. "મે"

"ક્યાં છે આગ?"

"આગ લાગી હતી, મેં તે હોલવી નાંખી છે; તમે પણ બંબાવાળા માફક નહિં માનો; ચાલો બતાવું."

વસંતરાય દેસાઈ તો પાછી જલસામાં જવા ફરતા હતા; તેમની સાથે તેમનો પુત્ર હતો તેણે અટકાવ્યા અને કહ્યું "બાપુ, ચાલો તપાસ તો કરીએ."

તેઓ અંદર ગયા, રામલાલે કહ્યા પ્રમાણે આગના ચિન્હો સ્પષ્ટ હતાં. તેની વાત સાચી મનાઇ. વસંતરાય અને તેનો પુત્ર તેનો અત્યંત ઉપકાર માન્યો અને પુછ્યું?

"તારૂં નામ શું?"

"રામલાલ"

"તું નોકરીમાં છે?"

"ના"

"રામા, ત્યારે નોકરી કરવી હોય તો હું આપું; આ કારખાના પર રાતે પહેરો ભરવો; પગાર પચીસ રૂપીઆ આપીશ."

રામલાલે પોતાનામાં થયેલો ફેરફાર જોયો, "તું" અને "રામા"થી તે હંમેશ મુજબ ચીડાયો ન હતો, પોતે દુનીઆમાં હજી પણ ઉપયોગી છે તે વિચારમાં તે મશગુલ હતો, આજે તેણે પરોપકાર કર્યો હતો અને આ નોકરીમાં તે પોતાની અગત્યતા જોતો હતો; તેણે તે સ્વીકારી. "કાલથી પગાર ચઢતો" કહી વસંતરાય શેઠ પુત્રને લઇ મોટરમાં ચાલ્યા ગયા.

રામલાલ ત્યાંથી નીકળ્યો; પાછો નળ બજાર ગયો; રસ્તામાંથી થોડી મીઠાઈ લીધી; અને ઘેર ગયો. નાની ઉંઘતી હતી, મીઠાઇનું પડીકું છોડયું અને પાસે મુકયું. પછી તે નાનીની પથારી પાસે બેઠો અને વાંકા વળી ને વીસ વર્ષ પહેલાંની માફક આજે ચુંબન લીધું, નાનીના ગાલ તે દિવસ કરતાં પણ આજે તેને વધારે સુંવાળા લાગ્યા.

વનસ્પતિનો ખોરાક

શાન્તિ શેઠ

(૧)

વનસ્પતિનો ખોરાક કેવી જાતનો હશે તે એક જાણવા જેવો અને અગત્યનો વિષય છે. આપણે બધા જાણીએ છીએ કે એક ઝાડ અમુક વર્ષો પહેલાં ઘણું નાનું હોય છે તે થોડા વર્ષો પછી ઘણું મોટું અને વિશાળ માલુમ પડે છે, તો શું તે એમને એમ કાંઈ પણ આહાર શીવાય મોટું થતું હશે? આજથી લગભગ ૫૦ વર્ષ પૂર્વે લોકોમાં એવી માન્યતા હતી કે વનસ્પતીમાં જીવ અથવા પ્રાણ જેવી કાંઇ વસ્તુ છેજ નહીં, પણ લગભગ ૧૦–૧૫ વર્ષ થયાં સર જગદીશચંદ્ર બોઝ અને બીજા એમના જેવા કેટલાક મહાન વૈજ્ઞાનિકોના પ્રયોગોથી એમ માલુમ પડયું છે કે ઝાડોમાં આપણી પોતાની માફક જીવ છે, અને ઘણા સૂક્ષ્મ રૂપમાં પ્રગતિને રસ્તે હૃદય વિગેરે પણ છે. આ બધાને લીધે એટલું તો ચોક્કસ સાબીત થાય છે કે વનસ્પતિને પણ આપણી માફક આહાર વિગેરેની જરૂર હોવી જોઇએ.

વનસ્પતી કેવી જાતનો ખોરાક લે છે તે એક અગત્યનો પ્રશ્ન છે. શું તેઓ આપણી માફક પોતાના પોષણ અર્થેનો ખોરાક બહાર તૈયાર થયેલો લે છે કે તેઓ સાદા તત્વોમાંથી પોતાને માટે પોતાની મેળેજ બનાવી લે છે? જવાબ ટુંકમાંજ આપી શકાય–કે વનસ્પતિઓ પોતાનો ખોરાક પોતાની મેળેજ તૈયાર કરે છે.

આ ઉપરની વાત ઉપરથી આપને સમજાયું હશે કે પ્રાણી અને વનસ્પતિ વચ્ચેનો મુખ્ય તફાવત ખોરાક લેવાની રીત પર છે. વનસ્પતિ પોતાનો ખોરાક પોતાની મેળેજ બનાવી લે છે જ્યારે પ્રાણી પોતાના ખોરાકનો આધાર બીજાએ તૈયાર કરેલી વસ્તુ ઉપર રાખે છે. ખાસ કરીને **બધી પ્રાણી આલમ** પોતાના ખોરાકનો આધાર વનસ્પતિ ઉપરજ રાખે છે. **અહીંઆ** કોઇ એમ પણ સવાલ કરે કે માંસાહારી પ્રાણીઓ પોતાના ખોરાકનો આધાર કયાં વનસ્પતિ ઉપર રાખે છે તેઓ તો પોતાનો ખોરાક બીજા પ્રાણીઓમાંથી મેળવે છે. પણ હું તેમને પૂછું છું કે જે પ્રાણીઓનો તેઓ આહાર કરે છે તે પ્રાણીઓ પોતાનો ખોરાક કયાંથી મેળવે છે? ખચ્ચીત તેઓ કહેશે કે વનસ્પતિમાંથી.

એટલે એ વાત તો ચોક્કસ અને બીન શકની છે કે આખી જીવત પ્રાણી આલમ પોતાનો જીવનનો આધાર વનસ્પતિ ઉપર રાખે છે. અને તેટલા માટે તેઓ કઇ રીતે પોતાનો નિર્વાહ કરે છે તેજાણવું ઘણું અગત્યનું છે.

મેં ઉપર જણાવ્યું કે વનસ્પતિ પોતાનો ખોરાક સાધતત્વોમાંથી મેળવે છે અને પછી તે પોતાની અંદર તેને તૈયાર કરે છે. પણ બધી જાતની વનસ્પતિ આવી રીતે પોતાનો નિર્વાહ કરે છે એમ નથી, પણ જુદી જુદી જાતની વનસ્પતી જુદી જુદી રીતે પોતાનો ખોરાક મેળવે છે.

(૧) કેટલીક વનસ્પતિઓ પોતાના ખોરાક રૂપે હવામાંથી કાર્બન ડાયોકસાઇડ (Carbon Dioxides) અને જમીનમાંથી પાણી લે છે.

(૨) કેટલીક વનસ્પતિઓ પોતાના ખોરાકનો આધાર બીજા ઝાડ ઉપર રાખે છે, એટલે કે પોતે પોતાની મેળે બનાવી શકતી નથી. આ જાતની વનસ્પતિને વનસ્પતિ શાસ્ત્રમાં (Botany) પેરેસાઇટસ (Parasites) ને નામે ઓળખે છે.

(૩) કેટલીક વનસ્પતી પોતાનો ખોરાક સડેલા પદાર્થો ઉપર રાખે છે. આ જાતને વનસ્પતિ શાસ્ત્રમાં સેપ્રોફાઇટસને નામે ઓળખે છે.

હવે આપણે એક પછી એક દરેક વર્ગની વનસ્પતિના ખોરાકનું જરા ઉંડાણથી વિવેચન કરીએ.

(૧) આ જાતની વનસ્પતિ ને પોતાનો ખોરાક બનાવવા માટે મુખ્ય બે ચીજની જરૂર હોય છે. એક તો હવા અને બીજું પાણી. આ બે સીવાય તેઓને એક લીલા રંગના રજકણોની જરૂર પડે છે, અને તેને લીધેજ આપણે તંદુરસ્ત ઝાડના પાંદડા હંમેશા લીલાજ જોઇએ છીએ. આ રજકણો ને ક્લોરોફીલ (chlorophyll) ને નામે વનસ્પતિ શાસ્ત્રમાં ઓળખે છે. જે ઝાડમાં આ ક્લોરોફીલ હોય છે. તેજ આ રીતે પોતાનો ખોરાક મેળવી શકે છે અને જેમાં આ રજકણો નથી હોતા તેને બીજી ગમે તે રીતે પોતાનો ખોરાક મેળવવાની જરૂર પડે છે. આ ક્લોરોફીલ રજકણો ખોરાક બનાવવાની પોતાની શક્તિ સૂર્યતેજમાંથી મેળવે છે. સૂર્ય તેજ ન મળે તો ખોરાક બનતો અટકી જાય અને છેવટે ઝાડ ખરી પણ જાય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ બધાં પ્રાણીઓ પોતાની શક્તિ સીધા યા આડકતરી રીતે વનસ્પતિમાંથી ખોરાક તરીકે મેળવે છે; વનસ્પતિને આ શક્તિ સૂર્યતેજમાંથી મળે છે. જરાક વધુ વિચારથી જણાય છે કે દુનીઆની સઘળી શક્તિ સૂર્યના તેજ તથા ગરમીમાંથી મળે છે. આ રીતે સૂર્ય શક્તિનું મૂળ છે.

હવે આપણે એક સાધારણ ઝાડનો દાખલો લઇએ. અને પછી જોઇએ કે તે કેવી રીતે પોતાનો ખોરાક મેળવે છે. ઝાડને મુખ્યત્વે કરીને અગત્યના ત્રણ અંગો હોય છે. એક તો મુળીયાં, બીજું થડ અને ત્રીજી ડાળીઓ (પાંદડા વીગેરે) ઝાડ પોતાના મુળીયાં વાટે જમીનમાંથી પાણી લેછે અને તે પાણી ઓસમોસીસ (osmosis) ને લીધે જમીનમાંથી મુળીયાંમાં જાય છે. આ પાણી આપણે પીએ છીએ તેવું સાદું પાણી હોતું નથી. પણ તેમાં ઘણી જાતનાં જમીનમાં રહેલાં ક્ષારો હોય છે. અને તેઓ આ પાણી વાટે મુળીયામાં જાય છે. આ પાણી પછી મુળીયામાંથી અમુક નળીઓ વાટે થડમાં જાય છે. આ નળીઓ ખાસ કરીને પાણીને લઇ જવાનું કાર્ય કરે છે. આ નળીઓને વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં ઝાઇલેમ (Xylem) ના નામથી ઓળખે છે. થડમાંથી પછી પાણી ડાળીઓમાં અને તેમાંથી નાની ડાળીઓમાં અને છેવટે પાંદડાની નસોમાં જાય છે જેમાંથી તે આખા પાંદડામાં નાની નાની નસો વાટે ફેલાઇ જાય છે. અહીંઆ પાંદડાની અંદર આ પાણી સંઘરી રાખવા માટે ખાસ પોલી જગાઓ હોય છે જેની અંદર આ પાણી ભરાઈ રહે છે. આ ઉપરથી આપણને જણાશે પાંદડા એ એક ઝાડના જીવનને માટે ઘણીજ ઉપયોગી છે.

હું ધારૂં છું તેમ દરેક માણુસને ખબર હશે કે ઘણું ખરૂં પાંદડા લીલા રંગના હોય છે. કોઇ વખતે પણુ આપને એમ મનમાં સવાલ ઉદ્દભવ્યો છે કે પાંદડાને લીલો રંગ શા માટે હોતો હશે ? શું તે ફક્ત શોભાનો છે કે તેની કાંઈ ઉપયોગિતા છે? આ લીલો રંગ એ એક ઝાડને માટે ઘણી જ ઉપયોગી ચીજ છે. આ લીલો રંગ પાંદડાની અંદર અમુક જાતનાં સૂક્ષ્મ રજકણોનો બનેલો છે અને આ રજકણોને ક્રોમેટોફોરસ્ (chromatophores) કહે છે. આ રજકણો અને સૂર્યતેજની મદદથી ઝાડ હવાના કાર્બન ડાયોકસાઈડ અને જમીનના પાણીમાંથી અમુક રસાયનિક મિશ્રણથી સ્ટાર્ચ નામનો પદાર્થ બનાવે છે. હવે આ પદાર્થ અહીંયા તૈયાર થયા પછી થોડો વખત રહે છે અને પછી બીજી ફ્લોએમ (phloem) નામની નળીઓ, કે જે ખાસ આ તૈયાર કરેલો ખોરાક જુદી જુદી જગાએ પહોંચાડવાનું કામ કરે છે, તેની વાટે જુદી જુદી જગાએ જ્યાં તેની જરૂર હોય છે ત્યાં જાય છે અને વપરાતાં જે બાકી રહે છે તેને મુળીઆં વિગેરે બીજા ભાગોમાં સંઘરી રાખવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે ગાજર, બટાકા, શક્કરીયા વિગેરેમાં ઘણોજ સ્ટાર્ચ સંઘરી રાખેલો હોય છે. આ સ્ટાર્ચ ઝાડ આપણે માટે નથી સંઘરી રાખતું પણ પોતાના ભવિષ્યના સંતાનોને કામ લાગે તેટલા માટે સંઘરી રાખે છે. માટે આપણે આ બધું ખાઇને તેમનાં સંતાનોનો ખોરાક છીનવી લઇએ છીએ. કહો આપણે ઘાતકી ખરા કે નહીં ?

આ બધું ઉપર વાંચ્યા પછી આપને જણાયું હશે કે ઝાડ સાધારણ રીતે પોતાનો ખોરાક પ્રવાહી અને વાયુ રૂપમાંજ લઇ શકે છે.

(૨) કેટલીક જાતની વનસ્પતિ એવી પણ હોય છે કે જે પોતાનો ખોરાક બીજા ઝાડમાંથી તૈયારજ મેળવે છે. આ જાતની વનસ્પતિ ખાસ કરીને ઘણીજ પછાત એટલે વનસ્પતિ જાતની ઉત્ક્રાન્તિમાં પાછળ–હોય છે. આ વનસ્પતિમાં કલોરોફીલ બીલકુલ હોતો નથી અને પાંદડા પણ ઘણાજ થોડા અને નહીં જેવાં હોય છે. આને વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં પેરેસાઇટસ (Parasites)ને નામે ઓળખે છે. આ જાતના ઝાડો બીજા ઝાડોની ડાળીઓ ઉપર વળગી રહે છે અને પછી પોતાના મુળીયાં જેને હોસ્ટોરીયા (Haustoria) કહેવામાં આવે છે તેને પેલી ડાળમાં ઘુસાડે છે અને તેની વાટે પેલા ઝાડ જેની ઉપર તે વળગી રહે છે તેનો તૈયાર કરેલો ખોરાક પોતે ચુસી લે છે અને પોતાનું પોષણ કરે છે.

(૩) આ જાતની વનસ્પતિ ઘણીજ સૂક્ષ્મ અને સફેદ હોય છે. અને જ્યાં આગળ કોઇ પણ વસ્તુ કહોવાતી હોય ત્યાં ઉગે છે. પોતે પોતાના સફેદ મુળીઆં કોહી જતી વસ્તુમાં નાંખે છે અને તેની વાટે પોતાનો ખોરાક મેળવે છે. આને પણ કાંઈ પાંદડા કે ડાળ જેવું હોતુંજ નથી. આ ઘણું ખરૂં પાતળી દોરી જેવી હોય છે.

આ બધી દુનીયાની વનસ્પતિમાં કેટલીક એવી પણ વનસ્પતિ હોય છે કે જે પોતે માંસાહારી પ્રાણીઓની માફક જંતુ આહારી હોય છે. આ જાતની વનસ્પતિમાં ઘણીજ થોડી જાતો હોય છે. કેટલીક પાણીમાં રહે છે અને કેટલીક જમીન ઉપર ઉગે છે, આ છોડો જંતુઓને પકડવા માટે, જેમ માછીમાર યુક્તિ કરીને માંછલા પકડે છે, તેમ, યુક્તિ રચે છે, અથવા તો જાળ જેવું બનાવે છે. જેની અંદર જંતુઓ પેઠા પછી નીકળી શકતાજ નથી. આ છોડોમાં ખાસ નવાઇ જેવી વાત તો એ છે કે તેઓમાં કલોરોફીલ અને પાંદડાં વિગેરે બધું હોય છે અને પોતાનો ખોરાક પોતે બનાવવાને શક્તિમાન હોય છે, અને તેઓ આ રીતે પોતાનો ખોરાક બનાવે છે પણ ખરા. ત્યારે કોઇ એમ પણ સવાલ કરશે કે જ્યારે તેઓ પોતાનો ખોરાક પોતાની મેળે બનાવી શકે એમ છે તો પછી શા માટે જંતુઓનો આહાર કરતા હશે ? તેનો જવાબ એકજ છે. અને તે એ કે આ રીતે જંતુઓનો આહાર કરીને તેઓ વધારે પુષ્ટી મેળવે છે. તેઓ ખાસ કરીને નાઇટ્રેટ Nitrate નામના ક્ષારની

ખોટ પુરી પાડવા માટે જંતુઓનો આહાર કરે છે. જેમાં આ ક્ષાર ઘણાજ પ્રમાણમાં પ્રોટીન (Protein) ની અંદર રહેલો હોય છે.

આ જાતની વનસ્પતિમાં જુદી જુદી જાતના છોડો જંતુઓ પકડવા માટે જુદી જુદી જાતની યુક્તિઓ વાપરે છે, અને તેઓમાંના થોડાકના દાખલા નીચે આપી હું વિરમીશ.

કેટલાંક છોડો એવા હોય છે કે જેઓ જંતુઓ પકડવાને માટે પોતાના પાંદડા ઉપર ઘણાજ વાળ ઉગાડે છે. આ વાળ ઘણા કઠણ અને સખ્ખત હોય છે અને અણીએથી જરાક પ્હોળા અને ગાંઠ જેવા હોય છે. આ ગાંઠમાંથી એક જાતનો ચીકણો પદાર્થ નીકળે છે જે સૂર્યના તેજમાં ચમક ચમક થયાં કરે છે. કેટલાંક જંતુઓ આ ચળકાટ જોઇને પાંદડા તરફ આકર્ષાય છે અને તેના ઉપર બેસે છે અને જેવા તેઓ બેસે છે તેવાંજ પેલા ચીકણા પદાર્થને લીધે ચોંટી જાય છે, પછી તે જંતુઓ ઉખડવા માટે ઘણાજ પ્રયત્નો કરે છે પણ એને લીધે ઉલટાં બીજા વાળોની ગાંઠો પણ ચીકણો પદાર્થ કાઢવા માંડે છે અને પરીણામે તે જંતુઓ વધારે ને વધારે સખ્ખત ચોંટતા જાય છે. પછી આ જંતુઓને પાચન કરવાને માટે છોડ અમુક જાતના રસાયણિક પદાર્થનું સ્રવણ કરે છે આ રીતે પાચન કર્યા પછી એ છોડ પોતાના પાદડા વાટે પોતાને જોઈતી ચીજો ચુસી લે છે.

કેટલાંક છોડો જંતુઓ પકડવાને માટે પોતાના પાંદડાને મજાગરાની માફક વચમાંથી એક બીજા ઉપર વળી શકે એમ રાખે છે. આ પાંદડાની ઉપરના ભાગમાં ઘણા સખ્ખત કઠણ અને અણીવાળા વાળ હોય છે, જ્યારે કોઇ પણ જંતુ જતાં જતાં આ એકાદ વાળને અડકે છે કે તરતજ પાંદડાંના બે ભાગ ભેગા થઇ જાય છે અને જંતું અંદરનું અંદર જકડાઇ જાય છે. પછી તે મરી જાય છે.

કેટલાંક ઝાડના પાંદડાઓ નળીની માફક લાંબા અને ગોળ વળેલાં હોય છે. આ પાંદડાની અંદર ભાગમાં નીચેની તરફ વળેલાં ઘણા વાળ હોય છે ને અંદર જગા ઘણીજ ચીકણી હોય છે. જ્યારે કોઈપણ જંતુ આ પાંદડાના મોઢા ઉપર બેસે છે કે તરત જ તે લપસી જાય છે અને છેક નીચે તળીએ જઇને બેસે છે. અને પછી તે વાળને લીધે ઉપર આવી શકતું જ નથી અને આખરે મરી જાય છે. આવા ઝાડાને પીચર પ્લેન્ટસ (Pitcher plants) કહે છે.

આવા બીજા ઘણા ઝાડો હોય છે પણ તે બધાનું વર્ણન કરવા માટે કદાચ આખા જુદી ચોપડીની જરૂર પડે.

છેવટે ટુંકામાં હું એટલુંજ કહું છું કે સાધારણ રીતે વનસ્પતિ પોતાનો ખોરાક હવા અને પાણીમાંથી **સૂર્યતેજની મદદ** વડે પોતાની મેળે બનાવી શકે છે અને તેને બીજા કોઇ બહારના ખોરાકની જરૂર પડતી નથી અને આ એક પ્રાણી અને વનસ્પતિ વચ્ચે મ્હોટો તફાવત છે.

કોલોઝીઅમ

ભોગીલાલ ત્રિભુવન ઠક્કર

(જગતના સાત પ્રાચીન આશ્ચર્યોમાંનું એક)

૧૯૨૭ ના નવેમ્બરના એક બપોરે જગતની મહારાણી ગણાતી રોમ નગરીમાં હું ઝડપથી જતો હતો. આજે મારે મોટર બસમાં જવાનું હતું. રોમના જૂદા જૂદા સ્થળો જોવા હું ફરતો હતો. આજે મારે રોમનું જગતનાં સાત આશ્ચર્યોમાં ગણાતું, અતિભવ્ય, અતિ ભયંકર, મસ્ત રોમના વિચિત્ર વિલાસોનું અદ્વિતીય સ્મારક કોલોઝીઅમ જોવાનું હતું. હું બરાબર સમયે પહોંચ્યો અને ટૂંક સમયમાં કોલોઝીઅમ સમક્ષ જઇ ઉભો રહ્યો. "આ કોલોઝીઅમ!" મારા મ્હોંમાંથી નીકળી પડયું. ખરેખર–મારી નજર સમક્ષ સૈકાંઓના સૈકાંઓની ક્રુરતાની, જંગલીપણાની મનુષ્યમાં રહેલી પાશ્વતાની મૂર્તિ સમું કોલોઝીઅમ–પથ્થરનું જડ જણાતું કોલોઝીઅમ ભૂતકાળના ઇતિહાસની કાંઇ કાંઇ કરૂણ ગાથાઓ ગાતું ઉભુ હતું.

× × × × ×

ભોમીઆએ જણાવેલું તથા પુસ્તકોમાં આવેલું તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે.

કોલોઝીઅમ એ રોમનોના આનંદનું સ્થળ હતું. તેમાં માણસો માણસો તેમજ માણસોને પશુઓનાં યુદ્ધ થતાં. તેમજ તેના મધ્યભાગમાં પાણી ભરી સામાસામી નૌકાયુદ્ધ પણ કરવામાં આવતાં હતાં. ઈ. સ. ૭૦ માં જેરૂસલેમના નાશ પછી બે વર્ષે ટીટસ ફ્લેવીઅસ વેસ્પેસીઅન નામના શહેનશાહે કોલોઝીઅમનો પાયો નાંખ્યો હતો. ગૌડેન્શીઅશ તેનો શીલ્પી હતો આ ગૌડેન્શીઅશને રોમન શહેનશાહે ખ્રીસ્તી ધર્મના અનુયાયી તરીકે છેવટે તેજ સ્થાનમાં મારી નાંખ્યો હતો. આ રીતે કોલોઝીઅમના મુહૂર્તમાંજ તેના રચનારનું રક્ત રેડવામાં આવ્યું હતું. કોલોઝીઅમના બાંધકામ માટે ૩૦,૦૦૦ યાહુદીઓને જુડીઆમાંથી પકડી લાવવામાં આવ્યા હતા અને રોમથી દૂર સત્તર માઇલ આવેલી ટીવલીની પથ્થરની ખાણમાંથી પથ્થર લાવવા માટે બે હાર કરવામાં આવી હતી. આ આખા મકાનને બનાવતાં આઠ વર્ષ લાગ્યાં હતાં અને ટીવલીના ધોળા પથ્થર, ઇંટો, વગેરેનો તેમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. કોલોઝીઅમને દાખલ થવાના ૮૦ કમાનદાર દરવાજા અને ૧૬૦ બહાર નીકળવાના દરવાજા હતા. ઉપર ચઢવા માટે અંદરથી પગથીઆં હતાં; અને પહેલી અને બીજી કમાનો ઉપર રોમન કોન્સલ્સનાં પૂતળાંઓ હતાં.

સ્થાપત્યના મુખ્ય પાંચ પ્રકાર છે, ટસ્કન, ડોરીક, આયોનીક, કોરીન્થીઅન અને કોમ્પોઝીટ, આ ભવ્ય ઇમારતમાં ચાર પ્રકારનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. પહેલા ડોરીક, તેના ઉપર આયો-નીક તેના ઉપર કોરીન્થીઅન અને તેના ઉપર કોમ્પોઝીટ અથવા રોમન પદ્ધતિનો ઉપયોગ થયો છે. છેક ઉપરના માળને ૪૨ બારીઓ હતી. કોલોઝીઅમના રોમનોના પાંચ સામાજીક વિભાગોની ગોઠવણ હતી. (૧) પોડીઅમ નામના વિભાગમાં શહેનશાહ અને તેનો દરબાર બેસતો—તેની આગળ કુમારીકાઓ, પછી ધર્મગુરૂઓ પછી કોન્સલ્સ અને રાજસભાના સભ્યો બેસતા. (૨) માં રાજ્યના અધિકારીઓ (૩)માં ઉમરાવો અને (૪) માં શહેરીઓ અને પાંચમા વિભાગમાં સામાન્ય મનુષ્યો બેસતા. તેથી ઉતરતા મનુષ્યો તેના ૮૦ થાંભલાની બાજુમાં ઉભા રહેતા. આ ૮૦ થાંભલાઓમાંનો એક પણ હાલ નથી. ઇ. સ. ૧૩૪૯ ના ધરતીકંપમાં તે સર્વે નાશ પામ્યા હતા. કોલોઝીઅમના ૮૦ દરવાજામાંથી દસ મીનીટમાં ૭૦૦૦૦ થી ૮૦૦૦૦ માણસો દાખલ થઇ અથવા જઇ શકતાં હતાં એમ કહેવાય છે.

આ સ્થાનને ફ્લેવીઅન એમ્ફીથીએટર પણ કહેવામાં આવતું. ફ્લેવીઅન વંશના શહેનશાહોએ આ બાંધ્યું હતું તેથી આ નામ આપવામાં આવ્યું હતું. શહેનશાહ વેસ્પેસીઅને આ ઇમારત શરૂ કરી. તેના પુત્ર ટીટસે તેને લગભગ બાંધી અને તેનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો અને ડોમીશીઅન નામના તેના બીજા પુત્રે છેક ઉપરનો માલ બનાવી પૂરી કરી. આ એમ્ફીથીએટરનો આકાર Elliptical લંબગોળ હતો. અને તેમાં બેઠકો પગથીઆં જેવી હતી. તેના મધ્યની જગા એરીના કહેવાતી અને જે ક્રુર દશ્યો જોવામાં તે વખતના રોમનો પોતાના જીવનનો લ્હાવો માનતા હતા, તે ભયંકર દશ્યો થતાં હતાં—

આ કોલોઝીઅમમાં મુખ્ય યુદ્ધ કરનારા ગ્લેડીએટર્સ કહેવાતા હતા. રોમના પૂર્વકાળમાં આ પ્રથા કાંઇ પ્રજાના આનંદ માટે નહોતી. પણ તેમાં ધાર્મિક ભાવના હતી. આ સ્થાનમાં ગ્લેડીએટ-સે નામના યુદ્ધ કરનારા પરસ્પર અથવા પશુઓ સાથે લઢતા. તેમજ એમ્ફીથીએટરના મધ્ય ભાગને સરોવર બનાવી તેમાં નૌકાયુદ્ધ પણ કરતા હતા. ઇ. સ. ૮૦ ના એપ્રીલની ૨૧ મી તારીખે ટીટસ જેને 'મનુષ્ય જાતનો પ્રેમ અને આનંદ !' એવું નામ આપવામાં આવતું હતું તેણે મૂહૂર્ત કર્યું હતું અને તેના આનંદમાં મનુષ્યો અને પ્રાણીઓની સો દિવસ સુધી કતલ ચલાવવામાં આવી હતી. આ રીતે આ ત્રાસજનક સ્થળની મનુષ્ય તેમજ બીજા પ્રાણીઓના રક્તથી પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી.

ઇટાલીઅન લોકો મનુષ્યના મૃત્યુની સાથે તેનો સર્વનાશ થયો માનતા નહોતા. મરણબાદ પણ મનુષ્ય—આત્મા અને તેનો દેહ સાથે સાથેજ રહે છે અને સુખદુઃખ ભોગવી શકે છે તેવી તેમની માન્યતા હતી. આ માન્યતાને પરિણામે મરણ પામેલા મનુષ્યની સાથે તેને જરૂરની બધી વસ્તુઓ પણ સાથે દાટતા હતા. તેના જીવનમાં તેણે મેળવેલી ભેટો પણ તેની સાથે રહે માટે ભેગી દાટવામાં આવતી હતી. તેની કબર ઉપર દારૂ છાંટવામાં આવતો હતો અને ખાવાનું મૂકવામાં આવતું હતું. તેમજ તેના જીવનમાં જે ઘોડાઓ વા નોકરો તેની સેવામાં રહેતા તે નોકરો તથા પ્રાણીઓ પણ તેની સેવામાં હાજર રહે તે માટે તેની સાથે મારી નાંખવામાં અને જોડે ડાટવામાં આવતા હતા. આ રીતે મનુષ્ય ભોગ આપવામાં આવતો હતો. તે લોકો પોતાના મરણ પામેલા પિતૃઓને પ્રથમ પ્રાર્થના કરતા; તેમનાથી ભય પામતા, તેમની ધર્મની ભાવના મૃત્યુ પામેલા મનુષ્યોની ભક્તિમાં હતી. જેમ જેમ ધર્મની ભાવના સુધરતી ગઇ તેમ તેમ મનુષ્યની સીધી કતલ બંધ થતી ગઇ અને તેને સ્થાને જે યુદ્ધના કેદીઓને મારી નાંખવામાં આવતા હતા તેમને પરસ્પર યુદ્ધ કરાવી, એક બીજાનો

નાશ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. આ રીતે પોતાના સામાવાળીઆને મારી પોતાનું જીવન બચાવવાની તક આપવામાં આવી, આ નવી રીત તેમને કાંઈ ઓછી ઘાતકી લાગી કારણકે તેમાં બચવાનો સંભવ હતો. મરણની જવાબદારી કંઇક અંશે પોતાની ઓછી શક્તિના ઉપર રહેતી. યુદ્ધમાં આ મનુષ્યો નાની તલવાર વાપરતા. તે તલવારને ' ગ્લેડીઅસ ' કહેવામાં આવતી અને તે ઉપરથી તેઓ ગ્લેડીએટર્સ કેહેવાવા લાગ્યા.

આ મૃત્યુ–યુદ્ધની જાહેરખબર થતાંજ ઘણા માણસો જોવા આવવા લાગ્યા અને યુદ્ધને ચહાનારા તે લોકોને તેનાં ખૂબ રસ પડવા લાગ્યો. પરિણામે તેનું ધાર્મિક સ્વરૂપ બદલાઇ ગયું અને તે એક રમતગમતનું–આનંદનું–ક્રિડાનું સ્વરૂપ બન્યું. આથી ગ્લેડીએટર્સની ખાસ સંભાળ લેવાવા માંડી અને તેમને લઢવાના ખાસ દાવો વગેરે શીખવવાની શાળાઓ નીકળવા માંડી. જેમ જેમ તેમાં વિશેષ રસ જામતો ગયો તેમ લઢવાની રીત, વાપરવાનાં હથીઆર, આંખો બાંધીને લઢવું, ખંજર, ભાલો, તીર વગેરે મારવાની જુદી જુદી રીતો દાખલ થઇ. કેટલાક બચાવ માટે નાની ઢાલ રાખતા. કેટલાક પુરૂ બખ્તર પહેરતા અને આ રીતે ધીમે ધીમે આ લઢનારાઓના જુદા જુદા વર્ગો પડયા. સીકયુટર્સ, થેસીઝ, મરમીલોસ, રીટીઆરી, સેમ્નાઇટ, હોપ્લોમાશી, ઇસેડરી, આન્ડાબેટી, મેરડીઆની વગેરે વગેરે હથી-આર અને લઢવાની રીતથી જુદા જુદા પ્રકારના તેઓ ગણાવા લાગ્યા. યુદ્ધમાં પકડાએલા કેદીઓ ગુન્હેગારો અને ગુન્હો કરેલા ગુલામોને લેનીસ્ટા નામથી ઓળખાતા માણસોને આપવામાં આવતા હતા. આ લેનીસ્ટા આ લોકોનો ઉપરી ગણતો અને તે તેમને ગ્લેડીએટર્સ તરીકે શિક્ષણ વગેરે આપી તૈયાર કરતો. આ લેનીસ્ટા અથવા કોન્ટ્રેકટર સુંદરમાં સુંદર, ઉંચામાં ઉંચા અને મજબુતમાં મજબુત ગુલામોને આ રીતે ખરીદતો અને રોમન પ્રજાના આનંદ માટે તેમને તૈયાર કરી કોલોઝીઅમ અથવા ફ્લેવીઅન એમ્ફીથીએટરમાં પરસ્પર લઢવા માટે લાવતો. ધીમે ધીમે આ ઉપરાંત સ્વતંત્ર માણસો પણ આ લોહીના જલસામાં સામેલ થવા લાગ્યા. વખત એટલો બદલાતો ગયો તેમાં મોટા મોટા માણસો શહેનશાહ સુધીના પણ ભાગ લેવા લાગ્યા. સ્વતંત્ર લઢનારાઓને પણ આ મરણાંત લઢવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી પડતી હતી. જે ઉમરાવો કોઇક ઉત્સવના નિમિત્તે, રોમન શહેનશાહો પ્રજાને ખુશ કરવા માટે આવા યુદ્ધ કરાવતાં. યુદ્ધ કરાવનાર લેનીસ્ટાને અમુક રકમ આપતા એટલે તેઓ માગ્યા મુજબના ગ્લેડીએટર્સ લાવતા પછી કેવું યુદ્ધ થવાનું છે તેની જાહેરખબર કરવામાં આવતી અને નક્કી કરેલે દિવસે તેનુ સરઘસ નીકળતું. લઢવાની આકૃતિઓ–ચિત્રો પ્રથમ તેમાં આવતાં, પછી ક્રૂર પ્રાણીઓથી ભરેલાં પાંજરાં આવતા, પછી જેમના ઉપર વિક્રાળ પ્રાણીઓ છોડી મૂકવાનાં હતાં તે કમનશીબ મનુષ્યો આવતા. તેમના ગળામાં જે ગુન્હા માટે તેમને ફાડી નંખાવવાના હતા તે ગુન્હાની નોંધનું કાગળીયું લગાવવામાં આવતું. સરઘસમાં પ્રથમ બ્યુગલવાળા જતા. પછી લેનીસ્ટા, પછી ધર્મગુરૂઓ, પછી જેમનો જ્યુપીટરનો ભોગ આપવાનો હોય તેઓ અને છેવટે જેઓને મુડદાંઓને એરીનામાંથી ખસેડવાનું કામ સોંપેલું હતું તેઓ આવતા.

આ એમ્ફીથીએટરને બે દરવાજા હતા. એક જીવંતનો અને બીજો તેના સામે મરણ પામેલા માટેનો. પ્રથમના દરવાજામાંથી સરઘસ દાખલ થતું. અને મરણ પામેલાંઓને બીજા દરવાજામાંથી ઘસડી નાંખવામાં આવતા હતા. સરઘસ દાખલ થતાંજ ગ્લેડીએટર્સ શહેનશાહની સમક્ષ હરોલમાં ઉભા રહેતાં, તેમના હથીઆરો તપાસાતા, તેઓ બોલતા કે 'અરે મહાન રાજા! જેઓ મરણને કાંઠે ઉભા છે તેઓ તને નમન કરે છે.'

એરીનાની વચમાં એક વેદી કરવામાં આવતી હતી, ત્યાં ધૂપ કરવામાં આવતો અને ભોગ આપવામાં આવતો હતો.

ભોગ આપ્યા પછી તે ભાગ સાફ કરવામાં આવતો અને તલવારના પટા પછી ખેલાતા અને તે થતા ન થતા એટલામાં લોહીના તરસ્યા લોકો એડીટરને સાચા યુદ્ધ માટે આગ્રહ કરતા. પછી બ્યુગલ્સ ફુંકવામાં આવતું અને લઢાઇ શરૂ થતી.

ગ્લેડીએટર ઘાયલ થતો એટલે લોકો તેનું લોહી જોઈ તે 'ઘાયલ થયો છે' એ બૂમ મારતા. જો તે હાર્યો છે એમ કબૂલ કરે તો તેનો હાથ તે નીચે નમાવી દેતો પણ તેના જીવનનો આધાર તે કેવી રીતે લઢયો છે તેના ઉપર રહેતો. જો તે સારી રીતે લઢયો હોય તો જોનારાઓ તેમની મુઠી વાળી તેનો અંગુઠો જો ઉપર બતાવે તો તેને બચાવવામાં આવતો અને જો તે નીચો કરવામાં આવે તો તેને મારી નાંખવામાં આવતો. કુમારીકાઓ અંગુઠાઓને જોઇ લેતી હતી અને મત શું છે તે જણાવતી. પછી તે ઉપરથી એડીટર અર્થાત ઘણુખરૂ શહેનશાહ તે કુમારીકાઓએ જણાવેલી નીશાની કરતો અને તે પ્રમાણે તેનું જીવન અથવા મરણ નક્કી થતું. જો મારી નાંખવાનું નક્કી થાય તો તે લઢનાર પોતાનું ગળુ આગળ ધરતો અને તુરતજ તેને એક ઝટકે મારી નાંખવામાં આવતો. "બહાદુરીથી લઢજે અને ગૌરવથી મરજે" એ લેનીસ્ટાની ખાસ શીખામણ હતી.

જે ગ્લેડીઅરે ત્રણ વર્ષ સુધી સેવા બજાવી હોય તેને સ્વતંત્રતા અપાતી અર્થાત તેને વીલ કરવાનો હક રહેતો પણ રોમન શહેરી તો તે કદી બની શકતોજ નહી. જીતનારને કેટલીક વખત કોથળીઓ વગેરે ભેટો આપવામાં આવતી હતી.

પહેલી ગ્લેડીએટોરીઅલ ઇ. સ. પૂર્વ ૨૬૦ માં ફોરમ બોએરીઅમમાં થઇ હતી. માર્કસ અને ડેસીઅસ બ્રુટસે તેમના પિતાના મરણ પ્રસંગે તે કરાવી હતી અને તેમાં ત્રણ જોડી ગ્લેડીએ-ટરોએ ભાગ લીધો હતો. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૧૩ માં એઇમીલીઅસ લેપીડસના પુત્રોએ વીસ ગ્લેડીએ-ટર્સ તૈયાર કર્યા હતા. પંદર વર્ષ પછી વેલેરીઅસ લેવીનસે તેના મા અગર બાપની પાછળ પચાસ ગ્લેડીએટર્સનુ યુદ્ધ લોકો આગળ થયું હતું. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૯૮ માં ચુંવોતેર લઢનારા ઉભા કર્યા હતા અને છેવટે જુલીઅસ સીઝરે છસેંહ ગ્લેડીએટર્સનું યુદ્ધ આપ્યું હતું.

જુલીઅસ સીઝર પછી સિઝર ઑગસ્ટસના વખતમાં હજારો ગ્લેડીએટર્સ અને જંગલી પ્રાણીઓની કતલ કરાવવામાં આવી હતી અને તેના વખતમાં આ જગાની રમત એક નિયમીત કાર્યક્રમ થયો હતો.

ઑગસ્ટસ પછીના બધા બાદશાહોમાં આ કસાઈખાનુ ચાલુજ રહ્યું. કેલીગ્યુલા, નીરો, કોમોડસ, કારાકલ્લા, જેવા શહેનશાહના વખતમાં આ કત્લ ચાલુ રહે તે સમજી શકાય તેવું છે પણ ટીટસ—જેને "મનુષ્ય જાતનો પ્રેમ અને આનંદ"નું નામ આપવામાં આવતું હતું તેણે કોલોઝીઅમ જેવું કતલખાનુ કેમ બાંધ્યું તે સમજાતું નથી. જ્યારે આવી રમતો કેટલાક દિવસો યા અઠવાડીયાં ચાલતી તેવા સમયમાં તેણે—આ નમ્ર શહેનશાહે—જેરૂસલેમના વિજતાએ આવો ઉત્સવ ત્રણ માસ સુધી ચલાવ્યો હતો.

હાડ્રીઅન—બીજા એક સારા શહેનશાહે ૩૦૦૦ ગ્લેડીએટર્સના જોડાંઓને એકજ માસમાં કતલખાનામાં હડસેલી દીધાં હતાં.

ટ્રાજન—જેને પોપ ગ્રેગરી ધ ગ્રેટની પ્રાર્થનાથી સ્વર્ગનો પરવાનો મળી ચૂકયો હતો તેણે ૧૨૩ દિવસમાં કોલોઝીઅમમાં ૧૦૦૦ ગ્લેડીએટર્સનાં જોડાં મોકલી દીધાં હતાં.

ઘણા ગ્લેડીએટરોએ રોમની રાજ્ય વ્યવસ્થા અને નિતિ ઉપર અસર કરી છે, તે બધાં ગ્લેડીએટરો સંબંધે લખવું સંભવીત નથી છતાં બે જણ વિષે તો જરૂર કહેવાનું છેજ. તે બે તે

પહેલો સ્પાર્ટેકસ અને બીજો કોમોડસ. સ્પાર્ટેકસ ગુલામ હતો અને કોમોડસ રોમનો શહેનશાહ હતો. તે મહાન તત્વવેત્તા માર્કસ ઓરેલીઅસનો પુત્ર થતો હતો.

સ્પાર્ટેકસ એક ગુલામ હતો લેન્ટયુલસ બેશીએટસની શાળામાં-કેપુઆમાં-તે લઢવાનું શિક્ષણ લેતો હતો. તેણે તેના જેવા બીજા ગુલામોને એકઠા કરી ઉશ્કેર્યા કે અહીં તૈયાર થઇને પણ તેમને રોમન લોકોની મોજમજાહની ખાતર મરવાનુંજ છે તો પછી શા માટે સ્વતંત્રતા મેળવવાના પ્રયત્નમાંજ પોતાની જીંદગીનો ઉપયોગ ન કરવો. રોમનોની બે ઘડીના ગમ્મતની ખાતર પોતાનું જીવન ફેંકી દેવાની તેણે ના પાડી અને ધીમે ધીમે પોતાના મતનાજ બીજાઓને તૈયાર કર્યા. તે મગરૂર, બળવાન સાહસીક અને નીડર હતો. તે થ્રેસના ઉમદા કુટુંબમાંથી ઉતરેલો હતો, અને રોમના લશ્કરમાં શૌર્ય દાખવવા જોડાયો હતો; પણ જ્યારે રોમ થ્રેસની સામે લડવા તૈયાર થયું ત્યારે તેની માતૃભૂમિ સામે લડવાની ના પાડી અને લશ્કર છોડી નાઠો અને લુંટારાનો ધંધો શરૂ કર્યો. તે તેમાં પકડાઇ ગયો અને તેને ગુલામ તરીકે વેચી નાંખવામાં આવ્યો. લેન્ટયુલસે તેને ખરીદ્યો અને કેપુઆમાં ગ્લેડીએટરની પોતાની નિશાળમાં તેને યુદ્ધ માટે તૈયાર કરવા માંડયો. અહીં તેણે ઉપર કહ્યું તેમ પોતાના સાથીઓને સ્વતંત્રતા માટે લઢવા તૈયાર કર્યા, સૌએ સાથે મળી બળવો કર્યો અને તે પોતાના ૭૮ સાથીઓ સાથે ભાગ્યો. સર્વ ગુલામોનું સ્વાતંત્ર્ય તેણે જાહેર કર્યું. તેની હાકલની અસર થઇ અને ઘણા ગુલામો તેને આવી મળ્યા. તેની સામે યુદ્ધ કરવાને રોમનોએ એક બાજુથી પોતાના સરદારો મોકલવા માંડયાં અને બીજી બાજુથી તેના આ બળવામાં હજારો ગુલામો નાશી આવી મળી જવા લાગ્યા. તેણે પોતાના બળથી ૩૦૦૦ માણસો સાથેના કલોડીઅસ પુલ્ક્રસને હરાવ્યો. અને તેના માલનો ભંડાર હાથ કર્યો. આ નવા મળેલા લાભથી તેનુ બળ વધ્યુ અને તેણે એક પછી એક રોમન સરદારોને હરાવવા માંડયા. તેણે રોમનોનો ભંડાર, પુષ્કળ કેદીઓ અને વાવટાઓ હાથ કર્યું. પોતાનું વેર પૂરૂ કરવા માટે તેણે રોમના ઉમદા કુટુંબના ત્રણસેં કેદીઓને પોતાના લશ્કરની સમક્ષ ગ્લેડીએટર તરીકે લઢવાની ફરજ પાડી. આ વખતે નાશી આવેલા તેવા સાથીઓની સંખ્યા લગભગ ૧૨૦૦૦૦ ની થઇ હતી. તેણે રોમ ઉપર હુમલો કરવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી પણ જુદા જુદા પ્રકારના માણસોથી ઉભા થયેલા તેના લશ્કરને કબજે રાખવાનું કઠણ થઇ પડયું અને તેથી રોમ ઉપર ચઢાઇ કરવાને બદલે તેને દક્ષિણ તરફ જવાની ફરજ પડી. રોમનોએ ક્રેસસ નામના એક લઢવૈયાની નીચે એક ઘણું મોટુ લશ્કર તૈયાર કર્યું. તે લશ્કર પણ સ્પાર્ટેકસ આગળ ટકી શકયું નહી તેથી તેણે સ્પેઈનમાં પોમ્પીઅસ અને મેસીડોનમાંથી લકલસને બોલાવવાની માગણી કરી. તેઓ આવે તે પહેલાં વિશ્વાસઘાતથી સ્પાર્ટેકસ મેસીનાની સાથે રેગીઓ નામના દ્વિપકલ્પમાં ફસાઇ ગયો અને છેવટ સુધી લઢતાં લઢતાં રોમન સૈન્યનો કચ્ચર ઘાણ કાઢી દુશ્મનના સમગ્ર શરીર ઉપરના અનેક ઘાથી યુદ્ધ ભૂમી ઉપરજ મરણ પામ્યો. જે સ્વાતંત્ર્ય માટે તે લઢયો તે સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા પ્રયત્ન કરનારની સ્થિતિનું આબેહુબ વર્ણન 'ચાઇલ્ડ હેરોલ્ડ' માં બાયરને નીચે પ્રમાણે કર્યું છે:—

I see before me the Gladiator die ;
He leans upon his hand his manly brow ,
Consents to death but conquers agony,
And his drooped head sinks gradually low.
And through his side the last drops ebbing slow ,
From the red gash , fall heavy one by one ,

like the first of a thunder shower and now
The arena swims around him–he is gone,
Ere ceased the inhuman shout which hailed the wrestch (who won)
He heard it–but he heeded not–his eyes
Where with his heart, and that was far away,
He recked not of the life he lost nor prize,
But where his rude hut by the Danube lay.
There were his young barbarians all at play,
There was his Dacian mother–he their sire,
But cheered to make a human Holiday.
All this rushed with his blood–shall he expire
And unavenged? Arise! ye Goths and glut your ire.

શહેનશાહ કોમોડસ એ બાજે ગ્લેડીએટર હતો. તે તેના ૧૯ મા વર્ષે ગાદીએ આવ્યો. તેનો પિતા પ્રખ્યાત તત્વવેત્તા માર્કસ ઓરેલીઅસ હતો. તે મૂળથીજ ઘાતકી અને ઝનુની હતો એક વખત તેના એક નોકરે ભૂલથી વધારે પડતુ ગરમ પાણી આપવાથી તેણે તેને જીવતો ભઠ્ઠીમાં નાંખી દેવાની સજા ફરમાવી. તેના ગુરૂએ તે માણસને એક બકરાનું ચામડુ તે ભઠ્ઠીમાં નાંખી બચાવી લીધો અને પંજામાં ફરીથી ન આવે માટે નસાડી મૂકયો. તેણે તેર વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એક દિવસે તેણે ૧૦૦૦ માણસ સાથે કુસ્તી કરી હતી. બેશક કેટલાક તો જાણી જોઇને તેનાથી હાર પામતા હતા. આવી જીતથી ફુલાઇ તેણે નીરોના પુતળાની જગાએ પોતાનુ પૂતળુ મૂકવાનો હુકમ કર્યો હતો. અને તે વખતથી પોતાને 'એક હજાર ગ્લેડીએટર્સને જીતનાર'નું પદ પોતાને માટે પ્રાપ્ત કર્યું હતું. જંગલી પ્રાણીઓને ને હાથીઓને તેણે હજારોની સંખ્યામાં માર્યા હતા, એક વખત લોકોને પોતાના તરફ હસતા જાણી તેણે તેમનો નાશ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો અને તે પ્રમાણે ઘણા માણસોને મારી નાંખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ થવાથી તેણે બધાંને મારી નાંખ્યાં હતાં એક દિવસે તેણે જુદા જુદા દેશોમાંથી આણેલા પાંચ હીપોપોટેમસ, બે હાથી અને કેટલાંએ સુવરોને માર્યાં હતાં. તેવીજ રીતે એક બીજે દિવસે આફ્રીકામાંથી લાવેલા ૧૦૦ સિંહને મારી નાંખ્યાં હતાં, તે ગ્લેડીએટર તરીકે દરરોજ બે લાખ ફ્રાંક લેતો અને પ્રજા પાસેથી પણ યથેચ્છ કર ઉઘરાવતો. તેના આ અત્યાચારોથી ત્રાસી તેને ઝેર આપવામાં આવ્યું અને લોકોએ ગ્લેડીએટરના શરીરને જે રીતે વર્તવામાં આવતું હતું તે રીતે તેના શરીરને ગણ્યું અર્થાત એક આંકોડાથી તેને ખેંચીને એરીના બહાર કાઢવામાં આવ્યું અને પછી કકડે કકડા કરી નાંખવામાં આવ્યા.

પ્રથમ શહેનશાહ કોન્સ્ટન્ટાઇને આ યુદ્ધો બંધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ પ્રજા જીવનમાં તે એટલું ઓતપ્રોત થઇ ગયું હતું કે કાયદો પણ તેમાં નિષ્ફળ નીવડયો. તે બંધ થવાનું કારણભૂત એક પૂર્વ તરફનો સાધુ ટેલીમેકસ અથવા એલ્કેમીઅસ ગણાય છે, શહેનશાહ એનોરીઅસ જ્યારે ગાદી ઉપર હતો ત્યારે તે આવ્યો અને તેણે પોતાના બલીદાનથી આ ભયંકર ક્રુર પ્રથાને બંધ કરી.

કેટલાક આ વાર્તા ઐતિહાસીક સત્ય તરીકે સ્વીકારતા નથી પણ એટલું તો સત્ય છે કે ખ્રીસ્તી ધર્મની અસરે આ જંગલીપણાનો અંત આણ્યો હતો.

આ ક્રુર ખેલને અંગે કેટલાક સુસ્મરણીય બનાવો પણ બન્યા છે અને તેમાંનો એક ગુલામ એન્ડ્રોકસનો છે આ ગુલામ એન્ડ્રોકસને કોલોઝીઅમના એરીનામાં જંગલી પ્રાણીથી ફાડી નંખા-

વવાની શીક્ષા થઇ હતી તે વખતે આખુ કોલોઝીઅમ પ્રેક્ષકોથી ભરાઇ ગયું હતું તેના ઉપર એક ભયંકર મોટા કદનો જંગલી સિંહ એરીનામાં છોડી મુકવામાં આવ્યો હતો; પણ તે પ્રાણી આ ગુલામને જોઇ પહેલાં અટકયો, પછી પુછડી હલાવતો તેની પાસે ગયો અને છેવટે તેનો હાથ ચાટવા લાગ્યો. એન્ડ્રોડસ તે સિંહ ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યો. આ બનાવથી તે દ્રશ્ય બંધ કરવામાં આવ્યું અને રોમન શહેનશાહે તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તેણે આફ્રીકામાં હતો તે વખતે જંગલમાં પોતાના માલીકના ત્રાસથી નાશી જઇ જંગલનો આશરો લીધો અને ભૂખમરાથી મરવાનું નક્કી કર્યું હતું તેની વિગત કહી. તે નાશીને એક ગુફામાં ભરાયો હતો ત્યાં તેણે એક સિંહને આવતા જોયો. તેના પગમાંથી લોહી નીકળતું હતું અને તે ભયંકર ગર્જના કરતો તેની પાસે આવતો હતો. તેની પાસે સિંહ આવ્યો. તેણે તેના પગમાં ભરાઇ રહેલો એક મોટો કાંટો કાઢયો અને ઘાને ધોઇને તેનું દુઃખ કમી કર્યું. આથી સુખી થયેલો સિંહ પોતાનો પંજો તેના ખોળામાં મૂકી આ પોતાના મિત્રની પાસે ઉંઘી ગયો. આ રીતે ત્રણ વર્ષ તેમણે મિત્રાચારીમાં ગાળ્યા. સિંહ ખોરાક લાવતો અને બન્ને ખાતા. આવા જીવનથી કંટાળી તે ત્યાંથી એક દિવસ નાઠો પણ ત્યાં તે પાછો પકડાઇ ગયો અને ગુલામ તરીકે રોમ મોકલવામાં આવ્યો. અહીં જે સિંહ તેને મારવા માટે છોડવામાં આવ્યો હતો તે તેનો પેલો મિત્ર સિંહ હતો તેણે તેને બચાવી લીધો હતો. આ વાત સાંભળી લોકોની માગણીથી વાર્તા સાચી હતી એવી ખાત્રી થતાં એન્ડ્રોડસને ગુલામીમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યો અને ત્યાંથી રોમની શેરીઓમાં એન્ડ્રોડસ અને તેનો સિંહ તેનો કુતરો હોય તેમ ચાલ્યા ગયા. રોમના લોકોએ સિંહ ઉપર ફુલ વરસાવ્યા અને તેને "મનુષ્યની ધર્મશાળાનો રક્ષક" અને તે ગુલામને "પશુઓનો વૈદ્ય" એવું ઉપનામ આપ્યું. પણ આવા બનાવ તો કવચીત બનતા. કોલોઝીઅમમાં નાશ પામેલા ગ્લેડીએટરો, ખ્રીસ્તી શહીદો, ગુન્હેગારો અને બીજાઓ મળી કુલ પાંચેક લાખનો સંહાર થયો હશે એમ કહેવાય છે.

રોમના મહારાજ્યની પડતી પછી કોલોઝીઅમનો ઉપયોગ જુદી જુદી રીતે થયો હતો. કેટલીક વખત એ પરસ્પર લઢતા શત્રુઓના ભરાઇ રહેવાના કીલ્લા તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. આવા પ્રકારની વિવિધ સ્થિતિમાંથી ઇ. સ. ૧૩૧૧ માં લોકોએ જાહેર ઇમારત તરીકે તેની માગણી પોપ કલેમન્ટ પાંચમા આગળ કરી અને તેણે તે રોમના ન્યાયખાતાના વડાઓ તરફ મોકલી આપી અને પરિણામે તે જાહેર ઇમારત તરીકે લોકોને સોંપી દેવામાં આવી.

ઇ. સ. ૧૩૩૨ ની ૩ જી સપ્ટેમ્બરે તે કોલોઝીઅમ રમત ગમત માટે ફરીથી ચાલુ થયું અને તેમાં રોમનાં સુપ્રસીદ્ધ પ્રાચીન કુટુંબો ભાગ લેવા લાગ્યાં. આવા એક યુદ્ધમાં ૨૫ ગોધા અને ૧૮ ઉમરાવો મરણ પામ્યા. ત્યાં આ છેલ્લું આવું યુદ્ધ થયું. ત્યાર પછી સત્તર વર્ષે એટલે ઈ. સ. ૧૩૪૯ ના સપ્ટેમ્બરમાં કોલા ડી રીન્ઝોના સમયમાં એક ભયંકર ધરતીકંપ થયો અને તેની એ બાજુ ખંડીત થઇ. સત્તરમા સૈકામાં કોલોઝીઅમને પ્રજાની મીલ્કત ગણવાનો ઢંઢેરો બહાર પડયો અને પરીણામે ગમે તે માણસને પોતાના મકાનને માટે તેનો ઉપયોગ કરવાની સ્વતંત્રતા મળી. આ જાહેર ઢંઢેરાને પરિણામે કારડીનલ રીએરીઓ, શહેરમાં કેન્સીલેરીઓ નામનો પોતાનો મહાન મહેલ બાંધવા પથ્થર ઉપાડી ગયો અને પોપ પોલ બીજાએ પણ હાલ પેલાઝો વેનેઝીઆ કહેવાતો તેનો ભવ્ય મહેલ કોલોઝીઅમના પથ્થરથી બાંધ્યો. પોપ પોલ ત્રીજાએ પેલાઝો ફારનીઝનો જબરો મહેલ તેના આરસ અને બીજી વસ્તુઓથી બાંધ્યો. તેમજ પ્રાચીન નાટયગૃહો માર્સેલસ અને બાર્નેની પણ આ કોલોઝીઅમમાંથી લાવેલા પથરામાંથી બાંધવામાં આવ્યાં. આથી રોમમાં એક કહેવત થઈ પડી કે "What the barbarians left undone the Barberini finished" જે જંગલીઓએ

કર્યા વિના રહેવા દીધું તે બરબરીની વંશના પુરૂષોએ પુરૂં કર્યું અર્થાત રોમની આ જાહેર ઇમારતની વસ્તુઓની લુંટ કરી.

પોપ બેનીડીકટ ચૌદમાએ ઈ. સ. ૧૭૫૦ માં એક ઢંઢેરો બહાર પ્રાડી આ વિનાશ અટકાવ્યો અને જે કોઇ આ પ્રાચીન સ્મરણસ્થંભની વસ્તુઓ લઇ જશે તેને ધર્મબહાર મૂકવાનું જાહેર કર્યું. આજ પોપે કોલોઝીઅમમાં ચૌદ ક્રોસનાં સ્થાન તેમાં રચ્યાં અને તેના મધ્યમાં એક ક્રોસ મૂકયો. તેનો વિચાર ત્યાં મરણ પામેલા ખ્રિસ્તી શહીદોના માનમાં એક દેવળ રચવાનો હતો પણ તે અમલમાં મૂકે તે પહેલાં તેનું મરણ થયું. આ બધાં ક્રોસનાં સ્થાનનો વિનાશ થઇ ગયો છે. ફક્ત એક જ હાલ ઉભેલું ત્યાં જનાર કોઈ પણ જોઇ શકે છે. વચમાંનો ક્રોસ પણ ખોદાણ કરવાના બ્હાને ઇ. સ. ૧૮૭૨ માં વીકટર ઇમેન્યુઅલ બીજાના વખતમાં કમાન્ડર પીટ્રો રોઝાએ ૧૮ ફીટ ઉંડુ ખોદાણ કર્યું અને તેનો મૂળ પ્લાન ખોદી કહાડયો. અને ખોદતાં ટાઇબર તરફથી એક ગટર અને રોમન શહેનશાહને જાહેર રીતે આવવાનો તથા ગુપ્ત રીતે ચાલ્યા જવાનો દરવાજો પણ મળી આવ્યો. આ ખાનગી રસ્તો ૯૦૦ ફીટ લાંબો હતો અને તે પેલેટાઇનના સીઝરના મહેલમાં જઇ મળતો હતો. તે કોમોડસે બનાવ્યો હતો અને આજ રસ્તામાં તેનું ખુન થતાં થતાં રહી ગયું હતું.

આ કોલોઝીઅમની અંદર બાવીસ કેદખાનાં હતાં અને તેમાં જે કમનસીબ કેદીઓને એરીનામાં નાશ થવાનો હતો તેમને તેમાં પૂરવામાં આવતા હતા. આ હતભાગ્ય મનુષ્યોમાં ગુલામો, સામાન્ય ગુન્હેગારો, યુદ્ધના કેદીઓ, યાહુદીઓ, ખ્રીસ્તીઓ અને તેઓના મતઃ પ્રમાણે દેવને તિરસ્કારનારાઓ હતા. ખ્રીસ્તી ધર્મના શહીદોમાં પ્રથમ સેઈન્ટ ઇગ્નેટીઅસ–એન્ટીઓકનો બીશપ હતો. જંગલી પ્રાણીઓ તેના ઉપર છોડી મૂકવામાં આવતાં તેણે પોતાના હાથ ઉંચા કરી પોતાની ધર્મની શ્રદ્ધા જાહેર કરી હતી. જોતજોતામાં તેનો પ્રાણીઓએ નાશ કરી નાંખ્યો. ત્યાર બાદ સેઇન્ટ પોલીકાર્પ, સેઇન્ટ પ્લેસીડસ ધર્મશહીદો થયા. સેઇન્ટ પ્લેસીડસ, તેની પત્ની ટોપીસ્ટ અને તેની બે પુત્રિઓને ખ્રીસ્તી તરીકે હેડ્રીઅને જંગલી પ્રીણીઓના ભક્ષ તરીકે એરીનામાં હોમ્યા. આ પ્લેસીડસ હેડ્રીઅનનો લશ્કરનો સરદાર હતો અને તેણે એક વિજયના વખતમાં જ્યુપીટરને બલીદાન આપવાની ના પાડી છે. તેના કુટુંબને એરીનામાં લાવવામાં આવ્યું અને જંગલી સિંહ અને ડુક્કરો તેમના ઉપર છોડી મૂક્યાં. દંતકથા એવી છે કે આ પ્રાણીઓ તેમને ઇજા કરવાને બદલે તેમની પાસે નિર્દોષ બાળક જેવાં બની ગયાં અને રમવા લાગ્યાં. આથી વિશેષ ઉશ્કેરાઇ હેડ્રીઅને તેમને જીવતાં બાળી નંખાવ્યાં.

આ ત્રાસદાયક કરૂણ કથામાં બે બીજા ધર્મને અર્થે પ્રાણત્યાગનાં દ્રષ્ટાંતો કહીશ. આ બન્ને શહીદો સ્ત્રીઓ હતી. એકનું નામ સેઈન્ટ પર્પેટયુઆ અને બીજીનું નામ સેઈન્ટ ફેલીસીઆ. શહેનશાહ સેપ્ટીમસ સેવેરસના હુકમથી તે બન્નેને આફ્રિકાના પ્રોકોન્સલ મીનુટીઅસ ફર્મિનીએન્સે પકડી હતી. આ સેપ્ટીમસ સેવેરસે સર્વ ખ્રીસ્તી Converts નો નાશ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો.

પરપેચ્યુઆ ૨૨ વર્ષની યુવાન સુંદર સ્ત્રી હતી. તેનું કુટુંબ ઉમરાવનું હતું. સુસંસ્કારી હતી અને તેની દયાને લીધે તે પ્રખ્યાત હતી. તેનાં માબાપ વૃદ્ધ હતાં; અને તેને એક ધાવણું બાળક હતું.

ફેલીશીઆ જો કે ઉમરાવ કુટુંબની ન હોતી તો પણ પરણેલી તો હતી. તે પરપેચ્યુઆ કરતાં નાની હતી અને તેને આઠમો માસ જતો હતો. આ બન્નેને રોમન શહેનશાહના હુકમથી જેલમાં નાંખવામાં આવ્યાં હતાં. જેલખાનાના ત્રાસજનક સ્થાનમાં ધર્મશ્રદ્ધાએ તેમનામાં બળ પ્રેર્યું હતું. તેઓને વારંવાર પૂછતાં તેમણે પોતાની અડગ ધર્મશ્રદ્ધા જણાવી હતી અને તેથી તેમને "જંગલી પ્રાણીઓથી ફાડી નંખાવવા" નો હુકમ થયો હતો. નક્કી કરેલે દિવસે તેમને એરીનામાં લઇ જઈ

તેમને જાળીથી બંધ કરી દેવામાં આવ્યાં અને તેમના ઉપર જંગલી ગાય છોડી મૂકી. જોકે ગાયે તેમના ઉપર બે વખત હુમલો કર્યો પણ છતાં તેમને મારી નાંખ્યા નહી ત્યારે લોહતરશી રોમન પ્રજાએ 'છેલ્લો ફટકો, છેલ્લો ફટકો' કરી બૂમો પાડી અને ગ્લેડીએટરે તેમને ફટકો માર્યો. ફેલીસીઆ તુર્તજ મરણ પામી પણ આ ભયંકર કાર્યના ત્રાસથી વા ગમે તે કારણથી પણ પરપેચ્યુઆને તે બરાબર ઘા કરી શકયો નથી. આ જોઇ પરપેચ્યુઆએ તેના હાથમાંથી હથીઆર લઈ પોતાના હૃદયમાં ભોંકી દીધું અને આ બે ધર્મપ્રાણ સંતો પ્રભુના દરબારમાં પહોંચી ગઈ.

કૉલોઝીઅમમાં છેલ્લો મરણ પામેલો ખ્રીસ્તી એક ફ્રેંચ સાધુ હતો. તે "પવિત્ર દાતા"ના નામથી ઓળખાતો. ઇ. સ. ૧૭૮૩ માં કૉલોઝીઅમના એક કેદખાનામાં સુતો અને તે ત્યાં જ અપવાસ વગેરેથી મરણ પામ્યો. તેને ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં પોપ પાયસ નવમાએ સંત તરીકે ગણ્યો અને પૂજ્ય જોસફ લેબ્રે–કૉલોઝીઅમનો એ સાધુ એ નામથી તે પૂજાવા લાગ્યો.

અહીંઆં ભયંકર વાર્તા પુરી થાય છે. જગતમાં મનુષ્ય જાતને ભયંકર યાતનાથી નાશ કરવાનું આ કત્લખાનું આજે અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં આપણી નજરે પડે છે. તેના પથ્થરો ઉપડી ગયા છે અને આજે તે તેની ખંડેરની સ્થિતિમાં વિશેષ ભયંકર લાગે છે. તેની વચમાં ઇટાલીની ફેસીસ્ટ સરકારે એક ક્રોસ મૂકયો છે તે દરેક મુસાફરને ધર્મ માટે પ્રાણ ત્યાગ કરનાર સાધુ પુરૂષોને સ્મરણ કરાવી મનુષ્યોમાં રહેલી ક્રૂર જંગલી વૃત્તિઓ માટે દુઃખદાયક નિશ્વાસ મૂકાવે છે.

કૉલોઝીઅમને બહારની બાજુમાં દીવાલ ઉપર અનેક કાંણાંઓ નજરે પડે છે તેનાં જૂદાં જૂદાં કારણો જણાવવામાં આવે છે. પ્રથમતો જે લોકોએ તેના ઉપર હુમલો કર્યો તેઓ જ્યારે તેનો નાશ ન કરી શકયાં ત્યારે તેમણે તેને બગાડી નાંખવા માટે કાણાં પાડયાં. બીજું જ્યારે રોમમાં આંતરવિગ્રહ (Civil wars) થયો ત્યારે હથીઆર અને બખ્તરો બનાવવા માટે લોઢાના ખીલાઓ તેમાંથી ખેંચી કાઢવામાં આવ્યા તેથી કાંણાં થયાં. ત્રીજી જ્યારે દારૂગોળાની શોધ થઈ ત્યારે ગોળીઓ બનાવવા માટે સીસાની જરૂર પડી હશે તે મેળવવા તેના કાંણાં પાડયાં. અને ચોથું જે ખ્રીસ્તી ધર્મના અનુયાયીઓ કૉલોઝીઅમમાં પ્રાર્થના કરવા એકત્ર થતા તેમને પ્રાયશ્ચિત રૂપે આ કમાનોમાં કાંણાં પાડવાનો હુકમ કરવામાં આવતો અને જેનું કાણું મોટું તેનું પ્રાયશ્ચિત વધારે સંપૂર્ણ એમ ગણવામાં આવતું. ગમે તેમ હો પણ આ કાંણાં આ ભયંકર ઈમારતની ભયંકરતામાં ઓર વધારો કરી રહ્યાં છે.

જે જે મુસાફરો રોમ શહેરમાં આવે છે તેઓ રોમની બીજી ભવ્ય વસ્તુઓ સાથે આ કૉલોઝીઅમ જોવા ગયા વિના રહેતા નથી. મનુષ્ય કેવી ભયંકર પશુતૂલ્ય વૃત્તિઓમાંથી પસાર થઈ પોતાનું જીવન ઘડી રહી છે તેનાં જીવંત સ્મરણ ચિન્હ તરીકે આ કૉલોઝીઅમ પ્રવાસીના હૃદયમાં કુતૂહલ, આશ્ચર્ય, શોક અને દીનતા ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રાચીન જગતની સાત આશ્ચર્યકારક વસ્તુઓમાંનું એક આ કૉલોઝીઅમ છે. તેનાથી ઉતરતાં મનુષ્યને માટે ત્રાસજનક ગણાતાં બીજાં સ્થાનો જગતમાં છે પણ ક્રૂરતાના સ્મારક તરીકે કૉલોઝીઅમનું સ્થાન અદ્વિતીય જ છે.

આંદોલનો

સાહિત્યનું નવસર્જન

૧. યૌવનનું સ્વકર્મ નવસર્જન છે. જ્યારે સમાજના કોઇ પણ અંગમાં બગાડો પેસે ત્યારે ત્હેણે એ દૂર કરી ત્યાં નવસર્જન કરવાનું છે. અને આજ સ્વે કર્મણિ અભિરત થવાનો યુગ શું નથી આવ્યો ? રાષ્ટ્રીય, સામાજિક, ધાર્મિક, નવસર્જનની આજ મ્હોટી જરૂર છે. અને એટલી જ જરૂર સાહિત્યના નવસર્જનની પણ આજ ઉભી થઇ છે. આજ આપણા સાહિત્યમાં એવી નિર્બળતા આવી છે ને હજી આવતી જાય છે, ત્હેની અવસ્થા ને વ્યવસ્થા એટલી તો ડોળાઈ ગઇ છે કે એને સુધાર્યા વિના હવે જરા યે ચાલે તેમ નથી. ગુજરાતના દરેક ઉગતા—નવીન સાહિત્યસર્જક એ બગાડો દૂર કરવા માટે સાહિત્યનું નવસર્જન કરવા કટિબદ્ધ થવાની ઘણી જરૂર છે. જીવન અને સાહિત્યનો સંબંધ પરસ્પર ઉપકારક છે. એટલે, કે જીવનમાંથી સાહિત્ય ઉદ્દ્ભવે છે ત્હેવી જ રીતે સાહિત્ય પણ જીવનને ઘડે છે. જેવું આપણું સાહિત્ય હશે એવું આપણું જીવન દેખાશે, એવું આપણું જીવન ઘડાશે. સાહિત્યના નવસર્જકે જીવનના એવા અંશોનો જ અભ્યાસ કરવો જોઇએ કે જેમાંથી જીવનનું સૌન્દર્ય પ્રાપ્ત થતું હોય. અને બીજું, એવા પ્રકારનું સાહિત્ય સર્જવું જોઇએ કે જેમાંથી જીવનને ઓજસ મળે, પ્રેરણા મળે, બલ મળે. જીવનને સાહિત્યમાંથી ઓજસ મળવું જોઇએ, બલ મળવું જોઇએ અને સાહિત્યને જીવનમાંથી કલાસૌન્દર્ય મળવું જોઇએ જીવનને બલ આપે અથવા તો સાચા કલાસૌન્દર્યનું દર્શન કરાવે એવું તત્ત્વ આજ આપણા સાહિત્યમાં કેટલું છે? બહુ જ થોડું. જીવનનાં સુખનું સૌન્દર્ય, જીવનનાં દુઃખનું સૌન્દર્ય, જીવનના આનન્દનું સૌન્દર્ય, જીવનની કરુણાનું સૌન્દર્ય—એ બધાનું ઉત્કૃષ્ટ દર્શન કરાવે, એનો આહ્લાદ આપે, એનાથી પ્રફુલિત બનાવે એવી અમર કૃતિઓ આપણે ત્યાં કેટલી છે ? એ ઉણપોને પૂરવા આજ સાહિત્યના નવસર્જનની જરૂર છે.

૨. જીવનમાંથી જ સાહિત્યનું સર્જન કરવાનું છે એટલે પ્રથમ ત્યાં જ કાળજી રાખવી પડશે. જીવનમાં હોય તે બધું સાહિત્યમાં આવી શકે ખરૂં પણ સુરુચિ એ નવસર્જકનું સર્વમાન્ય ધોરણ હોવું જોઇએ. સાહિત્ય અને નીતિને કશો જ સંબંધ નથી એમ ઘડીક સ્વીકારી લઇએ ત્હોયે આટલું તો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરનું છે કે સાહિત્ય અને સુરુચિને ગાઢ સંબંધ છે. જોકે નીતિમય કે પ્રબોધક સાહિત્ય જ સુરુચિકર છે એમ વિવક્ષિત કથી. પરન્તુ નીતિ કે અનીતિનો વિચાર ન કરવો હોય તો પણ સુરુચિનો તો દરેક સાહિત્યના નવસર્જકે કરવો જોઇએ. પોતાની પત્નીને જાહેર રસ્તા ઉપર ચુંબન કરવું એમાં જરા યે અનીતિ નથી તેમ પાપ નથી પણ એમાં સુરુચિનો ભંગ જરૂર થાય છે. આપણા એક વિદ્યમાન મ્હોટા સાહિત્યકારે ત્હેમના એક નાટકમાં રંગભૂમિ ઉપર કામક્રીડાના પ્રસંગની યોજના કરી છે. અલબત્ત, એમાં અનીતિ નથી એમ આપણે કબુલ કરી લઇએ પણ સુરુચિનું શું ? જીવનનો દરેક અંશ સાહિત્ય માટે નથી એમ જ આપણે સ્હમજવું રહ્યું. સુરુચિકર એટલું જ સાહિત્યમાં આવી શકે. અને તો જ એ સાહિત્યમાંથી જીવનના સૌન્દર્યનો સાક્ષાત્કાર થાય, ત્હેનો રસાનન્દ મળે. અને એથી યે વધારે નવસર્જક સ્હમજે તો વળી અધિકસ્ય અધિકમ્ ફલમ્ કે સત્યમાં,નીતિમાં ચારિત્ર્યમાં જેટલી પ્રેરણા છે, જેટલું ઓજસ છે, જેટલું કલાસૌન્દર્ય છે એટલું એકલી સુરુચિમાં યે નથી. એ નવસર્જકમાં જેટલું ચારિત્ર્યનું બલ હશે તેટલું એ તેજસ્વી સાહિત્ય સર્જી શકશે. ચારિત્ર્યનું પ્રાબલ્ય જ વીર્યશાળી, રસશાળી સાહિત્ય ઉદ્દ્ભાવશે.

૩. સાહિત્યના નવસર્જકે અસ્મિતા ખીલવવી પડશે. પણ એણે ધ્યાનમાં રાખવું પડશે કે અસ્મિતા ને અહંતા એ બન્ને વિરોધી લક્ષણો છે. અહંતા એ તામસી છે ને અસ્મિતા સાત્ત્વિક છે. આજકાલ આપણા સાહિત્યક્ષેત્રમાં અહંતા સિવાય કશું જ જણાતું નથી એ ખરેખર શોચજનક પરિસ્થિતિ છે. અને **अधो गच्छान्ति तामसाः** સાહિત્યમાં જ્યારે સર્વત્ર અહંતાનું જ સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે, જ્યારે દરેક સાહિત્યકારમાં તામસી

સત્તાભિલાષા જાગે છે ત્યારે સાહિત્યમાં અધોગતિ જ આવે છે. એ અધોગતિને લીધે સાહિત્યકારો વિવેકભ્રષ્ટ બનીને સાહિત્યની ઉપાસના કરવા કરતાં તામસી પ્રવૃત્તિઓમાં જ ગૂંચાય છે, ગૂંચાય છે ને સાહિત્યને, ત્હેની સુવાસને વિસારે મૂકે છે અને પછી **विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः** સાહિત્યનો નવસર્જક એ હમેશાં ધ્યાનમાં રાખેજ કે સાહિત્યસેવા તે ભગવતી સરસ્વતીની સેવા છે અને એની સેવા સંપૂર્ણ સાત્ત્વિકતાથી જ થવી જોઇએ. સાહિત્યક્ષેત્ર તે રણમેદાન નથી. એ સુકુમાર સરસ્વતી દેવીનું મન્દિર છે. ત્યાં સાત્ત્વિકતાની જ સુવાસ પ્રસરવી જોઇએ. સાહિત્યક્ષેત્ર એ **कुन्देन्दुतुषारहारधवला** ને **शुभ्रवस्त्रावृता** ભગવતી સરસ્વતીનું મન્દિર છે. ત્યાં શુભ્રતા સિવાય કશું શોભે જ નહિં. હૃદયની શુભ્રતા, કર્મની શુભ્રતા, વાણીની શુભ્રતા હોય તો જ સાહિત્યમાં સૌન્દર્ય ને સંસ્કારિતા આવે, રસ અને ત્હેનો આનંદ આવે, સત્ત્વ ને ત્હેનો પ્રકાશ આવે. સાહિત્યના નવસર્જકે આ બધું જીવનમાં કેળવવું પડે અને તે પછી જ તામસની તમિસ્રા દૂર કરવાનું સામર્થ્ય એ પ્રાપ્ત કરી શકશે. સાહિત્યના નવસર્જક! ઉઠ, ભગવાન ક્રાઇસ્ટે દેવમન્દિરના પૂજારીઓને કહ્યું હતું કે 'મ્હારા પ્રભુના નિવાસને ત્હમે ચોર ને શાહુકારોનું જુગારખાનું બનાવ્યું છે' તેમ તું યે જો કે શુભ્રવસ્ત્રા સરસ્વતીના મન્દિરમાં આજ તામસની કેટલી તમિસ્રા વ્યાપી ગઈ છે! તૂં ત્હારા જીવનમાં શુદ્ધ સાત્ત્વિકતાની જ્યોત ઝગાવ અને એની ધવલતાથી એ મન્દિરમાં પાછી સુવાસ પ્રસરાવ. સાહિત્યનો દરેક નવસર્જક એ જ્યોત ઝગાવશે તો પાછી એ મન્દિરની શુચિતા જરૂર આવશે.

એ અસ્મિતાનો અર્થ એમ છે કે દરેક નવસર્જક એમજ માને કે મ્હારે જ સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવાનો છે. અહંતાથી નહિં પણ સેવાની ધગશથી એમજ નિશ્ચય કરે કે હુંજ સૌથી મ્હોટો સાહિત્યકાર બની શકું. અને દરેક નવસર્જક એ મહેચ્છા રાખશે તો જરૂર સાહિત્ય ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચશેજ. આજ નવસાહિત્યકારોમાં જો કશીયે મ્હોટી જરૂરિયાત હોય તો તે સાત્ત્વિક મહેચ્છાની genuine ambition ની છે. મહેચ્છા વિના પ્રગતિજ નથી. અને એનો અભાવજ આજ સાહિત્યનો રોગ થઈ પડયો છે. એ અભાવને લીધેજ આજકાલ અસંખ્ય ક્ષણજીવી લખાણો લખાઈ રહ્યાં છે. ને અઠવાડિકો ને માસિકો પોષાઇ રહ્યાં છે. એમાંથી નવસર્જન કરવા સાહિત્યના નવસર્જકે સાત્ત્વિક મહેચ્છા કેળવવી પડશે. પણ અહંતાભરી, રાજસી મહત્ત્વાકાંક્ષા જેટલી ઘાતક છે તેટલીજ સાત્ત્વિક પોષક છે. 'ઉચ્ચ કૃતિઓજ લખાય' એવી ભાવના કેળવાશે ત્યારેજ એ મહેચ્છા સર્જાશે. અને હમેશાં ઉંચા આદર્શોજ ઉચ્ચ કૃતિઓ સર્જાવે છે. ગ્રીસની માતાઓ પોતાનાં મકાનોમાં સશક્ત દેવોનાં પૂતળાં રાખતી અને ત્હેવાં બાળકોનું સર્જન વાંછતી આરબ સ્ત્રીઓ પોતાનાં બાળકોની આંખના સૌન્દર્ય માટે મૃગલાંનો સહવાસ રાખતી કહેવાય છે. આમ સાહિત્યના નવસર્જકે એ કૃતિ સર્જાયા પછીયે ત્હેણે સ્પાર્ટન આદર્શ અમલમાં મૂકવો પડે ને એ સર્જન નિર્બલ હોય તો ત્હેનો વિનાશજ ઇષ્ટ છે. હા, સ્પાર્ટન માતાઓ પોતાનાં બાળકોનો ધ્વંસ ન સહી શકતી છતાં એમનાં નિર્બળ બાળકોને તો માર્યેજ છૂટકો હતો. તેમ પોતાની કૃતિનો વિનાશ કરતાં જીવ નહિં ચાલે પણ બલવાન, તેજસ્વી, પ્રફુલ્લિત સાહિત્ય સર્જવું હોય તો એમ કરવુંજ પડશે. પછી કોઈ પણ પ્રલોભન આવે તે દૂર કરીને પણ એ આદર્શનિષ્ઠ રહેવુંજ પડે. કોઇ મિત્ર તંત્રી આગ્રહ કરશે, કોઇ સ્થળે પ્રસિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા જાગશે પણ બધું દૂર કરવું પડે. સાહિત્યના સર્જકે વિશાળતા કેળવવી પડે. અને ક્ષુદ્રતા, પ્રસિદ્ધિમાં આવવાનું પ્રલોભન દૂરજ મૂકવું પડે. કોઇને ખુશ કરવા લખવું, કોઇને આકર્ષવા લખવું, કોઇના મિત્ર તરીકે લખી આપવું, કોઈનાં પાનાં ભરવા લખવું વગેરે ક્ષુદ્ર પ્રવૃત્તિઓ ત્હેણે દૂરજ કરવી પડે. લખવું તો ચિરંજીવ રહે તેજ લખવું. અમરતાની આકાંક્ષા જ્યારે દરેક સાહિત્યસર્જકમાં ઉગે ત્યારેજ ઉત્કૃષ્ટ અને સાંસ્કારિક સાહિત્યનું સર્જન થાય. હા, તે માટે ત્હેણે વર્ષો સૂધી અપ્રસિદ્ધિમાં રાહ જોતા બેસી રહેવું પડે. અમર કૃતિઓ દરરોજ નથી લખાતી.

૪. સાહિત્યના નવસર્જકે સાહિત્યનું બ્રહ્મચર્ય પાળવું પડે. પરકીય સાહિત્ય સાથે અમુક હદ સૂધીજ ત્હેનાથી સંબંધ રાખી શકાય. અને અમુક

વર્ષ સુધી તે કીર્તિ, પ્રસિદ્ધિ, યશ વગેરેનું પ્રલોભન છોડીને, દાબીને પોતાનું સર્જન અપ્રસિદ્ધજ રાખે.—ત્યાં સુધી એ બ્રહ્મચર્ય પાળે. પરકીય સાહિત્ય સાથે, પોતાની કૃતિ વિષયે તો જરાયે સંબંધ ન રાખવો જોઇએ. એનો અર્થ એમ કે પોતાની કૃતિ રચતી વખતે છાની રીતે કે અર્ધ-જ્ઞાનપણે પણ પરકીય કૃતિનો અંશ પોતાનામાં ન આવે એ ત્હેણે ખાસ સંભાળ રાખવી. સાહિત્યના નવસર્જકમાં એટલી સત્યનિષ્ઠાને પ્રબલ ચારિત્ર્ય હોવું જોઇએ કે જરાક પણ છાની રીતે પરકીય અંશનું સેવન કરી ત્હેણે બ્રહ્મચર્યનું સ્ખલન ન કરવું જોઇએ. બીજાનું પોતાને નામે ઘુસાડતાં ત્હેનું અંતઃકરણ ડંખવું જોઇએ. લખવું તો તો સ્વતંત્રજ લખવું. મૌલિક્તાને જ અમરતાનો પટો મળે છે. અલબત્ત, દરેક સાહિત્યસર્જક બધું પોતાનુંજ ઉત્પન્ન નથી કરતો. પણ ત્યાંયે જોઇશું તો બીજા પાસેથી પ્રેરણાજ લઇને બાકીનું બધું પોતાનુંજ સર્જે છે એમ જણાશે. સાહિત્યનો નવસર્જક પ્રેરણા બીજેથી લે ત્હેમાં વાંધો નહિં પરન્તુ બીજાનું પોતાને નામે ચલાવે એમાંજ વાંધો છે. અને પ્રેરણા યે ન્હાની તળાવડી કરતાં મહાન સરોવરોમાંથી લે તે ઇષ્ટ છે. કારણકે ઉપર કહ્યું તેમ ઉચ્ચ આદર્શોજ ઉચ્ચ કૃતિઓ સર્જાવશે. એક ઉદાહરણ લઇશું આપણા કવિ ન્હાનાલાલ એમણે આખી ડોલનશૈલી શેક્સપિયર પાસેથીજ લીધી છે. જો કે લઇને છેકજ બગાડી નાંખી છે. એમણે પોતાનું પદલાલિત્ય ટેનિસન પાસેથી લીધું છે. જોડણી નરસિંહરાવ પાસેથી લીધી છે. પોતાના રાસસંગ્રહનો ઘણો મ્હોટો અંશ લોક ગીતોમાંથીજ સર્જ્યો છે. એમના જયા જયન્તમાં પ્રેમાનન્દના નળાખ્યાનની પુષ્કળ પ્રેરણા છે એમાંનો પેલો વિખ્યાત દેવર્ષિ અને ત્રિકાલનો પ્રવેશ છે ત્હેની પ્રેરણા આપણને મેકબેથના એક પ્રવેશમાં જણાશે. એ બધું છતાં આપણા મોટા કવિ છે. કારણ? એ બધી પ્રેરણાએ છતાં યે એમણે પોતાનું વ્યક્તિત્વ નિરાળુંજ ખીલાવ્યું છે. સાહિત્યના નવસર્જકે એવી મૌલિકતા કેળવવી પડે. ભલે જીવનમાં એકજ મૌલિક કૃતિ સર્જાય પણ એ પચ્ચીસ ક્ષણ જીવી કૃતિએ કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે એ ત્હેણે સ્હમજી લેવું જોઇએ. હા, પોતાની કોઇ રચનામાં અદ્‌ભુત રીતે બીજા સાહિત્યકારમાં સામ્ય આવે તો વાંધો નહિં. એમાં બન્ને મૌલિકજ ગણાય ઉપરનોજ દાખલો લઇએ.

> વડાં પાથર્યાં આભનાં પત્ર કાળા,
> લખી તેજના શબ્દથી મંત્રમાળા.
> દિશા કાલદોરે ગૂંથ્યા સૌ ખગોલે;
> મહાગ્રંથ બ્રહ્માંડનો બ્રહ્મ બોલે.

એ ન્હાનાલાલના શ્લોકના ભાવનું ઘણું સરસ સામ્ય અલેકઝાંદ્ર દુમાના કાઉન્ટ ઑફ મોન્ટેક્રિસ્ટો નામના નવલમાં એક સ્થળે જણાય છે. એમનીજ

> ઘોરે અઘોર નીર સાગર કાલ કેરો.

એ પંક્તિનું સામ્ય વર્ડ્ઝવર્થની નીચેની પંક્તિમાં જરાક જણાશે.

> And hear the mighty waters rolling evermore.

સાહિત્યના બ્રહ્મચર્યનું બીજું અંગ પણ સતત એક નિષ્ઠાથી પાળવું પડે. એટલું તો ખરૂં જ કે કોઇ નવસર્જક ત્રીસ વર્ષ પહેલાં જીવનના સુક્ષ્મ અભ્યાસના નવનીત જેવું સાહિત્ય સર્જી શકે નહિ. અલબત, અપવાદોની વાતો જૂદી છે પણ સામાન્ય રીતે ત્યાર પ્હેલાં લખાયેલા સાહિત્યમાં એ સુક્ષ્મતાનો અભાવ જ જણાય ને છીછરાપણું જ વધારે હોય. એનો અર્થ એમ નહિ કે ત્રીસ વર્ષ સુધી કશું લખવું જ નહિ, પણ એટલું તો ખરૂં જ કે એટલી વય સુધી નવસર્જક જીવનનો અભ્યાસી છે એટલે ત્હેણે અભ્યાસને અંગે 'એકસર્સાઇઝ' લખે તેમજ લખવાનું હોય. શીખવા માટે લખવાનું હોય. ગંભીર રીતે લખવાનું તો ત્હેણે પૂરા અભ્યાસ પછીજ શરૂ કરવું જોઇએ. મ્હોટા સાહિત્યકારોમાંના ઘણાંએ મોડુંજ શરૂ કર્યું હોય છે. શેકસપિયરે લગભગ પચીસમે વર્ષે શરૂ કર્યું હતું. પ્રેમાનંદે લગભગ ત્રીસમે વર્ષે ને ગૌવર્ધનરામે ત્રીસ વર્ષ પછી શરૂ કર્યું હતું. અંગ્રેજી નવલનો પિતા ગણાય છે તે રીચાર્ડસને પચાસમે વર્ષે સાહિત્યજીવન શરૂ કર્યું હતું. બર્નાર્ડ શોએ પણ પોતાના તેજસ્વી લખાણો મોડાં શરૂ કર્યાં છે. ટુંકામાં, નવસર્જકે પ્રસિદ્ધિમાં આવવાની ઉતાવળ ન રાખતાં વિશાળતા ને ધૈર્ય રાખી પોતાની પ્રગતિ સાધવાની છે. ત્હેણે

સાચા આત્મભાન પછી પોતાનું મૂલ્ય આંકવાનું છે અને પછીજ બહાર પડવાની ઇચ્છા રાખવી જોઇએ. નવસર્જકે ધાંધલીયા વૃત્તિ દૂર મૂકીને અભ્યાસમાં પહેલું નિમગ્ન થવું જોઇએ. જીવનમાં ઘણું ઘણું ભર્યું છે જેનો ત્હેણે સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યોજ કરવો જોઇએ. હર્ષ ને શોક, રૂદન ને હાસ્ય, આશા ને નિરાશા, સુખ ને દુઃખ, ડહાપણ ને મૂર્ખાઇ, ક્રોધ ને કરુણા, ઇર્ષ્યા ને સ્નેહ, એમ જીવનમાં ઘણું ઘણું ભર્યું છે. એ સઘળાનો સાહિત્યના નવસર્જકે પોતાની આસપાસના જીવનમાંથી અભ્યાસ કર્યોજ કરવો જોઇએ. પોતાની આસપાસના મનુષ્યો પોતપોતાની વૃત્તિઓ શી રીતે પ્રદર્શિત કરે છે, પોતાની અમુક ચિત્તવૃત્તિઓના આવેશમાં કેમ વર્તે છે, વગેરે સૂક્ષ્મ રીતે હંમેશાં જોતા રહેવું જોઇએ, અલબત, જીવનનો બધો અભ્યાસ અશક્ય છે. અને ત્યાં નવસર્જકે એ જીવનના બની શકે તેટલા અભ્યાસ સાથે Realistic Imagination નો ઉપયોગ કરવો પડે. એટલે કે કોઇ કૃતિના વસ્તુ માટે મળે તેટલી હકીકત મેળવીને બાકીનું ખૂટતું એવી કલ્પનાથી મેળવીને એમાં ગૂંથવું કે કૃત્રિમતા જણાય નહિ ને કૃતિ કલાત્મક બને. ન્હાનાલાલે તાજમહાલનું કાવ્ય તાજમહાલ જોયા વિનાજ લખ્યું છે ત્યાં એવી કલ્પનાનો ઉપયોગ કર્યો છે. પણ નવસર્જક ધ્યાનમાં જરૂર રાખે કે કલ્પનાનો અતિરેક કલા સૌન્દર્યનો ધ્વંસ કરે છે. કારણ કે જીવનના અભ્યાસ વિના, અનુભવ વિના કાલ્પનિક મનોસર્જનમાં કેટલું જીવન્ત સત્ત્વ હોય? નવસર્જક જે કાંઇ સર્જે ત્હેનો અંશતઃ પણ પોતે જીવનમાં અનુભવ કે અભ્યાસ કર્યોજ હોવો જોઇએ. કેટલાક એમ માને છે કે બીજા સાહિત્યકારોના અભ્યાસ પછી એમની નકલ કરવાથી લેખક બની શકાય છે અને પછી એ લોકો શૉ કે ઇબ્સેન જેવા મહાન સાહિત્ય સર્જકોની નકલ—હાસ્યાસ્પદ નકલ કરી એવા સર્જકમાં ખપવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખે છે. એમનામાં અભ્યાસ કાંઈ નથી હોતો ને એવી પ્રવૃત્તિમાં પડે છે. પરિણામે ત્હેનું માનસ રોગી થઇ જાય છે અને રોગગ્રસ્ત ને ક્ષુદ્ર કૃતિઓજ એ સર્જે છે. એ એટલું યે નથી સમજતો કે શૉને ઇબ્સેન તો જીવનના મહાન અભ્યાસીઓને ફિલસુફો છે અને પોતે એક ન્હાનો વામનજી છે. નવસર્જકે આ રોગથી ખાસ ચેતવું જરૂરનું છે. પોતાનાજ અભ્યાસ પછી ત્હેણે સર્જન કરવું જોઇએ. એને પ્રેરણા જોઇએ, અભ્યાસનો વિષય જોઇએ તો અસંખ્ય વસ્તુઓ પડી છે. એનામાં ખંત ને સુક્ષ્મદષ્ટિ હશે તો ઘણું ઘણું છે, કોઈ ભાવિ સ્કૅાટ માટે કે શેક્સપિયર માટે સૌરાષ્ટ્રનું સાહિત્ય બ્હાર આવવા મંડયું છે. ધાંધલો મચાવવાથી કે જીવનની ને સમાજની મશ્કરીઓ કરવાથી સાહિત્યમાં ઉચ્ચ કૃતિઓ કદી પણ નથી સર્જાતી એ સાહિત્યના નવસર્જકે નિત્ય સ્મરણમાં રાખવું જોઇએ.

૫. સાહિત્યના નવસર્જકે શૈલી માટે ખાસ ધ્યાન રાખવું પડે. પોતાની નૈસર્ગિક શૈલી કરતાં બીજી કોઈ પણ શૈલી ઉચ્ચતર નથી. ઘણા લખનારાઓ બીજાની શૈલીનું અનિષ્ટ અનુકરણ કરવામાં પોતાનું તો ખૂએ છે પણ પારકુયે પોતાનું કરી નથી શકતા. ઘણા ખરા નવીન લખનારાઓ ન્હાનાલાલની શૈલીમાં બહુ સપડાય છે. ન્હાનાલાલની શૈલી એમને માટે જેટલી સૌન્દર્યોદ્‌ભાવક તેટલીજ બીજા માટે સૌન્દર્યની ઘાતક છે. એ ઝેરી શૈલી છે એમ કહીએ તો ખોટું નહિ. એ શૈલીની વિચિત્રતા, અવિવેક ને અસંગતતા અત્યારે તપાસવાને અવકાશ નથી. પણ આટલું તો ખરૂંજ છે કે એ શૈલી આજના ઘણા સાહિત્યના નવા લખનારાઓ ઉપર ખરાબ અસર કરી રહી છે. સાહિત્યનો નવર્જક એની અને બીજી બધી પરકીય શૈલીની અસરથી દૂરજ રહે એ ઇષ્ટ છે.

સાહિત્યના નવસર્જનમાં વિવેચનના ક્ષેત્રમાં પણ નવીનતા આંણવીજ પડશે. "પ્રેમાનન્દે સાહિત્યની સેવા માટે પાઘડી ન્હોતી પ્હેરી માટે એ આપણો સૌથી મ્હોટો કવિ છે" એના જેવાં hackneyed અતિપરિચિત સત્યોને એ વિવેચનમાં સ્થાન ન રહે. સાહિત્યનો નવવિવેચક અવનવીન દષ્ટિએ વિવેચન કરશે. એ પ્રેમાનંદમાં અનેકવિધ તત્ત્વો શોધી કાઢીને નવાજ દષ્ટિબિન્દુથી ત્હેની તત્ત્વમીમાંસા કરશે. એ છીંછરા સત્યોથી એનું કે બીજા સાહિત્યકારોનું મહત્વ પ્રસ્થાપિત નહિ કરે. પ્રેમાનંદ આપણો શેક્સપિયર છે એમ એ કદી નહિ કહે. કારણ કે એ સુક્ષ્મ દષ્ટિથી મૂલ્ય આંકશે. નવાં નવાં સત્યો ને તત્ત્વો

કોઈ સાહિત્યકારમાંથી શોધે તેજ ખરો વિવેચક ગણાય. શેક્સપિયરના વિવેચન માટે હજારો પુસ્તકો લખાયાં છે. સાહિત્યના નવસર્જકે એમ વિવિધ દ્રષ્ટિબિન્દુથી અભ્યાસ કરી અવનવાં વિવેચનો લખવાં પડશે. ત્હેણે વ્યક્તિપૂજા કે વ્યકિતઘૃણાને બાજૂએ મૂકી પોતાની સાત્વિકતાને લીધે ટીકાખોરવૃત્તિ રહિત તત્વમીમાંસાથી ભરપૂર વિવેચનો સર્જવાં પડશે.

બસ. **વીણા** નવયૌવનનું વાર્ષિક છે. સાહિત્યનાં નવયુવાન હજી ઉગતાં નવસર્જનારાં માટે એ પોતાની સૂરાવલિનું આન્દોલન પાઠવે છે. એ એમ દઢતાથી માને છે કે સાહિત્યમાં વિપ્લવ થવાની, ત્યાં નવસર્જન કરવાની ઘણી જરૂર છે. અને તે માટે નવા ઉગતા સાહિત્ય સર્જકોએ કટિબદ્ધ થવાની જરૂર છે. નવસર્જક સાત્વિકતા, વિશાળતા અને જીવન તથા સાહિત્યનો અભ્યાસ કેળવી ઉચ્ચ આદર્શો સેવશે તો જરૂર ત્હેની શક્તિઓ વિકાસ પામશે ને એ નવસર્જન કરી શકશે. દરેક નવીન સાહિત્યકારને એ પ્રાપ્ત થાય એટલું ઇચ્છી વિરમીશું.

પ્રાસંગિક

"**વીણા**" બંધ થયું છે એવી સર્વમાન્ય માન્યતા પ્રચલિત હોવા છતાં આજે પહેલાંના ત્રણ અંકો કરતાંયે વધારે નવતમ પ્રાપ્ત કરીને બ્હાર પડે છે તેથી પ્હેલો **वीणावरदण्डमण्डितकरा** ભગવતી સરસ્વતીનો નમ્રતાથી આભાર માની ત્હેને પ્રણમીએ છીએ. આ અંકની બાહ્ય સમૃદ્ધિ માટે ત્હેના સહાયક અમદાવાદના ઉત્સાહી ધનિક યુવાન રા. રા. **ચીનુભાઈ નારણભાઈ** પરીખ કારણભૂત છે. સાહિત્ય ઉત્તેજક સમાજે ત્હેના એક ઠરાવથી ચોથા અંકની સઘળી વ્યવસ્થા એમને સોંપી છે અને એમણે પોતાની રસવૃત્તિ પ્રમાણે આ અંકને શણગારવામાં ઉણપ નથી રાખી એ સર્વ વાંચનારાઓ જોઈ શકશે.

વીણાના કાર્યમાં છાની રીતે ખંત ને ઉત્સાહથી ભાગ લેતા એક સમાજના સભ્ય જેમણે નામ પ્રસિદ્ધ કરવા ના કહી છે ત્હેમનો ઉપકાર **વીણા** ન માને તો એ અગુણજ્ઞજ ગણાય. **વીણા**ના વ્યવસ્થાપક ભાઇ કૃષ્ણચન્દ્ર ગંગાશંકર ભટ્ટનું ઉત્સાહ ને કાળજીવાળુ કાર્ય **વીણા**ને અત્યંત ઉપકારક થયું છે એ અત્રે સ્વીકારવું જોઇએ. રા. ભાઇ ચીનુભાઇ હીરાભાઇએ રૂપૈયા પચાસની ભેટ આપી છે તે માટે અમે એમનો આભાર માનીએ છીએ.

પરમ પૂજ્ય મહાત્માજીએ અમારૂં નિમંત્રણ સ્વીકારીને એમનો પ્રેરણાત્મક સંદેશો મોકલ્યો છે તે માટે અમે અમારી લાગણી શી રીતે દર્શાવીએ ? અન્ય લખનારાંઓએ અમારા કાર્યમાં સહકાર સાધ્યો છે તે માટે અમે એ સર્વેનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનિયે છીએ. અને એમને વિશેષમાં વિનંતિ કરીએ છીએ કે એજ રીતે ભવિષ્યમાં એ '**વીણા**' માટે એમની મમતા દેખાડતા રહે.

સ. જ. બુ.

અનેક રોગથી પીડાતા માણસને ડૉ. ભગત એન્ડ કંપનીનું

તાવહરણ (રજીસ્ટર્ડ) આશીર્વાદ સમાન છે.

આ દવા દરેક જાતના તાવમાં જેવા કે રોજીઆ, આંતરીઆ, ચોથીઆ, ટાઢીઆ, મેલેરીઆ, ઇન્ફલુએન્ઝા, પ્લેગ, શરીરની કળતર, માથાનો દુખાવો, અન્ન ઉપર અરૂચી, ઉલટી, બરોળનું વધવું, પાંડુ રોગ, બંધકોશ વીગેરે દુઃખદાયક દરદોમાં એક રામબાણ ઉપાય છે.
કીંમત શીશી એકનો રૂ. ૧-૦-૦ વી. પી. તથા પોસ્ટેજ જુદું.

હીસ્ટીરીઆ હરણ (રજીસ્ટર્ડ)

આ દવા દરેક જાતની તાણ, છાતીની ગભરામણ, વાઇ, ગાંડપણ, વાનાં દરદો, મગજનું કામ કરનાર, હદ ઉપરાંત દારૂ તથા તમાકુનો નીશો થયા માટે તથા અદ્દ્ભુત શક્તિ આપનાર તરીકે એ રામબાણ ઇલાજ છે. કીંમત શીશી ૧ ના રૂ. ૫) વી. પી. તથા પો. ખર્ચ જુદું.

બનાવનાર— **ડૉકટર ભગત એન્ડ કંપની.**

મુ. મીયાગામ કરજણ.
બી. બી. સી. આઇ. રેલ્વે.

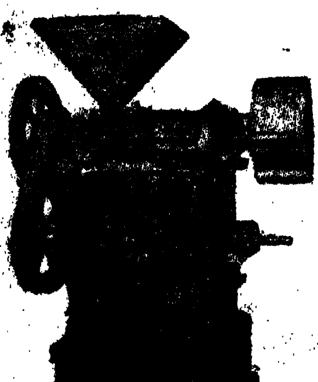
એજન્ટ—
પી. છોટાલાલ શાહ એન્ડ કંપની
ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ.

રામકબીર સત્ય છે.
તારનું સરનામું—"રામકબીર" અમદાવાદ.

મશીનરી. મશીનરી. મશીનરી.

ધી બ્રીટીશ એમ્પાયર હલર

નંબર ૧ અને ૭.

રાઇસ હલર તથા ઘંટી તથા તેના તમામ છુટા દાગીના મળવાનું અમદાવાદમાં ફકત એકજ ઠેકાણું—

ધી બ્રીટીશ એમ્પાયર હલર કંપની.

પાનકોરનાકા, પીરમશાના રોજા સામે,
અમદાવાદ.

બ્રાંચ— **ડૉ. ભગત એન્ડ કંપની.**
જુના બજાર, મીયાગામ-કરજણ (બી. બી. સી. આઇ રેલવે)